

Приштина, 14.09.2002.g.

**ЧАСОПИС ЗА ЕКОНОМСКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ И
ДРУШТВЕНА ПИТАЊА**

ЕКОНОМИКА

Часопис излази шест пута годишње
Година XLVII, јануар-јун 2001., број 1-3

Др Милош Р. Симоновић

ИЗДАВАЧИ: Економски факултет у Нишу, Економски факултет у Приштини, Савез економиста Србије -Друштво економиста Ниша, Друштво рачуновођа и ревизора Ниш, Друштво за маркетинг региона Ниш и Друштво економиста "Економика" Ниш

**Главни и одговорни уредник
Проф. др Драгољуб Симоновић**

**Уредници
Проф. др Биљана Предић, Ниш
Проф. др Бранислав Ђорђевић, Приштина**

РЕДАКЦИЈСКИ КОЛЕГИЈУМ

Др Војин Калинић, Суботица	Др Радмило Тодосијевић, Суботица
Др Геза Де Си Тарис, Лугано (Швајцарска)	Др Милош Симоновић, Приштина
Др Драгољуб Симоновић, Ниш	Др Петар Марковић, Београд
Др Думитру Константинуеску, Крајова (Румунија)	Др Радислав Анђелковић, Приштина
Др Зоран Аранђеловић, Ниш	Др Љубица Симаковић-Ђукић, Крагујевац
Др Ј. Пападакис, Атина (Грчка)	Др Милан Илић, Крагујевац
Др Момчило Милисављевић, Београд	Др Борко Крстић, Ниш
Др Слободан Марковски, Скопје (Република Македонија)	Др Драгутин Шипка, Бања Лука (Република Српска)

РЕДАКЦИЈА

Др Бобан Стојановић, Ниш	Др Владимир Серђевић, Ниш
Др Јован Крстић, Ниш	Др Снежана Ђекић, Ниш
Др Слободан Цветановић, Ниш	Др Божидар Миленовић, Ниш

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

Др Александар Ђирић, Ниш	Др Љубиша Цветковић, Лесковац
Мр Богољуб Карић, Београд	Др Миле Јовић, Суботица
Др Боривоје Прокоповић, Лесковац	Др Милун Јездимировић, Ниш
Мр Бранислав Јованчић, Ниш	Др Миодраг Јовановић, Ниш
Др Властимир Милошевић, Ниш	Мр Новица Ранђеловић, Ниш
Др Дара Миленовић, Ниш	Др Срећко Димитријевић, Лесковац
Др Душан Здравковић, Ниш (председник)	Др Часлав Петровић, Ниш
Др Драгиша Гроздановић, Ниш	Др Обрад Тодоровић, Ниш
Др Живорад Златковић, Ниш	Др Нада Барац, Ниш
Др Драгиша Величковић, Приштина	Др Видоје Стефановић, Ниш
Др Стојан Богдановић, Ниш	Др Милорад Божић, Ниш
Др Љубиша Митровић, Ниш	Др Никола Јовановић, Ниш

У финансирању "ЕКОНОМИКЕ" учествује
Министарство за науку и технологију Републике Србије

1. Часопис "Економика" покренут је јула 1954. године и под називом "Нишки привредни гласник" излазио је до јуна 1957. године, а као "Привредни гласник" до краја 1969. године. Назив "Наука и пракса" носио је закључно са бројем 1/1973. год. када добија назив "Економика" који и данас има.

2. Часопис су покренули Друштво економиста Ниша и Друштво и инжењера и техничара Ниша (остало као издавач до краја 1964. године). Удружење књиговођа постаје издавач почев од броја 6-7/1958. године. Економски факултет у Нишу на основу своје одлуке броја 04-2021 од 26.12.1991. године постао је суиздавач "Економике". Такође и Економски факултет у Приштини постао је суиздавач од 1992. године. Почев од 1992. године суиздавач "Економике" је и Друштво за маркетинг региона Ниш. Као суиздавачи "Економике" фигурирали су у току 1990-1996. године и Фонд за научни рад општине Ниш, Завод за просторно и урбанистичко планирање Ниш и Корпорација Winner Broker Ниш.

3. Републички секретаријат за информације СР Србије својим Решењем бр. 651-126/73-02 од 27. новембра 1974. године усвојио је захтев "Економике" за упис у Регистар новина. Скупштина Друштва економиста Ниша на седници од 24. априла 1990. године статутарном одлуком потврдила је да "Економика" има статус правног лица. На седници Скупштине Друштва економиста Ниш од 11. новембра 1999. године донета је одлука да "Економика" отвори посебан жиро-рачун.

4. Према Мишљењу Републичком секретаријата за културу СР Србије бр. 413-516/73-02 од 10. јула 1973. године и Министарства за науку и технологију Републике Србије бр. 541-03-363/94-02 од 30 јуна 1994. године "Економика" има статус *научног* и ранг *националног* часописа. "Економика" је почев од 1994. добила статус *међународног економског часописа*.

5. УРЕДНИЦИ: др Јован Петровић (1954-1958.), Миодраг Филиповић (1958-1962), Благоје Матић (1962-1964.), др Драгољуб Стојиљковић (1964-1967), др Миодраг Николић (1967-1973.), др Драгољуб Симоновић (1973-1984.), др Миодраг Јовановић (1984--3-4/1988) и др Драгољуб Симоновић (1990 - до данас).

ТЕХНИЧКО УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ РАДОВА

Радове треба писати у MS Word for Windows текст процесору, на страни А-4 формата са маргинама: горња и доња 4.9 cm а лева и десна 4.0 cm. Користити тип слова CTimesRoman величине 10

ЛИКОВНА ОПРЕМА

Петар Огњановић

РАЧУНАРСКА ОБРАДА ТЕКСТА И ГРАФИКЕ

Драгана Аранђеловић

АДРЕСА: "Економика" Друштво економиста
18001 Ниш, Балканска 2а/II, поштански фах 163
Телефон Редакције 018 / 25-555

ЖИРО РАЧУН: 42500-678-0-27055 Друштво економиста "Економика" Ниш

ШТАМПА: Графичко предузеће "Свен"
18000 Ниш, Стојана Новаковића 10

ТИРАЖ: 500

Према мишљењу Министарства за науку и технологију Републике Србије бр. 451-03-363/94-02 од 30 јуна 1994. године не плаћа се општи порез на промет

САДРЖАЈ

ПРЕГЛЕДНИ ЧЛАНЦИ

<i>Др Марко Радуловић</i> - ИНИЦИЈАТИВА ЗА ОДРЖАВАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СИМПОЗИЈУМА "ЕКОНОМСКА УНИЈА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У УСЛОВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ"	5
<i>Др Драгољуб Симоновић</i> - О ПРОБЛЕМИМА ТРАНЗИЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ И О УНИЈИ ПРАВОСЛАВНИХ ЗЕМАЉА	9
<i>Др Евица Тодоровић, др Борко Крстић</i> - ИНВЕСТИЦИОНЕ СТРАТЕГИЈЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ИНВЕСТИТОРА	15
<i>Др Снежана Ђекић</i> - ЗНАЧАЈ ТЕХНОЛОШКОГ МЕНАџМЕНТА У ПРОИЗВОДЊИ ХРАНЕ	25
<i>Др Владимир Серјевић</i> - ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И ЊЕГОВА ТЕХНИЧКА И ФИНАНСИЈСКА ОСНОВА У СР ЈУГОСЛАВИЈИ	34

СТРУЧНИ ЧЛАНЦИ

<i>Соња Вучић</i> - КРИЗА НА ТРЖИШТУ ГОВЕЂЕГ МЕСА ЗБОГ БОЛЕСТИ ВСЕ И МЕРЕ ЗА ЊЕНО ЗАУСТАВЉАЊЕ У ОКВИРУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ	44
--	----

ПРИКАЗИ

<i>Др Драгољуб Симоновић</i> Мр ЉУБИША КИКОВИЋ: ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ	51
<i>Др Драгољуб Симоновић</i> БОГОСАВ ГРОЗДАНОВИЋ: СОПОТНИЦА	53
<i>Др Драгољуб Симоновић</i> ДРАГАН ДИМИТРИЈЕВИЋ: МАГИЈА КУНОВИЦЕ	54
<i>Др Драгољуб Симоновић</i> Проф. др РАДОСЛАВ ЖИВИЋ: ВЕЛИКАНИ НИШКЕ МЕДИЦИНЕ	56
<i>Др Драгољуб Симоновић</i> СЛОБОДАН РАКИТИЋ: ИЗАБРАНЕ И НОВЕ ПЕСМЕ	59

ПОСЕБАН ПРИЛОГ

Др Младен Р. Станојевић

ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ТОПЛИЧКОГ КРАЈА	1
Предговор	3
Од аутора	4
Главни научно - методолошки проблеми	5
Назив, границе и површина Топличког краја	7
Туристичко - географски положај	9
Природне туристичке вредности	15
Карактеристике биљног и животињског света	73
Антропогене туристичке вредности	84
Становништво као субјективни фактор развоја туризма	131
Привредне активности у функцији туризма	149
Проблеми угрожавања и заштите животне средине и њихов утицај на туризам	155
Материјална база за развој туризма	168
Досадашњи развој туризма	194
Планска основа развоја туризма	210
Закључна разматрања	226
Литература и извори	232
Садржај	235
Белешка о писцу	238
Спонзори	239

Исправка

У броју 1-6/2000. погрешно је испод имена аутора др Славомира Милетића потписан Економски факултет, а треба да стоји Војска Југославије.
Редакција се извињава Економском факултету у Приштини и аутору.

Редакција

Др Марко Радуловић
Институт за економику пољопривреде - Београд

ИНИЦИЈАТИВА ЗА ОДРЖАВАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СИМПОЗИЈУМА “ЕКОНОМСКА УНИЈА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У УСЛОВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ”

Еминентни научници, окупљени око идеје стварања Економске уније Источне и Југоисточне Европе верују да “ЕКОНОМСКА УНИЈА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У УСЛОВИМА ТРАНЗИЦИЈЕ” што пре треба организовати међународни научни симпозијум ради утврђивања платформе за чвршће економско повезивање блиских народа. Ову иницијативу благословио је Његова Светост патријарх Српски господин ПАВЛЕ, а подржали су је многи људи од угледа и ауторитета у 14 земаља, свесни да је неопходно поставити релевантне параметре за плодну привредну и политичку сарадњу, која би била предуслов заједничког искорачења из кризе и започињања периода просперитета и развоја у овом делу света.

У прошлости, сваки напор у смислу трајнијег повезивања земаља, поменутог региона, а нарочито наш однос са Русијом, бивао је паралисан, а ови односи били су простор за политичке манипулације и лавирање између Запада и Истока. Добро је познато да се у годинама хладног рата Ј.Б.Тито обилато служио овом “клацкалицом”, а на жалост и ароганција С. Милошевића удаљавала нас је од уклапања у светске токове.

Од 1948. године – као што је познато – Тито се радикално окренуо Западу, што је изазвало економску блокаду СЕВ-а према Југославији. Робна размена са САД, међутим, свела се на наше прихватање амортизованог и превазиђеног наоружања.

Период веома тешког живота окончан је ипак успостављањем робне размене и широке економске сарадње са Совјетским Савезом, који је прихватио наше производе, упркос високим ценама, недовољно добром квалитету.

Увозили смо руске енергенте и сировине по светским ценама, а извозили смо у СССР индустријску робу и робу широке потрошње по ценама вишим за 50-70 % од оних које смо остваривали на домаћем тржишту. Ефектима укупне економске сарадње са СССР најбоље се може објаснити зашто се у Југославији, у Титово време тобоже “добро живело”. Примера ради, у последњој деценији постојања Совјетског Савеза (1980-90), робна размена са СССР досегла је вредност од 8-9 милијарди долара на годишњем нивоу.

У дужем периоду, а и данас, осећа се интензивна пропаганда, заснована на наивној вери у брзо уклапање у западне економско-монетарне институције, које ће

нас одвести у благостање и обезбедити нам поуздано место у међународној подели рада. Увелико се инсистира на “братској сарадњи” са градовима западних земаља, на донацијама и хуманитарној помоћи (која ће можда стићи у процентуално занемаривим износима у односу на почињене штете 1999.), а игнорише се могућност зближавања са народима Источне и Југоисточне Европе, упркос научним истраживањима последњих година која указују да је једини излаз заправо чврста кооперација са оним земљама којима смо повезани заједничким интересима.

Везе у прошлости, многи заједнички фактори – од религије, културе и историје до комплементарних националних економија – указују на стратегије нашег привредног развоја, односно дугорочне економске кооперације која ће бити предуслов за више облике друштвене организације рада и најзад за стварање Економске уније.

Реч је о мега-пројекту од изузетног значаја за економски опстанак и развој наше привреде. Као што је познато, наша привреда располаже веома разуђеним индустријским и другим капацитетима. Према проценама аналитичара, 10-15 % активирања тих капацитета у потпуности задовољава потребе Југославије. Међутим, преосталих 85 % инсталираних капацитета превазилази потражњу југословенског тржишта.

Позната је чињеница да смо ове капацитете углавном израдили захваљујући сарадњи са бившим СССР-ом. С друге стране, представници Југославије у разним приликама да је југословенска привреда у потпуном колапсу. Ако је заиста све пропало, чиме ћемо се укључити у Европу и западне економске токове?

Намеће се закључак да Западу једино преостаје да ликвидира и стави катанак на све наше фабрике обухваћене овом тезом. Ово је, морамо признати, логично решење са становишта западног економско-политичког естабилишманта, с обзиром на презасићеност западног тржишта и хиперпродукцију која тражи нове просторе за своју експанзију.

Према томе, шта ми, можемо да продамо Европи и Америци?

На жалост, у нашој јавности непрестано се исказују “потребе модерног потрошача”, тј. дају се подстицаји савременим потребама и великој потрошњи, а готово се нигде у “дебелим” рефератима и планским пројекцијама не поклања пажња питању нових послова и тржишта, тј. могућностима за стварање потенцијалне базе за економско-социјални опстанак, за просперитет и истинску куповну моћ будућих модерних потрошача.

Због досадашњег искључивања из међународних економских организација и санкција Савета безбедности УН, наметнутих Југославији, посебно Србији, привредне везе наше земље и Русије биле су делимично блокиране. Међутим, Руска федерација је и даље константно један од најважнијих спољно-трговинских партнера наше земље. Биће то и у будућности, без обзира на промене у спољно-економској стратегији и оријентацији Југославије, па и у случају наших припрема за чланство у Европској унији. Привреде Русије и Југославије су комплементарне, а традиција међусобне економске сарадње сведочи о обостраним интересима и великим могућностима. Југословенски грађевинари на пример, граде станове, јавне и индустријске објекте на територији Русије, од Камчатке до Сочија, тако да данас, само у Москви и Подмосковљу, ради више од 170 хиљада Срба.

Исто тако, усуђујем се као искусан научни радник у области међународних економских односа, да укажем на чињеницу да пракса у земљама транзиције може бити обесхрабрујућа за наше напоре да потражимо истинску подршку на Западу.

Наиме, познато је да на “велика врата” улазе центи, а на “мала” излазе милиони долара. Управо због тога, у име неопходне равнотеже, нашег националног и економског опстанка, неопходно је одржати што пре међународни научни симпозијум “Економска унија земаља Источне и Југоисточне Европе у условима транзиције”, како би се обезбедиле научно засноване анализе и целовита платформа за решавање укупне кризе која нас је захватила.

Победом ДОС на изборима отвара се могућност радикалних промена у нашој земљи, а током последњих година догодиле су се значајне промене у процесу транзиције. Трасиран је пут избалансиране и равноправне размене, која нашој привреди обезбеђује веома значајне сировине и производе за даљу репродукцију, омогућује повољан пласман разних производа и због тога би требало и даље пажљиво неговати и унапређивати развој виших облика економске сарадње, као ембриона будуће Уније. Дакле, у суштини реч је о економским групацијама и односима које у целини карактерише велика разуђеност. На њих у перспективи не могу битније утицати неповољни токови и осцилације у светској привреди и трговини.

Стога је неопходно да се започне са реализацијом мега-пројекта генералног унапређења економске сарадње Југославије и света.

Идеја о Економској унији земаља Источне и Југоисточне Европе заснована је на реалним претпоставкама да постане стварност. О томе сведоче прилози, саопштења и анализе за предвиђени симпозијум - 64 из света и 81 из Југославије. Истраживања и досадашња размена мишљења и оцена између научних истраживача, академика и експерата, који први пут раде на целовитом расветљавању веома комплексних проблема кооперативних односа у стварању Уније, указују на комплексност националних економија ових народа.

Важно је напоменути да Унија о којој је реч не доводи у питање сарадњу и наше отварање према развијеним западним и другим земљама. Шта више, ова Унија би – као део слободно фундираних ентитета на демократским основама – била још погоднији партнер у размени са светским економским групацијама. Не би била затворен блок земаља, већ плодотворна интеграција, широко отворена за нове облике међународних односа и сарадње.

Сви судионици добијају заправо нове шансе, јер могу да сарађују у једном организованом савезу, који ће се заснивати на равноправности и демократским механизмима. Економска наука, до покретања ове иницијативе, није била довољно заинтересована да анализира и предочи целовиту проблематику у сфери нове глобалне економско-политичке ситуације, односно производних могућности, пласмана роба и дугорочних тржишта на међународном плану. Кад је реч о земљама Источне и Југоисточне Европе суштинско је питање економског развоја у новим драматичним противречностима савременог света. Због тога ће економска наука ових земаља морати да се конституише као чврст подсистем политичких наука, а привредни планови треба да буду у функцији политичких циљева. Дугорочна кооперација на просторима будуће Економске уније обезбедила би равноправне односе у којима би се испојила објективна међузависност субјеката, за разлику од класичних облика тровинске сарадње, карактеристичних по инфериорности и положају једне стране. Другим речима, деоба заједнички оствареног профита била би заснована на већ познатим економским принципима, тј. мрежном планирању и квантитативним моделима. И оно што треба посебно истаћи: заједничким планирањем и дугорочном интензификацијом, кооперацијом и вишим интегративним

облицима друштвене организације рада, обезбеђује се ангажованост слободних капацитета и рентабилитет укупне производње у свим земљама – чланицама.

Отклања се наметнута обавеза раднику да буде одговоран зато што његова фабрика или предузеће нема шта да ради. Одговорност за бољи живот, односно за нове послове треба да буде стална брига политичких фактора, научних институција и менаџмента у оквирима Економске уније земаља Источне и Југоисточне Европе.

Др Драгољуб Симоновић
Економски факултет - Ниш

О ПРОБЛЕМИМА ТРАНЗИЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ И О УНИЈИ ПРАВОСЛАВНИХ ЗЕМАЉА

І Проблеми транзиције пољопривреде

І Ради кратког подсећања да поновимо да се у теоријским расправама истицало да су у изградњи социјализма у пољопривреди постојала два пута.

1. Колективизација пољопривреде совјетског типа са национализацијом земље, то је био први пут. Овим путем су ишле само две земље и то: СССР и Народна Република Монголија. У оквиру овога пута многе земље су приступиле колективизацији пољопривреде али без претходне национализације земље. Ту спадају све земље Источне Европе: Бугарска, Румунија, Мађарска, Чехословачка, Албанија и Југославија до 1948. године.

2. Кооперација или постепено подруштвљавање пољопривреде путем задругарства био је други пут којим су кренуле земље: Југославија, после 1948. године, Пољска и НР Кина.

Колективизација се сматрала као врло пожељан метод јер се тако директно развијала колективна производња која се сматрала идолом или врхунским циљем социјализма у пољопривреди. Због тога су они који су ишли другим путем у суштини мање или више одступали од овог главног пута или тзв. Лењиновог кооперативног плана. Тако су, може се рећи, ова два пута у пракси створила два типа развоја социјализма у пољопривреди иако је то у суштини био један исти пут - колективизација или стварање крупних колективних газдинстава у пољопривреди.

Ново југословенско искуство које се развило ван овог основног пута, отпочело је да се гради после познатог спора из 1948. године између Стаљина и Тита. Године 1953. у Југославији је дошло до распуштања сељачких радних задруга а 1957. године прокламован је кооперативни пут као основни пут аграрног развоја земље. Овај се пут састојао у све већој и све широј сарадњи између сељака који су тада названи индивидуални пољопривредни произвођачи и задруга или комбината са друге стране.

Може се данас рећи да је кооперативни пут у Југославији дао неке позитивне резултате а у првом реду олакшао је продор нових технолошких

решења: тракторско орање, употреба сортног семена, употреба вештачких ђубрива, употреба хемијских заштитних средстава и др. То се означило као пољопривредна технолошка револуција. Заиста, ове мере допринеле су повећању пољопривредне производње, а призната производна самосталност индивидуалних пољопривредних произвођача допринела је њиховој заинтересованости за производњу тако да је после 1957. године Југославија престала да увози хлебно жито и била је у стању да обезбеди из своје производње потребне количине и то не само у житу но и у другим пољопривредним производима. Овај пут кооперације и повезивања сељака преко задруга у друштвене токове настављен је и каснијих година за време развијања самоуправних односа и мање више давао је добре резултате.

Значајна тековина изградње социјализма у пољопривреди у Југославији јесу пољопривредно индустријски комбинати. Ове су организације најчешће створане одмах после рата као пољопривредна добра али пошто су били у близини великих градова та добра су постепено прерасла у комбинате у смислу да су поступно уводили одговарајуће прераде пољопривредних производа као што су шириле и своју трговинску мрежу. Тако се постепено уобличавао пољопривредно индустријски комбинат. Репрезентативни пример овога процеса је ПИК Београд који је изграђен у непосредној близини Београда на великим комплексима друштвене земље. У току задњих деценија овај Комбинат је поред многих слабости и проблема био и остао главни снабдевач пољопривредно-прехранбеним производима не само града Београда но и многих других градова у земљи. Међутим, највећи број комбината, што је и разумљиво, развио се у Војводини јер су тамо услови за пољопривредну производњу најповољнији.

II Имајући у виду речено транзициони проблеми у области пољопривреде у земљама које су до јуче градиле социјалистичке друштвене односе морали су бити различити и специфични. Медути, независно од историјског наслеђа у пракси транзиције у задњих десет година искристалисала су се, по нашем виђењу, два главна модела.

1. Модел брзе транзиције или брзе приватизације примењен је у Русији и у свим источно-европским земљама или земљама тзв. народне демократије. Овај модел се састоји у томе да се изврши брзо распуштање свих колективних газдинстава, да се земља преда произвођачима и да се отвори слободан пут изградње нових односа. Тако је нпр. у Русији председник Јељцин 1992. године декретом распустио колхозе који су створани скоро три деценије. Земља је враћена сељацима и остављена им је слобода да се организују. Медути, проблем је у томе што нови власници земље немају одговарајућу техничку опрему, немају заокружена газдинства, одсутно је искуство и пракса таквог типа газдовања. Може се рећи да брза транзиција није донела и брзе или добре резултате привређивања, но је само отворила нове проблеме који су се на националном плану рефлектовали у великим несташицама у пољопривредно-прехранбеним производима.

2. Други модел је у ствари спонтано настао због различитих услова који су га диктирали у Југославији и у Кини. Искуство Југославије је врло специфично и оно је резултат следећих околности:

- дошло је до распада земље односно до распада једног уходаног и развијеног привредног система. Многи комбинати у Југославији имали су програмиране капацитете за југословенско тржиште што је распадом земље изазвало велике проблеме,

- све бивше републике Југославије нису кренуле истим путем у транзицији но је свака практиковала сопствене програме чиме се створило једно разноврсно искуство али што је изазвало и отежавање сарадње међу бившим републикама Југославије. Овоме треба додати ратовања, велике неспоразуме или тензије међу бившим партнерима који су градили исти привредни систем.

Што се тиче Републике Србије можемо истаћи да је транзиција кренула уз много ограничавајућих фактора наметнутих пре свега споља. То су биле пре свега економске санкције са свим негативностима којеј оне производе и са њиховом кулминацијом у облику бомбардовања земље у току 1999. године. Такве околности су утицале да се почињало са транзицијом, па су ти процеси заустављени, па опет почињали и то у више наврата. Међутим, треба истаћи да је постојећи систем аграрних односа наслеђен из социјалистичке Југославије мање више успешно функционисао у смислу организовања пољопривредне производње и у смислу обезбеђења потребних пољопривредно-прехрамбених производа за прехрану становништва у тешким условима окружења са санкцијама и ратовањима. Највише су успеху пољопривредне производње допринесли сељаци односно земљорадничка газдинства али и пољопривредни комбинати. Оно што се може уочити и истаћи као битно обележје транзиције у последњој деценији је следеће:

- у току задње деценије земљорадници су се успешно носили у организовању пољопривредне производње и преко зелених пијаца били су главни снабдевачи градова пољопривредним производима, пре свега поврћем, воћем и другим производима,

- дошло је и до одговарајуће модернизације и преусмеравања њихове производње у складу са новим условима. То се види по многим пластеницима и стакленицима за производњу раног поврћа што је такође позитивно утицало на снабдевеност градова,

- у погледу производње за откуп или за индустријску прераду - земљорадници су извршили такође потребне измене у својим производним плановима у смислу да су отворили неке атрактивне производње везане за откуп, као што је производња јагодичастог воћа, вишања, грожђа и сл.

- може се уочити да се последњих година развио нови тип земљорадничког газдинства које све више поприва савремене и модерне карактеристике. То се састоји у организовању дефинисане и наменски одређене робне производње, у опремљености савременим средствима за такву производњу али и у ангажовању школованих људи као предузетника - менаџера савременог типа. То су модерни произвођачи који теже профитабилној производњи који су образовани и који унапред производе за тржиште. Иако су овакви произвођачи доста усамљени и ретки вреди их истаћи и указати на њихов значај.

Да би се процеси транзиције одвијали брже и са бољим резултатима, по нашем мишљењу, потребно је у аграрној политици створити услове који ће

их убрзати. Овде мислимо на уклањање великих диспаратета у ценама примарних пољопривредних производа и истих производа али прерађених, уклонити недостатак репроматеријала и заштитних средстава за пољопривреду, побољшати услове за добијање кредита, повећати број асоцијација земљорадника у различитим сферама њиховог деловања. Уколико би се мерама аграрне политике олакшала и убрзала транзиција пољопривредне производње убеђени смо да би југословенски пут поступне транзиције дао добре резултате и да би се избегли непотребни ломови старог система јер би се обезбедила права транзиција односно обезбедила би се поступност што је за аграрну производњу од прворазредног значаја.

II О економској унији православних земаља

Не треба схватити да би евентуално стварање Економске уније православних земаља било нека противтежа Европској унији. Ради се једноставно о неопходности постизања веће, боље и организованije економске сарадње међу овим земаљама. Неопходност произилази не само из економске потребе православних земаља, но и Економске уније Европе и осталих партнера у свету. Повезаност привреда групе земаља каква је ова група може бити рационално у сваком погледу и никако не може довести у питање било чије интересе. Напротив, развијенија групација појединих земаља је добро дошла не само за потпунију економску сарадњу међусобну но и за сарадњу са другим заинтересованим земаљама.

Стварање Економске уније православних земаља скопчано је са успостављањем једног колико толико развијеног концепта аграрне политике. Ваља се овде присетити да је Европска унија почела са Мансхолтовим планом (ле план Махсхолт) који је још 1980. односно 1985. године био углавном реализован. Сложеност проблема таквог аграрног програма земаља Европске економске унијеј исказује се у многим сегментима аграрне политике сваке земље. Нека од оваквих питања су следећа: питање општег положаја пољопривреде у датој земљи, питање побољшања дохотка пољопривредника, питање превазилажења неповољних аграрних структура, питање вишка радне снаге у пољопривреди, питања ниске продуктивности рада, питање прецизних мера социјалне политике за пољопривредне произвођаче и многа друга.

Било које од ових питања да се постави изискивало би дуге исцрпљиве расправе у грађењу заједничке визије православних земаља о којима је овде реч. Зато је потребно да се већ сада крене у изучавање ових проблема и у сагледавање свих аспеката евентуалног њиховог разрешавања.

Група крупних проблема које Европска унија није познавала везана је за стање пољопривреде у овим земаљама после пада Берлинског зида.

Као што је познато све ове земље су прошле кроз процес колективизације пољопривреде. Пошто је у последње време уследило одступање од тог социјалистичког модела и пошто је земља враћена ранијим власницима, поставља се питање садашње организације и садашње техничко-технолошке опремљености ових пољопривреда. Напуштен, да не кажемо разорен, колхозни систем оставио је доста отворених проблема за садашње

организаторе пољопривредне производње. Пре свега ради се о моделу приватног пољопривредног предузетника који је до јуче анатемисан а сада се од њега очекују озбиљни резултати. Али, тај модел нема одговарајуће претпоставке ни у аграрној односно економској политици, ни у практичној организацији а још мање и у опремљености инфраструктуром за таква очекивања. Ово је питање које тражи реално сагледавање и проналажење најбољих решења ради превазилажења овакве неповољне основе. У питању су свакако процеси који ће трајати релативно дуго и за које ће бити потребно уложити много средстава и много труда. Али, у једној заједничкој расправи и у заједничкој акцији проблеми би могли бити лакше решавани.

Друга група конкретних проблема који претходе једном "зеленом плану" Економске уније православних земаља везано је за садашње процесе тзв. транзиције која значи најчешће претварање поменуте социјалистичке праксе у сасвим нову - тржишно-приватну праксу. То су два опречна система и у сваком случају значе радикализам у схватању у организацији у планирању. Практично, слом приватног сектора у овим земљама, како смо поменули, који је почео после Другог светског рата, након педесет година поново се ломи и сада жели враћање на стање које је важило пре педесет година. Међутим, ово су сложена питања и ради се о дугорочним процесима економске трансформације и организације. Сви ти процеси су сложени и противуречни и одвијају се уз много тешкоћа.

Ако би се о оваквим проблемима само разговарало у оквирима ових земаља које иначе деле исту судбину, било би све у многоме и лакше и подстицајније јер се грешке и неуспеси не би понављали а успеси би се могли планирати и стимулирати. Ово је, за ову фазу сарадње, заиста значајна претпоставка и управо из тих разлога потребно је на оваквим научним скуповима говорити о потреби стварања Економске уније православних земаља.

Југославија је прошла колективизацију као што се данас налази у процесу транзиције своје самоуправне економије на савремену тржишно оријентисану производњу. Југославија, као и друге земље из ове групе тражи најбоља решења и зато је Југославији драгоцено свако искуство других земаља, овде пре свега православних.

Да подсетимо и овом приликом да је Југославија била најмање доследна када се радило о колективизацији. Шта више колективизација је трајала само осам година (од 1945-1953.год.) када се тај пут напушта и прелази на кооперативан пут а потом на самоуправни.

Кооперативни пут се састоји у очувању индивидуалног произвођача или сељака и у сарадњи (пре свега преко задруга) са њим. Кооперативни пут је био форма да се у Југославији, почев од 1957. године, спроведе техничко-технолошка револуција у пољопривреди се тада састојала у механизацији, дубоком орању, сортном семену, заштитним хемијским средствима и др. Остало је значајно да је кооперација довела до унапређења пољопривреде и очувања сељаштва, до модернизовања производње на њиховим газдинствима. У суштини кооперација је представљала припрему да се класични сељак полако преобрази у модерног пољопривредног произвођача.

Али, поред кооперације, у Југославији су континуирано развијана пољопривредна добра и комбинати. Ове организације су из прва стваране у околини великих градова (у околини Београда формиран је пољопривредно-индустријски комбинат "Београд", у Нишу формиран је Агроиндустријски комбинат "Ниш" и тд.), али и у Војводини, у којој су иначе најбољи услови за пољопривредну производњу.

Пољопривредно индустријски комбинати су системи који обједињавају пољопривредну производњу, прераду пољопривредних производа, промет овим производима и друге функције и значајна су основа југословенске аграрне политике у снабдевању становништва пољопривредно-прехрамбеним производима, пре свега великих градова, али и шире.

Што се односи на самоуправљање, може се рећи да је најважније било то да се после 1970. године све више потенцирају агроиндустријски системи као целина. Аграрно индустријски системи сматрани су као проширени агроиндустријски комбинати који сада обухватају све индустрије које су у некој вези са пољопривредном производњом и све остале организације и институције као што су банке, научни институти и слично. Тако се на пољопривреду почело гледати као на агроиндустријски систем при чему су као узорни системи служили они који су успостављени у оквиру Европске уније. Самоуправљање је било спољна форма у оквиру које су изграђени пре свега југословенски пољопривредни комбинати и агроиндустријски комплекс у целини.

Тако, данас имамо следеће стање у југословенској пољопривреди.

Прво, имамо колико толико развијеног индивидуалног пољопривредног произвођача који поседује, поред земље, пољопривредну механизацију и развијен систем организације газдинства као и искуство индивидуалног произвођача.

Друго, имамо велике системе који су организовани на друштвеној (државној) земљи и које смо означили као пољопривредно-индустријске комбинате.

Верујемо да искуство Југославије у овоме може бити подстицајно и корисно и за друге земље које су пролазиле кроз сличне фазе, а то су пре свега православне земље које на оваквим научним скуповима почињу да разматрају проблеме у вези са стварањем Економске уније православних земаља.

Др Евица Тодоровић
Др Борко Крстић
Економски факултет - Ниш

ИНВЕСТИЦИОНЕ СТРАТЕГИЈЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ИНВЕСТИТОРА

1. Промене и финансијски процеси

Сведоци смо неслућених процеса глобализације светских политичких, привредних, финансијских и културних токова. Више фактора подржава ова кретања. Тако, експлозија раста и велика моћ финансијског тржишта условљени су процесом дерегулације националних и финансијских тржишта, интернационализацијом капиталних токова, развојем информационе и телекомуникационе технологије. Основни проблеми у условима опште глобализације своде се на изналажење адекватног одговора на питања које и какве се користи од могућих промена могу очекивати и како на исте реаговати? Промене претпостављају потребу прилагођавања новим околностима. За успех промена неопходно је обезбедити заинтересованост и избалансираност свих интересних група. Реаговати на промене, у принципу, је могуће на три начина [1, стр. 746]:

- 1) одмрзавањем предходног понашања- спремношћу да се прихвати и научи ново понашање,
- 2) мењањем - кретањем ка новом стању и
- 3) поновним замрзавањем - прихватањем и применом нових образаца понашања.

Без обзира на начин реаговања на промене њихова имплементација нужно захтева адаптирање макроорганизационе структуре тј. рестаурацију привредних токова, постојање поверења у институције тржишта капитала, изградњу широких механизма институционалних инвеститора спремних да пласирају свој капитал и тд.

Финансијски систем у целини је од виталног интереса за развој савремене привреде. Степен његове развијености може се оцењивати на основу дубине, нивоа конкурентности и диверзификованости финансијског система. Финансијско тржиште, као једна од карика финансијског система, показује дугорочни тренд структурних промена у правцу већег учешћа нетрадиционалних финансијских посредника, посебно институционалних инвеститора, у дистрибуцији финансијске активе. Тако је у САД учешће банака

у укупној финансијској активи од почетка двадесетог века до 1990. год. опало за више од 50% док су нетрадиционални финансијски посредници у периоду 1986-1990. год. учествовали са једном трећином у укупној финансијској активи.

У привредама у транзицији након периода дуге економске кризе уочавају се значајни помаци и промене које су резултат не само спроведених институционалних реформи и "вештије" економске политике већ и интензивних процеса реструктурирања предузећа. И поред тога, установе финансијског система у овим земљама не могу бити напросто копије таквих институција у развијеним земљама. Профил финансијских институција, потреба постојања, време за развој детерминисано је [2, стр. 102-103]:

- повратком кредибилитета државе у земљама транзиције,
- владавином права,
- повратком поверења у рад финансијских институција,
- стабилношћу монетарне свере,
- остварењем процеса приватизације,
- степеном развијености финансијског тржишта а посебно секундарног тржишта хартија од вредности,
- постојањем финансијских стручњака.

Случај СРЈ је показао да финансијска недисциплина и правна несигурност нису добар тржишни амбијент ни за краткорочно пословање, а посебно за развој нових финансијских инструмената и заживљавање секундарног тржишта.

2. Хеџ фондови као облик институционалних инвеститора

Учеснике на тржишту капитала можемо разврстати у четири групе: инвеститори - власници капитала који су у улози продавца, предузетници - корисници капитала као купци, посредници (банке и друге специјализоване финансијске институције и берзе) и држава као регулатор и контролор. У групацији посредника значајно место припада институционалним инвеститорима. Њихове карактеристике су бројне. Као посебне специфичности у литератури се наводе [3, стр. 92]:

- у пословању институционални инвеститори интегришу обележја свих финансијских посредника али и елементе дезинтермедијације,
- обимом пословања одлучујуће утичу на обрасце креирања и трговине финансијским инструментима,
- нису предмет монетарног регулисања и не обезбеђују функцију плаћања,
- преузимају ризике који не проистичу из нормалне економске активности.

Хеџ фондови су само један сегмент констелације институционалних инвеститора активних на међународном финансијском тржишту. Први пут су се појавили 1950. год., а квантитативни процват доживели осамдесетих година са

финансијском либерализацијом која је отворила нове могућности за инвестирање, охрабрујући менаџере да изграђују међународно диверзификоване портфолије државних обвезница, валута и друге активе. Уопштено можемо их дефинисати као еклектички инвестициони пул, тј. организациону форму за прикупљање средстава ради заједничког инвестирања на финансијском тржишту. Карактер еклектичности огледа се у изузећу од ограничења која важе за друге институционалне инвеститоре, коришћењу предности слободног избора инвестиционих стратегија, али и преузимању већих ризика [4, стр. 82-83]. Организациона форма хец фондова је приватно партнерство. Седиште им је у офшор зонама због пореских и регулаторних разлога. Менаџери фонда имају репутацију брзих и успешних прогностичара. Њихова успешност мери се резултатима које остварују у очувању и повећању имовине фонда, приноса које остварују улагањем имовине фонда. Плаћени су према провизији која је у директној функционалној зависности са оствареним успехом. Власништво акција ограничено је на мали број појединаца и институција са високим сопственим капиталом, најчешће испод 100 учесника. Не постоје поуздане процене броја хец фондова и вредности капитала којима располажу. Према Мар-Хедгеу [4] у периоду 1980-1997 имајућу у виду стил инвестирања најбројнији су били глобал хец фондови, потом тржишно неутрални, вођени догађаима и макро хец фондови. Међутим, највећи износ активе по истом критеријуму глобал хец фондови имају само у периоду 1980-1985. год. Од 1990. год. вођство преузимају макро хец фондови, потом тржишно неутрални и вођени догађаима. У поређењу са међународним банкама, на пример, хец фондови имају мање стручне службе на терену. Зато је мала је вероватноћа да ће они своја инвестициона средства уложити у мале привреде. На њиховим тржиштима они могу евентуално да прате а не воде друге инвеститоре.

Имајући у виду наведене чињенице опште је схватање да хец фондови често први узимају позиције по неодрживим везивањима валута једна за другу. Импликације на цену активе они остварују сопственим трансакцијама или тенденцијама других учесника на тржишту да прате њихово вођство.

3. Неки аспекти активности институционалних инвеститора

Растући тренд значаја институционалних инвеститора не претпоставља да они имају само предности које омогућује њихова величина и концентрација, већ постоје и одређени проблеми за тржишта капитала. Тако, неки институционални инвеститори могу имати мању индивидуалну клијентелу, која доминира неком институцијом, што може изазвати менталитет "стада", тј. да ако неко из одређених разлога и у одређеном тренутку не жели инвестирати, остали могу брзо следити тај пример и изазвати потресе на финансијским тржиштима. То може пореметити и државну монетарну политику путем "остајања по страни" на тржишту државних обвезница.

Већи институционални инвеститори могу проузроковати избегавање и опонашање са потенцијално нежељеним ефектима по активност спајања предузећа. На пример, ако се неки инвеститори усмере на уски сегмент тржишта, може доћи до диспропорционалног раста цена акција, што може иницирати процес раста предузећа концентрацијом, а не централизацијом. Или, ако се већи институционални инвеститори усмере ка високо квалитетним акцијама, или акцијама са малим ризиком ("blue chip"), могу се произвести нежељени ефекти у односу на секторску структуру. Најзад, институционалним инвеститорима се приговара на њиховој доминантно краткорочној оријентацији, с обзиром да се прилагођавају краткорочним осцилацијама цена, а у други план стављају дугорочни развој.

С обзиром да институционални инвеститори утичу на процесе спајања и преузимања (M&A), преко држања великих концентрација акција, чиме утичу на успешност или неуспешност преузимања, тј. куповине власничких права уз коришћење финансијске полуге, утицај институционалних инвеститора се процењује на бази става о корисности спајања и преузимања по националну економију. Према једној концепцији преузимање и спајање компанија представља увод у комадање имовине предузећа, због чега институционални инвеститори омогућујући преузимања ради краткорочних добитака за своје власнике полиса или пензионере, фактички негативно утичу на економију. Међутим, постоји и мишљење да су активности међусобног преузимања предузећа кључни за ефикасно деловање тржишне економије, због чега институционални инвеститори имају позитиван утицај на економију. Наиме, опасност од преузимања стално прети мање способним менаџерима и послодавцима у смислу да ако заостану за конкуренцијом, прећи ће у посед ефикаснијих предузећа. У овом случају се предпоставља да ће предузеће које преузима увек бити заинтересовано да створи ефикаснију управљачку структуру, чиме се занемарује могућност тзв. "непријатељског" преузимања где изостаје ангажовање ефикаснијег менаџмента, да би такво предузеће убрзо пропало. Сходно томе, код "непријатељског" преузимања се уништава конкуренција.

Институционалним инвеститорима се замера пасивност у односу на предузећа чије се акције налазе у њиховом портфељу. Сматра се да би много боље било уколико би институционални инвеститори показали веће интересовање за успешна предузећа чије су акције део њиховог портфеља. Садашња ситуација је таква да се менаџмент институционалних инвеститора веома мало меша у рад таквих предузећа, осим у случају врло необичних понашања.

Најзад, с обзиром на концентрацију власништва у оквиру институционалних инвеститора, поставља се дилема могу ли они проузроковати додатну променљивост и онако нестабилних финансијских тржишта. Мисли се на све савршенију технику трговања и технологију коју примењују институционални инвеститори, чиме они нарушавају дугорочну ликвидност тржишта и повећавају променљивост тржишта. Међутим, оваква процена није баш у складу са стварним кретањима, јер би брза и значајнија промена базичног портфеља била остварена уз веће трошкове и повећане ризике, што делује спутавајуће на институционалне инвеститоре. "С друге

стране, коришћење префињених техника попут осигурања портфолиа и нових инструмената као што су фјучерс уговори везани за индекс и опције, могу довести до лажног осећаја сигурности и до активнијег трговања, занемарујући чињеницу да је ликвидност тржишта добра само онолико колико је добра финансијска позиција супротне стране".*

Предности и недостатке институционалних инвеститора можемо посматрати и у контексту емпиријских података у 70-им и наредним годинама када су код њих доминирале стратегије "куповања и задржавања", док је стратегија трговања доминирала код мањег броја институционалних инвеститора. То упућује на закључак да институционални инвеститори ипак преферирају успешност на дуги рок, што их приморава да оптимизирају захтеве за ликвидношћу, солвентношћу и профитабилношћу.

4. Инвестиционе стратегије хед фондова као облика институционалних инвеститора

Процес формулисања стратегије показује како је конкретни субјекат оценио шансе и опасности, разумео стратегијску ситуацију и идентификовао начине и методе деловања у датом пословном амбијенту. Другим речима, ради се о процесу који укључује анализу, идентификовање, вредновање и избор најбоље стратегијске опције за предпостављене околности подразумевајући и флексибилност њене имплементације [5]. Хамел и Прахалад истичу потребу постојања такве стратегијске архитектуре која пружа схематски план за изградњу неопходних компетенција за стратешку доминацију и на будућим тржиштима [6]. Стратешка намера детаљно описује правац по коме се бизнис треба водити у дугом року. Присталице ресурсно засноване теорије формулисања стратегије, пак, истичу везу између интерних карактеристика ресурса и перформанси конкретног субјекта, тј. сматрају ресурсе и способности главним извором конкурентске предности [7, стр. 25-30]. Новија истраживања су показала да субјекат остварује супериорне резултате уколико може пре селекционисати стратешке способности из широког спектра, него да се концентрише на појединачну активност или процес [8, стр. 12-21].

Алокација средстава одвија се на основу цене изражене као очекивана корист-принос. Могућност остварења високог приноса, по правилу, тесно је повезана са сношењем релативно високог ризика. У настојању да реализује основни циљ инвестирања инвеститор, с тога, формира диверзификован портфолио који потом ребалансира у складу са предвиђеним променама тржишних услова и штити против непожељних тржишних кретања употребом стратегија динамичке (најчешће портфолио осигурања) и тактичке (тржишног тајминга или константног микса) алокације средстава.

Имајући у виду наведене чињенице можемо као заједничке карактеристике стратегија које користе менаџери хед фондова навести:

---

* Bernard J. Foley, op.cit. p. 199.

- настојање (тежњу) да идентификују земље у којима ће промене цене активе бити велике у тренутку појављивања,
- на хијерархијској лествици вредности највећи значај се придаје инвестицијама код којих ризик од великих капиталних губитака практично не постоји (на пример курс који може девалвирати али ни под којим условима не може ревалвирати),
- велику позицију хед фондови ће узети и држати ако је цена извора ниска и при том неће бринути за трошкове,
- афинитет хед фондови испољавају према ликвидним тржиштима на којима се може обављати обимна трговина по ниским ценама.

Еволутивни пут инвестиционих стратегија хед фондова показује да су се они опредељивали за стратегије које омогућавају комбиновање инвестиционих алата: кратка продаја, левериџ и дериватни инструменти. Кратка продаја подразумева узимање на зајам хартија од вредности и њихову продају у очекивању да ће бити могуће поново их откупити али по нижој цени на дан или пре истека рока враћања даваоцу зајма.

Leverage, у овом контексту, представља изложеност ризику коришћења средстава узетих на зајам. "Агресивним коришћењем leverageа хед фондови могу узимати велике позиције које убрзавају тржишна кретања тако да се на пример емисиона централна банка нађе пред исцрпљеним резервама и буде приморана да напусти везани курс своје валуте " [4, стр. 82]. Пракса познаје три групације стратегије базиране на коришћењу механизма leverageа: модел окупљања у стадо, модел принципал агент и модел информационих каскада.

Финансијски деривати својом разноврсношћу и динамиком пружају прилику финансијским менаџерима да покажу имагинацију и способност, смање финансијске трошкове, отклоне различите врсте ризика и смање утицај нестабилности финансијског тржишта. За реализацију инвестиционих стратегија хед фондова посебно су значајне валутне опције. Валутна опција представља уговор који купцу даје право куповине одређеног износа стране валуте по утврђеном курсу. Најчешће се користи за управљање ризиком у међународном инвестирању. Основну валуту обично представља амерички долар или британска фунта, док валута на коју се односи право куповине/продаје је страна валута. Цену реализације у случају ове опције представља курс размене валуте. Поред обичних валутних опција постоје и валутне опције на фјучерсе и унакрсне валутне опције. У случају реализације coll валутне опције на фјучерс уговор купац остварује дугу позицију у односном фјучерс уговору и добија разлику између текуће цене фјучерса и цене реализације. За вредновање валутних опција може бити коришћен и преуређени Black-Scholes-ов модел. Унутрашњу вредност валутне опције представља разлика између цене реализације текућег спот курса валуте на коју се опција односи. Coll и put опције се могу емитовати на кредитне инструменте или на фјучерс уговоре на кредитне инструменте. Данас се овим инструментима тргује на већини опцијских тржишта. Пораст значаја опција каматне стопе потиче из њихове улоге у управљању ризиком каматне стопе приликом улагања у портфолио хартија од вредности са фиксним приносом.

5. Улога финансијских менаџера институционалних инвеститора у избору инвестиционе стратегије

Независно од врсте инвеститора, индивидуалног или институционалног, његове инвестиционе одлуке се крећу у троуглу: 1. ликвидност, 2. ризик или сигурност (солвентност) и 3. стопа повраћаја (профитабилност). У финансијској стратегији ово тројство се операционализује преко две алтернативне стратегије:

1. специфицира се прихватљив ризик за дате стопе повраћаја или
2. дефинишу се прихватљиве стопе повраћаја за дати ниво ризика.

У оба случаја се имплицитно претпоставља одржавање задовољавајућег нивоа ликвидности. Имајући у виду наведене детерминанте финансијске успешности, валидност оцене успешности је условљена експлицитношћу циљева инвеститора. Само у том случају остварене величине се могу квалификовати као прихватљиве или неприхватљиве, или се може упоређивати успешност свога портфолија са конкурентним. Сходно томе, ако је инвеститор преферирао сигурност, инвестираће у портфолио на тржишту новца и државних обвезница, због чега не сме бити незадовољан нижим стопама повраћаја у односу на друге инвеститоре који преферирају профитабилност. Јасноћа у дефинисању циљева инвеститора битна је и због њихове међусобне конфликтности, због чега је нужен одређен степен њиховог компромиса. На пример, опредељујући се за већу стопу ликвидности, инвеститор се мири са нижом стопом повраћаја и обрнуто, мање ликвидна инвестиција нуди већи профит. Такође, постоји и директно пропорционалан однос између ризика и стопе повраћаја: већи ризик инвестиције доноси већу стопу повраћаја, јер је једино у том случају инвеститор спреман да прихвати већи ризик.

С обзиром на изузетан конкурентски амбијент у коме делују банкарске и небанкарске финансијске институције, способност исказивања инвестиционе успешности је најважнији део промоционе активности инвеститора у повлачењу финансијских вишкова са тржишта. Наиме, менаџмент екипе институционалних инвеститора у свим огласима кроз медије истичу своје искуство у повећању стопа повраћаја и у смањивању ризика диверсификацијом. Емпиријска истраживања показују да на дуги рок менаџмент екипе институционалних инвеститора нису способне да искажу боље резултате него што су вредности тржишних индекса. Чак и ако би неки институционални инвеститор исказао натпросечне резултате, то не би морало, само по себи, бити корисно за крајњег инвеститора, с обзиром да натпросечне стопе повраћаја менаџери могу остварити преко високих издатака. Или, средства институционалних инвеститора могу агресивно расти, а да се при томе њихова нето вредност имовине не повећава, може се чак и смањивати.

Имајући у виду све дилеме везане за оцену успешности институционалних инвеститора, у САД од средине 70-их година, а потом и у осталим земљама, све већи број институционалних инвеститора раст својих фондова везује и оцењује зависно од кретања тржишних индекса. Таква пракса оцене инвестиционе успешности је објективизирала оцену рада менаџмент

екипа што је повећало учешће фондова везаних за тржишне индексе у мобилисању финансијских вишкова са тржишта. То је допринело да се стандардизују трошкови институционалних инвеститора, чијим се фондовима управља преко тржишних индекса.

Предност везивања инвестиционе успешности за тржишне индексе налази се у једноставности оцене. За разлику од традиционално оријентисаних менаџмент екипа које најпре формирају трајни капитал како би, затим, на основу њега формирале портфолио који је успешнији у односу на конкуренте, код везивања за индекс портфолио се гради ради апроксимирања (приближавања) изабраном тржишном индексу. При томе, не постоји илузија да ће успешност одређеног фонда потпуно бити једнака изабраном индексу, већ се рачуна са грешком коју је немогуће умањити, због чега се она квалификује као *"обнављајућа грешка"*. "Обнављајућом грешком" се квантифицира степен очекиваног одступања портфолиа у односу на изабрани индекс - на пример плус минус 0,5%.

Поред једноставности оцене инвестиционе успешности, предност фондова везаних за тржишне индексе произилази и из начина утврђивања накнада и трошкова које имају институционални инвеститори. При овој оцени има се у виду чињеница да се фондом везаним за индекс управља пасивно, због чега постоји мањи промет базичног портфолиа, па се плаћају мање провизије. На пример, према емпиријским подацима менаџерске накнаде за фондове који су везани за индексе крећу се на нивоу 0,1% укупне вредности фонда, док у случају активног управљања фондом од стране менаџмента њихове накнаде се крећу на нивоу 0,3% укупне вредности фонда. Међутим, не би требало извући закључак да се базични портфолио уопште не мења. Напротив, повремене промене елемената од којих се састоји циљни тржишни индекс, као што је приватизација главних предузећа којима је управљала држава, као и активности повезивања, спајања и поновне куповине акција, проузрокују промену састава изабраног тржишног индекса, што са своје стране проузрокује потребу ребаланса или реструктурирања базичног портфолиа. С обзиром да се ради о релативно ретким и малим променама, не долази до значајније промене у успешности релевантног институционалног инвеститора.

Будући да механизам оцене успешности на бази везивања фонда за тржишне индексе релативизира или чак и минимизира улогу менаџмент екипа, тражи се компромисни модел којим би се одржале главне карактеристике индексације, уз могућност активнијег управљања портфолием од стране менаџера. У ту сврху формиран су *"фондови с помаком"* или *фондови "језгра - периферија"* (*језгра - сателити*), у оквиру којих се комбинује механицистички приступ фонда потпуно везаног за изабрани индекс, уз одређено дискреционо право менаџмент екипе. Сходно овом приступу, главни део фонда би се индексирао уз право менаџера да усмеравају портфолио са лошијих сектора на успешније. На пример, на основу своје дискреционе оцене менаџери могу повећати пондер у свом портфолиу малим предузећима која претендују остваривању бољих просечних стопа повраћаја. Или, ако је сектор електронике слаб, менаџмент може смањити пондер овог сектора у базичном портфолиу.

Из наведеног произилази да у приступу *"фондови с помаком"* највећи део портфолиа (80 - 85%) вежу за тржишни индекс, док је остатак алоциран од

стране менаџера специјалиста који покушавају да надмаше конкуренцију и повећају општу успешност фонда. У овом случају се повећавају менаџерски трошкови и брокерске накнаде, али ако је остварена већа успешност, трошкови ће спорије расти од стопа повраћаја. Основна слабост овог приступа је могућност погрешног помака "фондова с помаком", с обзиром да менаџери користе дискреционо право при краткорочним и средњорочним променама у оквиру "успешних" и "лоших" сектора. Лоше последице су лимитиране дискреционим правом менаџера на 15 до 20% вредности базичног портфолиа.

*
*   *

Постоји растући тренд значаја институционалних инвеститора, мање по броју а више по укупном финансијском потенцијалу. То се може образложити следећим чињеницама: прво, ради се о специјализованим финансијским посредницима који нуде своје услуге мање искусним и мање способним инвеститорима. Затим, ове институције уживају повољнији порески третман и привлачне су због диверзификованог портфолиа који могу осигурати појединачним инвеститорима.

Хец фондови, као облик институционалних инвеститора, опредељују се за стратегије које омогућавају комбиновање инвестиционих алата: кратка продаја, левераге и дериватни инструменти.

Литература:

- 1) Lynch R.: *Corporate Strategy*, Pitman, London, 1997.
- 2) Бурић З.: *Институционални инвеститори на финансијском тржишту*, Борба, 1998.
- 3) Васиљевић Б.: *Основи финансијског тржишта*, Принцип, Београд, 1999.
- 4) Ajhengrin B., Matison D.: *Хец фондови и финансијска тржишта - импликације за политику*, Пословни круг децембар 1998.
- 5) Aker D.: *Developing business strategies*, John Wiley & Sons, Inc., 1998.
- 6) Hamel G. and Prahalad C.K.: *Competing for the Future*, Harvard Business School Press, 1994.
- 7) Љубојевић Ч.: *Постављање, оцењивање и одабирање стратегије*, Стратешки менаџмент 1/2000.
- 8) Mintzberg H.: *Rethinking strategic planning: part I: pitfalls and fallacies*, Long Range Planning, Vol. 27, No 3/1994

Др Евица Тодоровић
Др Борко Крстић
Економски факултет - Ниш

ИНВЕСТИЦИОНЕ СТРАТЕГИЈЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ИНВЕСТИТОРА

Резиме

Турбуленција на међународном финансијском тржишту повезана је и са утицајем који хедџ фондови имају на кретање цене активе. Основне карактеристике хедџ фондова у кореспондентној су вези са "слободом" њихових менаџера да флексибилно користе разноврсне инвестиционе стратегије: кратке позиције, трансакције са дериватним хартијама од вредности, механизам леваргеа и тд.

INVESTMENT STRATEGIES OF INSTITUTIONAL INVESTORS

Abstract

International financial market turbulence has already shown hedge fund influence on assets price fluctuation. Basic features of hedge funds themselves demonstrate their managers' freedom to use various investment strategies flexibly, and they are the following: hedge short, transactions with derivative securities, leverage mechanisms, etc.

Др Снежана Текић
Економски факултет -Ниш

ЗНАЧАЈ ТЕХНОЛОШКОГ МЕНАџМЕНТА У ПРОИЗВОДЊИ ХРАНЕ

Уводна разматрања

Темпо развоја технолошког менаџмента у области производње хране у великој је мери условљен конкретним привредним окружењем. Примена нове технологије, што представља технолошку револуцију у најужем смислу речи, фактор је увећања производње хране. Првом »зеленом револуцијом« се може сматрати увођење плуга у процес пољопривредне производње. Ова је револуција трајала око осам миленијума. Проналазак парне машине и минералних ђубрива средином 19. века може се означити као друга по реду технолошка револуција у пољопривреди. Почетак 20. века обележава селекција везана за пољопривредну производњу и стварање нових сорти, раса и хибрида биљака и стоке. Последња технолошка револуција везана за производњу хране, коју карактеришу развој и примена биотехнологије и генетског инжењеринга, отпочела је крајем управо навршеног века.

Трансфер савремене технологије у област производње хране у Југославији основа је ширег укључивања у светске токове промета хране. Повећање приноса по јединици капацитета и укупне производње у пољопривреди постиже се применом нове технологије. Најпре су коришћена страна технолошка достигнућа у пољопривредној производњи и прехрамбеној индустрији, а затим се све више уводе домаћа технолошка решења. То се посебно односи на коришћење домаћих хибрида у пољопривредној производњи. Савремена технологија је најпре примењивана на друштвеним газдинствима, а потом и на газдинствима земљорадника.

Брзина продора технолошких иновација у производњу хране зависи од свукупног привредног окружења. Што се тиче породичних газдинстава, где је често постојао отпор увођењу иновација, брзина продора иновација зависи и од пољопривредног рејона у коме се газдинство налази, од расположивих аграрних капацитета, од аграрног притиска и старосне структуре радне снаге у пољопривреди, од развијености инфраструктуре и сл. Спор продор иновација на ова газдинства је успоравао и укупан процес трансфера иновација у пољопривреду Југославије. Како је примена иновација скопчана са одређеним улагањима, брзина продора иновација зависи од висине неопходних улагања. Већа цена техничко-технолошких средстава умањује обим њиховог коришћења.

Постоји неколико основних врста иновација, а менаџери доносе одлуке о њиховој примени на бази предности конкретних иновација. Механичке иновације

воде расту приноса у пољопривредној производњи и расту продуктивности рада. Биолошке и хемијске иновације такође повећавају производњу хране али и продуктивност земљишта. Организационим иновацијама се рационалније користи земљиште и радна снага. Замена оскудних пољопривредних ресурса може се вршити уз помоћ примене иновација, у складу са компаративним предностима конкретног региона. Ако је рад оскуднији ресурс у односу на земљиште, оно се интензивније експлоатише уз помоћ механичке и биолошке технологије, док се живи рад штедљивије користи. Ако је земљиште оскуднији ресурс, онда се примењују хемијска и биолошка технологија.

Технолошки менаџмент у производњи хране је повезан са механизацијом, аутоматизацијом, хемизацијом, мелиорационим радовима, електрификацијом, селекцијом биљака и стоке, кибернетиком, осавремењавањем организације рада, подизањем стручног нивоа кадрова итд.

Карактеристике механизованости и хемизације у процесу производње

Степен механизованости је у пољопривреди највећи у ратарској производњи. Увођење машина у пољопривредну производњу условљава смањење утрошка живог рада и повећања утрошка минулог рада по јединици површине и по јединици производа. Да би трошкови обраде земљишта били што нижи пољопривредне машине треба оптимално користити. Међутим, уситњеност поседа отежава рационално коришћење механизације и достизање савременог нивоа технологије у пољопривреди. У Југославији једним трактором се просечно обрађује око 12 хектара обрадивог земљишта. У најразвијенијим земљама света је процес механизованости производње хране практично завршен, док су у неразвијеним земљама многе линије производње слабо механизоване. У биљној производњи механизација може да се користи у највећем броју операција, од припреме земљишта и ђубрења, неге усева и наводњавања, до бербе и транспорта производа. Коришћење пољопривредне механизације омогућава обављање сетве и бербе у оптималним роковима, што има утицаја на висину приноса.

Велика је разлика између нивоа механизованости производње на породичним газдинствима и у пољопривредним предузећима. На пример, производња млека је у оквиру предузећа потпуно механизована, а на породичним газдинствима само у изузетним случајевима. На газдинствима земљорадника постоји недостатак прикључних машина, што смањује продуктивност рада на овим газдинствима. Због застарелости пољопривредних машина од 1997. до 1999. године су спровођена три програма обнове пољомеханизације.

Један од циљева технолошког менаџмента у производњи хране је повећање степена аутоматизације као највишег степена механизације. Аутоматизација у производњи хране данас има највећу примену у раду система за наводњавање, производњи у стакленим баштама, утврђивању производних способности биљака и животиња, инкубаторима у живинарској производњи, капацитетима прехранбене индустрије и силосима за чување пољопривредних производа.

Поред пољопривредних машина, опреме и енергије, у индустријски произведене инпуте пољопривреде спадају минерална ђубрива и средства за заштиту

биља. Коришћење минералних ђубрива и средстава за заштиту биља у пољопривреди Југославије је ниско, нарочито на породичним газдинствима. На смањену употребу ових инпута утицао је неповољан економски положај пољопривреде, економске санкције према Југославији, обим домаће производње минералног ђубрива, улагања у пољопривреду, недовољна мотивисаност за повећање пољопривредне производње, па чак и недовољна знања појединих земљорадника у вези са коришћењем ове врсте ђубрива. Смањење коришћења хемијских материја је је утицало на смањење приноса по хектару. Треба поменути да се потрошња минералних ђубрива у последње две деценије смањује и у земљама Европске уније. Ипак, земљорадник у Југославији користи 7,5 пута мање ђубрива по хектару него фармер у Холандији, 5 пута мање него у Белгији, скоро 3 пута мање него у Француској, скоро 2 пута мање него у Пољској и 1,7 пута мање него фармер у Италији.

За повећање приноса житарица подједнако су заслужни коришћење минералних ђубрива и примена продуктивнијих сорти. Поред ових фактора треба поменути и утицај коришћења пољопривредних машина и средстава за заштиту биља и рационалнијег газдовања. У 21. веку ће доћи до веће примене биолошких иновација у производњи хране, док ће се умањити значај механичких и хемијских иновација у оквиру технолошког менаџмента.

Могућности примене биотехнологије

Потреба за увећањем продуктивности и обима производње хране довела је до истраживања својстава биљака и стоке која, под утицајем човека, могу обезбедити боље резултате без коришћења хемијских средстава, наводњавања и сл. Резултати ових истраживања огледају се у стварању веће отпорности биљака и стоке, успевању биљака на некавалитетнијем земљишту итд. Одређени обим квалитетне сточарске производње може да се оствари уз скраћење времена узгоја стоке и производње сточне хране. Данас у Југославији чак постоји решење да се на породичним газдинствима сточна храна производи у току целе године у специјалним орманима од алуминијумског лима, уз обезбеђење оптималне температуре, осветљења и заливања. У тим "кућним ливадама" се дневном производњом од 20 кг хидропонијске хране може заменити производња детелине са 6 хектара земљишта.

У области примене биотехничких достигнућа треба поменути коришћење ласера у пољопривреди и прехранбеној индустрији. У пољопривредној производњи се уз помоћ ласера повећава биоенергетски потенцијал биљака. Ласерско активирање семена повећава клијавост биљака, убрзава њихов раст и повећава приносе. Ласери такође могу да се примењују у нивелисању обрадивих површина ради омогућавања уједначенијег и бржег наводњавања. Ласерски обрађена вода користи се у напајању крупне стоке и бројлера, а такође и у натапању земљишта у стакленицима. Ласерски уређаји у пољопривреди Југославије се још увек мало користе. У прехранбеној индустрији се ласери највише користе у кондиторској индустрији, производњи вина, пива и хлеба.

Истраживања везана за агроиндустријски сектор су значајна, па Институт за истраживања у пољопривреди "Србија" обухвата центре у Чачку, Крагујевцу, Зајечару, Смедеревској Паланци, Гучи, Крушевцу, Земуну и Нишу. Неки од ових центара су основани још крајем 19. или почетком 20. века. Без обзира на постојеће

результате, низак је ниво коришћења генетског материјала. Због тога технолошки менаџмент треба да буде усмерен не само ка коришћењу продуктивнијих сорти и раса у пољопривредној производњи, него све више ка бољој искоришћености расположивог генетског потенцијала. Постоји банка гена која је основа за вршење селекција у сточарству. Југославија учествује и у Европском кооперативном програму за биљне генетичке ресурсе. Институт за кукуруз у Земун Пољу је задужен за одржавање централне европске банке података генетичких ресурса кукуруза. Југословенски институти су дошли до решења за достизање биолошког потенцијала кукуруза у масовној производњи од 20 тона по хектару а за пшеницу од 15 тона по хектару.

У оквиру биоинжењеринга се у развијеним земљама света дошло до модификованих сорти кукуруза, соје, пиринча, грашка, парадајза итд. Генетски модификовани пољопривредни производи су крупнији и правилнијег облика у односу на немодификоване. Међутим, у Европској унији је донет пропис по коме генетски модификована храна мора бити обележена посебном етикетом.

У сточарској производњи се у неким земљама примењује ембриотехнологија ради добијања увећаног броја квалитетних производа од најквалитетнијих родитељских парова, односно ради побољшања и биолошке и економске успешности производње. Ембриотрансфер се највише примењује у говедарству и овчарству. Број јагњаци који се у току године може произвести се креће од 14 до чак 22. У Шкотској је произведена клонирана кокошка.

У земљама Европске уније је продуктивност у производњи хране висока не само због примене комплексне механизације већ и због коришћења биотехнологије. У овим земљама се тежи увећању производње биолошки здраве хране. Тако се у воћарству искључује употреба фунгицида и уопште често прскање хемијским средствима. Биолошка заштита од биљних болести се може вршити гљивицама које су безопасне за човека. На пример, гљивице се могу користити у борби против биљних ваши пшенице, купуса и карфиола. Затим се сузбијање корова може вршити, уместо хербицидима, патогеним микроорганизмима и инсектима. Ти инсекти и микроорганизми се развијају на коровима а не нападају култивисане биљке и човека. Такође се уз стварање међуврсних хибрида повећава асортиман биљних производа и ефикасност микроба који фиксирају азот из ваздуха. Технолошки менаџмент у Југославији треба да буде активније укључен у трансфер технолошких решења ове врсте у пољопривредну производњу.

Управљање коришћењем енергетских ресурса

Овај вид управљања у агроиндустријским системима треба да буде све више усмерен ка увођењу нових технолошких решења у коришћењу енергије. Одлуке о коришћењу енергије треба да допринесу рационалнијем коришћењу енергије и постепеној замени необновљивих извора енергије обновљивим. Највећи обим енергије у пољопривредној производњи се утроши приликом обраде земљишта. У прехранбеној индустрији се троши више енергије него у пољопривреди. У пољопривредној производњи се као енергенти највише троше течна горива и природни гас. Део енергије која спада у необновљиву енергију се може заменити недовољно коришћеним облицима енергије. У ту сврху се могу користити биомаса,

геотермална енергија, топлотна енергија стена, сунчева енергија, снага ветра. Коришћење нових видова енергије је неопходно не само ради ублажавања дефицита класичних извора енергије већ и ради појевтињења пољопривредних производа и њиховог бољег пласмана на тржишту. Стратегијски менаџмент у производњи хране мора обезбедити решење за оптималну енергетску основу производње.

Органски отпади, најчешће из ратарске производње, служе за синтезу нове биомасе. У ту сврху се користе слама, кукурузовина, лишће репе, гране воћних стабала и винове лозе. Дизел гориво се може добити из уљане репице а биогаз из стајњака. Биоенергија доприноси и побољшању квалитета пољопривредних производа. Сунчева енергија може да има значајну примену у сушењу пољопривредних производа, на пример житарица. Ова би енергија могла да замени нафту која се данас користи у истом циљу. При томе се количина влаге у житарицама може мерити ултразвуком. Енергија се може штетити и путем коришћења машина које мало троше енергију.

У производњи и преради пољопривредних производа може да се користи геотермална енергија, односно топлота Земље. Подручје Србије има повољније геотермалне услове од Македоније, али знатно мању експлоатацију овог облика енергије. Најзначајније инсталиране капацитете за коришћење геотермалне енергије у производњи хране у свету имају Мађарска, земље бившег СССР-а и Македонија. Геотермална енергија је не само јефтина већ и еколошки чиста.

У средишњој Србији је регистровано 66 налазишта термалних вода. У алувијалним равницама око Саве, Дунава, Мораве, Тимока, Колубаре, топлотна енергија је присутна у пијаћим водама. Могућност прооизводње воде ниске температуре постоји у капацитетима за интензивну био производњу. Та се вода може користити за прање судова у производњи млека и сокова и за загревање постројења код производње биогаза. У капацитетима агроиндустријске прераде је могуће загревање воде до високих температура, па чак и производња електричне енергије.

У будућности се топлотна енергија може искоришћавати и из стена неких планина. То су планине Копаник, Јастребац, Космај, Жељин, Бесна Кобила, Голија, Букуља, Цер, Авала, Рудник.

Информације као основа доношења технолошких одлука

У области производње хране ће компјутеризација и информатизација све више добијати на значају. Компјутери су у област пољопривреде продрли касније него у друге области привређивања. Компјутери ће и у југословенској пољопривреди и прехранбеној индустрији бити све значајније информатичко средство, неопходно за функционисање информационих система. Може се очекивати боља опремљеност пољопривредних задруга компјутерима, као и продор ових средстава на породична газдинства. Шира примена компјутера у оквиру породичних газдинстава, која би утицала на повећање продуктивности рада, може се обезбедити уз помоћ куповине компјутера на кредит.

На основу неопходних информација, уз помоћ компјутера се може утврдити оптималан утросак инпута у пољопривреди и прехранбеној индустрији. Такође се може пратити ниво трошкова семена, ђубрива, машина, радне снаге, по појединим

линијама производње. У производњи млека компјутери значајно смањују употребу радне снаге а повећавају економичност и обим производње. Компјутери се користе и у заливању биљака путем система “кап по кап”. У овом случају електронски влагометри утврђују време испуштања воде.

Компјутерско симулирање климе путем фитотрона удвостручава обим биљне производње у односу на стакленике. Компјутери се користе и код праћења режима рада и даљинског навођења пољопривредних машина. У пољопривредним предузећима се користи систем електронске идентификације стоке и дозирање исхране стоке преко информација обрађених уз помоћ компјутера. Примена компјутера нашла је место и у процесу сушења зрна житарица и складиштења пољопривредних производа, за одређивање оптималне температуре и влаге. Цео технолошки поступак у прехранбеној индустрији може да се прати и контролише преко компјутера.

Како је активност око прикупљања, обраде и трансфера информација до корисника сложена, најсврхисходније је да се подаци обрађују уз помоћ компјутера. На тај начин директори пољопривредних предузећа могу у сваком тренутку имати приступ до потребних информација о производном процесу. Доношење финансијских одлука се не може замислити без коришћења адекватних информација. Информациони систем треба да обухвати и производњу и прераду пољопривредних производа. Овакав систем треба да пружи носиоцима аграрне политике информације о свим показатељима релевантним за вођење аграрне политике.

Добра информисаност земљорадника утиче на њихово лакше опредељење за примену нових технолошких достигнућа у циљу постизања ефективније производње. Посебно је значајно да земљорадници који су робни произвођачи могу сагледати предности одређених технолошких решења, на основу већ постојећих искустава. Фармери се у развијеним земљама путем компјутера информирају о односима на тржишту пољопривредно-прехранбених производа.

У Југославији постоји проблем ограничености и спорог тока информација које се односе на породична газдинства. Бржи трансфер нових технолошких достигнућа на породична газдинства може бити могућ уз ефикасно функционисање система информисања земљорадника. Информисање не доприноси само продору нових технолошких решења него и оријентацији ка технологији која повећава производњу а не увећава много трошкове производње. Национални пољопривредни информациони систем треба да смањи технолошку зависност домаће пољопривреде од других земаља. Већи удео домаће технологије у производњи хране може да увећа продуктивност и обим производње.

Проблем финансирања технолошког развоја

У Југославији је евидентан раскорак између потреба и стварних могућности финансирања технолошког прогреса у производњи хране. Финансирање у области производње хране је најчешће обухватало проширење и иновирање капацитета и измену производне структуре. Инвестирање у пољопривредну технологију треба вршити ради побољшања резултата у биљној и сточарској производњи. У оквиру пољопривредне технологије је релативно мали број страних лиценци које се користе. С друге стране, домаћа технологија је извожена у велики број земаља.

Финансирање технолошког развоја производње хране се углавном темељило на средствима акумулације из пољопривреде, средствима штедне земљорадника, средствима пољопривредних предузећа у банкама, средствима непољопривредних институција, средствима фондова за подстицање развоја, средствима из буџета и иностраним средствима. Породична газдинства са мешовитим извором прихода су значајно утицала на повећање механизованости пољопривреде дохотком из неке непољопривредне делатности.

Област генерисања и примене нове технологије у производњи хране је била доста запостављена. Нужно је да развој нових технологија у пољопривреди ствара одређене трошкове. Економско снажење приватног сектора пољопривреде пружило би основе за његово укључивање у финансирање истраживања везаних за пољопривредну технологију и оспособљавања кадрова. Аграрно предузетништво се не може развијати без примене иновација, па је логично да треба да учествује у финансирању развоја пољопривредне технологије. Једна од битних функција аграрних банака треба да буде финансирање повећања технолошког нивоа пољопривреде. Оскудност новчаних средстава налаже потребу њиховог оптималног коришћења и у области истраживања и у области примене нове технологије. Такође постоји потреба обезбеђења извесних олакшица за улагаче у научно-истраживачке пројекте везане за производњу хране.

Неопходно је да се улаже у технологију која ће омогућити боље и рационалније коришћење природних потенцијала у пољопривреди, посебно на породичним газдинствима. То се не односи само на земљиште већ и на воде и обновљиве изворе енергије. Потребна су и средства за даљи развој агротехнике који ће допринети остварењу стабилности производње хране. Како се у Југославији мале површине земљишта наводњавају, посебан сегмент улагања може бити намењен истраживањима у правцу добијања што већег броја биљних сорти које дају добре резултате уз смањену употребу воде. Један део улагања треба да обухвати развој информационе и компјутерске технике.

Закључна разматрања

У земљама у развоју се још увек производња хране увећава првенствено проширењем пољопривредних површина а у развијеним земљама применом технолошких иновација. Остварен је значајан напредак у агротехници, односно систему комплексне механизације, обради земљишта, начину сетве и сл. Значајно су напредовала и истраживања у агрохемији која се односе на заштиту биљних култура и у зоотехници, која се односе на здравствену заштиту животиња, измену структуре хранива и целокупан систем гајења стоке. Технолошки менаџмент је посебно значајан у сточарској производњи, као најбитнијој области пољопривреде. Због тога се усвајају технолошка решења која воде повећању плодности стоке и већој производњи меса, млека, јаја и вуне по грлу стоке.

Технолошки развој је допринео превазилажењу специфичности пољопривреде да сама себи обезбеђује репродукциони материјал. Такође долази до уштеда у људском раду и земљишту. Усавршавање машина иде у правцу стварања веће ефикасности нових у односу на постојеће машине. Савремена технологија је чинилац ублажавања утицаја неповољних природних услова на производњу хране.

Овде се могу навести мере наводњавања и мелиорације земљишта. Како су нове технологије високо продуктивне, достигнути ниво продуктивности рада може послужити и као показатељ достигнутог нивоа технологије.

Технолошки менаџмент има значајан задатак у смањењу технолошког заостајања производње хране у Југославији у односу на развијене земље. Улагања у област пољопривредне технологије могу дати позитиван ефекат у виду повећања извоза хране и смањења увоза. Извоз домаће пољопривредне технологије из Југославије је био скроман, а најзначајнији резултати су остварени у извозу технолошких решења у производњи житарица.

Увећање инвестиција у пољопривреду од 1957. године је представљало почетни импулс развоја технолошког менаџмента у овој области и превазилажења класичних обележја пољопривреде. Данас је неопходно да се оствари већи ефекат примене иновација на породичним газдинствима јер она обухватају највећи део аграрних капацитета. Брже прилагођавање технолошким променама се не може остварити без боље информисаности земљорадника и увећања њиховог знања везаног за технолошке иновације. Повезаност предузетничких газдинстава са пољопривредним комбинатима који, између осталог, организују истраживања и развој нове технологије, обезбеђује виши ниво технологије и на тим газдинствима.

Како се мање елемената савремене технике и технологије користи у пољопривредној производњи на планинском него на равничарском подручју, планинско подручје је погодно за производњу еколошки исправне хране. При томе технологија производње такве хране треба да обухвата целокупан процес производње. У сточарству то обухвата и припрему и чување хране за стоку. Значајно место овде има технологија претварања отпадака из биљне производње у сточну храну.

Технолошки менаџмент у производњи хране је основа бољег искоришћења инпута, повећања продуктивности рада и економичности производње, увећања броја нових производа, производа бољег квалитета и вишег степена обраде који су еколошки исправни. Такође, овај сегмент менаџмента има задатак директног утицаја на увећање дохотка и девизних ефеката у пословању.

Литература:

1. "Галаксија", Београд, бр. 225/1991.
2. "Гласник пољопривредне производње, прераде и пласмана", Београд, бр.1-2/1988.
3. "Economic impact", Washington, no 5/1990.
4. "Економски сигнали", Београд, бр. 61/1999.
5. Janvry D., "A Socioeconomic Model of Induced Inovations for Argentine Agricultural Development", QJE, no 3/1973.
6. Његован З., "Пољопривреда као произвођач и корисник енергије", "Економика пољопривреде", Београд, бр. 5-6/1992.
7. "Развој Југославије 1947-1981.", СЗС и СЗДП, Београд, 1982.

ЗНАЧАЈ ТЕХНОЛОШКОГ МЕНАџМЕНТА У ПРОИЗВОДЊИ ХРАНЕ

Резиме

Развој технологије производње хране усмерен је ка омогућавању бољег коришћења пољопривредних ресурса, повећању економичности производње и продуктивности рада и повећању обима и асортимана пољопривредно-прехранбених производа намењених извозу.

Управљање иновацијама одражава се на производне и пословне резултате у предузећима агроиндустријског система. Значај технолошког менаџмента у производњи хране у Југославији ће расти, уз потребу усаглашавања примењене технологије са захтевима светског тржишта.

Кључне речи: производња хране, агроиновације, технолошки менаџмент, биотехнологија, истраживања.

SIGNIFICANCE OF TECHNOLOGICAL MANAGEMENT IN FOOD PRODUCTION

Abstract

Food production technology development is directed towards making better use of agricultural resources possible, as well as towards increasing production economy and work productivity, and increase of scope and assortment of agricultural-and-food products for exports.

Inovations management reflects in production and business results in enterprises of agro-industrial system. Significance of technological management in food production in Yugoslavia will grow up, followed by necessary adjustment of implemented technology to the world market needs.

Key words: food production, agro-inovations, technological management, bio-technology, researches.

Др Владимир Серјевић
Правни факултет - Ниш

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И ЊЕГОВА ТЕХНИЧКА И ФИНАНСИЈСКА ОСНОВА У СР ЈУГОСЛАВИЈИ

I

Друштвено-економски развој СР Југославије је објективна нужност, која у наредном периоду мора бити наш основни циљ. Неопходно је да се остварује истовремено – у квантитативном и у квалитативном смислу. Два су основна интерна¹ разлога која намећу остваривање овог циља. Први је велики број незапослених, као и привидно запослених радника. А други, веома ниске зараде запослених и низак животни стандард становништва.

На величину незапослености указују подаци изнети у табели 1.

Табела 1. Понуда радне снаге и незапосленост у СР Југославији

Редни број	Категорија становништва и односи	1953.	1991.	1997.
	<u>Категорије у 000</u>			
1.	Активно становништво	3534	4409	4432
2.	Запослени у друштв. и прив. сектору	667	2625	2332
3.	Лица која траже запослење	-	714	814
4.	Понуда радне снаге (2+3)	667	3339	3146
	<u>Односи категорија у %</u>			
	4/1	18.9	75.7	71.0
	3/1	-	16.2	18.4
	3/2	-	27.2	34.9

Извор: СГЈ/98, стр. 64, 91, 92, 96. и 99.

Број незапослених у нашој земљи 1997. године већи је од 800.000. На тежину проблема указују релативне величине. Подаци у табели показују да је на 100 активних становника у овој години било 18,4 незапослених. Такође, да је на 100 запосле-

¹ Постоји и један општи екстерни разлог – а то је све нижи ранг наше земље у погледу развијености у окружењу (на Балкану и у Европи) и глобално.

них било 34,9 незапослених. Овакво стање незапослености имамо мање-више и данас. Оно се није битније променило.

Проблем незапослености отежава и стање недовољне запослености. Реч је овде о запосленим радницима чије је ефективно радно време веома мало – у односу на пуно, законско, радно време. Пре свега, због економске депресије у нашој земљи и ниског степена коришћења капацитета. То јест, због недостатка сировина, уског и нестабилног унутрашњег тржишта, незнатног извоза и сл. Током 1996. године у индустријским предузећима проценат коришћења капацитета био је 32%². Он ни данас није већи, с обзиром на ратна разарања производних ресурса у 1999. години и на присуство тзв. спољног зида санкција према нашој земљи у 2000. години. Производ (умножак) наведеног процента и броја запослених указује нам да постоји преко 700.000. привидно запослених радника. Са повећањем степена коришћења капацитета треба прво запослити ове раднике, па тек онда ићи на повећање броја запослених.

Наша земља има развијену робну производњу. На 100 становника 1953. године имали смо 66,4 пољопривредних, а 1991. само 17,3.³ Највећи део активног становништва данас - више од 70% - упућено је на остваривање дохотка из радног односа, дакле продајом своје радне снаге. Због тога, проблем незапослености има прворазредни значај. Он се не може решавати сам по себи. Рецимо, путем емиграције радне снаге, какву смо имали током седамдесетих и осамдесетих година XX века. Или, пак, на неки други начин у земљи.

Какав је животни стандард становништва – то нам, пре свега, показују износи просечних зарада запослених. У месецу априлу 2000. године просечна нето зарада у СР Југославији износила је (у привреди и ванпривреди) 2.022. динара⁴ или 88 ДЕМ (прерачунато према стварном курсу 1 ДЕМ = 23 динара). Нове власи успеле су да је повећају до краја јануара 2001. године на око 130 ДЕМ. Међутим, и у том износу она не покрива ни најосновније трошкове живота. На то указују и велики дугови становништва у областима где је могућа њихова појава (код плаћања утрошака електричне енергије, грејања, инвестиционог одржавања и др.).

Зашто су реалне зараде тако ниске? У периоду 1966 – 1996. године није било пораста продуктивности рада.⁵ Односно, није била створена основа за повећање реалних зарада. Али само у просеку, а не и у појединим интервалима. Продуктивност рада је значајно расла у интервалу 1996 – 1974. године. Затим је стагнирала до 1983. године, а даље имала тенденцију смањења. Реалне зараде су се мењале нешто другачије.⁶ Оне су повећаване у периоду 1966 – 1979. године, а потом су смањиване. Известан раст у периоду смањења имале су само 1985, 1986. и 1989. године.

У задњој деценији XX века реалне зараде запослених имале су следећу динамику. До 1993. године оне су опадале. Те године имале су најнижи износ. Затим следи период њиховог повећавања. Међутим, ратна разарања 1999. године довела су до заустављања овог тренда и до пада реалних износа личних примања.

² Види СГЈ-98/262.

³ Види: Политика и економски и социјални проблеми (зборник радова), Факултет политичких наука, Београд, 1999, стр. 215.

⁴ Види: Службени гласник Републике Србије бр. 18.

⁵ Види: Токови економско-социјалног преображаја (зборник радова), Факултет политичких наука, Београд, 2000, стр. 204.

⁶ Види: СГЈ '98, стр. 102. и 103.

II

Остваривање друштвено-економског развоја уопште огледа се у повећању реалних зарада радника, скраћивању радног времена запослених, високој запослености, вишем друштвеном стандарду и сл. У нашој земљи оно се сада, у почетној тј. првој фази, мора огледати у следећем: 1) у повећању степена коришћења капацитета и запошљавања тзв. привидно запослених од преко 700.000. радника, 2) у запошљавању преко 800.000. радника који преко тржишта рада траже запослење, као и 3) у значајном повећању реалних зарада запослених и животног стандарда становништва. Остваривање тог циља базира се на привредном расту. Која је то реална стопа привредног раста у наредном периоду?

Раст друштвеног производа и реалног друштвеног бруто производа по годишњој стопи од 10% сматрамо објективно могућим. Уз ову динамику наше економије наведени циљ може се остварити за 8 – 10 година. Повољна околност у том периоду је што неће долазити до повећања броја радно способног становништва и броја незапослених. Јер, у нашој земљи (без Косова и Метохије) имамо негативну стопу природног прираштаја становништва. (За потребе ове анализе можемо рачунати са нултом стопом.)

На крају овог периода просечна реална зарада запослених могла би да достигне износ 700 – 800 ДЕМ. Њено повећавање и достизање тог износа могло би се остваривати по следећим основима. Прво, по основу раста продуктивности рада. Повећавање степена коришћења капацитета до 90%, у првих 4 – 5 година, довешће само по себи до пораста продуктивности рада с обзиром на значајан број тзв. привидно запослених радника. Затим, пораст продуктивности рада мора се обезбеђивати путем унапређења материјалне основе рада, тј. модернизацијом капацитета, као и другим активностима. Друго, по основу релативног смањивања издвајања за друштвену потрошњу. Рационализација у области друштвене потрошње, која треба да уследи, имаће за резултат спорији раст реалног износа средстава за ту потрошњу (од раста реалног износа друштвеног бруто производа), а можда и стагнацију овог износа. Под том претпоставком, могуће је у читавом периоду извесно смањивање стопа пореза и доприноса. Ово растеређивање привреде мора да резултира у повећавању њене акумулативне способности и у повећавању реалних зарада запослених. Треће, по основу уштеда на трошковима производње и промета. Ове уштеде настаће пре свега са регулацијом положаја наше земље на светском тржишту и у светској заједници, тј. са престанком потребе за разним посредницима приликом увоза и извоза. Оне треба једним делом да буду искоришћене за повећање реалних зарада запослених. Четврто, по основу утврђивања већег износа зарада у колективним уговорима за ино-власнике послодавце у нашој земљи (у односу на износе који би се утврђивали за предузећа у нашој својини). И пето, по основу остваривања већег пословног успеха, тј. веће профитабилности привреде, што би требало да буде последица веће одговорности и компетентности након свеобухватне привредне и друштвене реформе.

Након ове прве фазе друштвено-економског развоја, у којој треба да буде остварена висока стопа запослености, следи нова фаза. У њој се привредни раст мора заснивати искључиво на повећавању продуктивности рада. Писац ових редова уверен је да, уз одређене друштвене напоре, стопа раста продуктивности рада у нашој земљи током друге деценије овог века може износити 3 – 4 %.

За остваривање друштвено-економског развоја у нашој земљи у наредних 8 – 10 година, тј. за остваривање конкретно наведеног циља у првој фази развоја, неопходне су извесне претпоставке. С једне стране, пошто се оно не може вршити само по себи, неопходна је извесна друштвена реорганизација и активност. Формирање дирекције за обнову и развој, инвестиционих друштвених фондова и спровође свестране привредне и друштвене реформе и рационализације – може бити израз те реорганизације и активности. С друге стране, неопходна је капитална основа, чији приказ управо следи – као техничке и финансијске основе развоја.

III

Техничку основу производње и друштвено-економског развоја чине пре свега основна средства и залихе.

Основна средства су углавном сопствени капитал предузећа (док се залихе финансирају из туђих средстава). Стање њихове набавне вредности и обнављање може се видети у табели 2.

Табела 2. Основна средства производних делатности у СР Југославији
у 000.000. динара

Година	Набавна вредност	Амортизација	% Амортизације	Период замене, обнове
1995.	307.053.	6.184.	2,0	50 година
1996.	501.486.	12.741.	2,5	40 година

Извор: СГЈ '98, стр. 114, 125, 179. и 180.

Подаци у табели указују да је амортизација основних средстава у привреди недовољна. Просечна стопа амортизације у 1995. години била је 2 %, а 1996. године 2,5 %. Са таквим стопама основна средства се могу заменити тек за 50 односно 40 година. О чему се овде ради?

Низак степен коришћења капацитета у нашој привреди, која се налази у дубокој економској депресији, резултира у остваривању значајних пословних губитака. Ниска просечна стопа амортизације основних средстава прикрива њихов стварни износ и омогућава преливање вредности имовине у доходак и потрошњу. Сигурно има оних, псеудо и квази економиста, који ће рећи да је степен коришћења капацитета у нашој привреди низак, да се основна средства мало троше и да су ове стопе амортизације оправдане. Али, оне то нису. Основна средства се не троше само физички. Данас она све брже економски застаревају. Економски најразвијеније земље их све више замењују пре него што им истекне век трајања, тако што делом искоришћена средства продају мање развијеним земљама. При томе, наплаћују њихову садашњу вредност (на дан продаје) и, још, решавају себи проблем отпада.

У Статистичком годишњаку Југославије нема података о садашњој вредности основних средстава. Ови подаци би омогућили израчунавање процената њихове истрошености. Међу економистима има мишљења да су основна средства у нашој

привреди економски застарела и дотрајала и да не могу представљати основу будућег развоја.⁷

Економија основних средстава подразумева – да се она користе у високом степену током радних дана, утврђивање њиховог реалног века трајања (преко стопа амортизације), очување њихове вредности путем ревалоризације тј. увећања у мери пораста нивоа цена на тржишту основних средстава, као и наменску употребу целокупног износа амортизације. Да би се та економија спроводила у привреди наше земље неопходно је, чини се, што пре у целини извршити власничку трансформацију. Ова трансформација, према очекивањима, треба да резултира у следећем. Прво, у формирању нове и јасне власничке структуре, те ангажовању компетентних људи на челу предузећа који ће имати далеко већу одговорност у раду. Друго, у попису и оцени производних могућности основних средстава. Треће, у утврђивању нових и тржишно прилагођених производних програма. Четврто, у подели расположивих основних средстава на средства која ће бити даље коришћена и на она која ће бити сувишна. Односно, утврђивању програма коришћења средстава која остају и програма отуђивања оних која су сувишна. И пето, у утврђивању програма обнове, модернизације и увећања расположивих основних средстава.

Залихе репроматеријала, недовршене производње, готових производа и трговинске робе – као техничка основа производње и друштвено-економског развоја – недостају привредним организацијама. С једне стране, због схватања да је код изградње фабрика и оснивања предузећа неопходно обезбедити фиксни капитал, док се обртни може обезбеђивати кредитима. И с друге, због обезвређивања залиха под утицајем инфлације (најчешће, услед административног ограничавања усклађивања цена са променама девизног курса на тржишту). Предузећа овај елемент техничке основе обезбеђују из туђих средстава. То нам показују подаци за 1996. годину у табели 3.

Табела 3. Залихе и обавезе привреде у СР Југославији

у 000.000. динара

Елементи залиха и обавеза	Износи
1. Укупне залихе	35.581.
1.1. Материјал, резервни делови и ситан инвентар	10.995.
1.2. Недовршена производња	5.721.
1.3. Готови производи	7.285.
1.4. Трговинска роба	11.580.
2. Потраживања од купаца	43.706.
3. Дати краткорочни банкарски динарски кредити привредним организацијама	6.800.

Извори: СГЈ '98, стр. 183; Финансијски резултати привреде у Републици Србији у 1996. години, НБЈ-ЗОП, Београд, 1997, стр. 14-18.

⁷ "Може се рећи (истиче Љ. Марковић, примедба В.С.) да капитал више не постоји. Он је нестао услед депресије и девалвације, тј. нестала је његова динамика. Нити има капитала, нити адекватног тржишта, нити инвестиционе динамике, нити профита, нити дохотка."

Види: Токови економско-социјалног преображаја (зборник радова), Факултет политичких наука, Београд, 2000, стр. 26.

Због сталних губитака и финансијске недисциплине у измиривању обавеза, залихе остају недовољне. Оне су ниже од нормалних, тј. од оних које омогућавају континуитет производње и промета. Овај проблем треба решавати тзв. докапитализацијом и већим инвестирањем у обртна средства.

IV

Одговарајуће инвестиције су претпоставка назначеног привредног и друштвено-економског развоја наше земље у наредном периоду (посебно у првој фази, наредних 8 – 10 година). Због тога је овде приказ финансијске основе развоја незаобилазан. Као најзначајнија питања постављају се: колике су и какве инвестиције у привреди наше земље (1), колике треба да буду у наредном периоду (2), те који су *проблеми* и које *могућности* њиховог обезбеђивања (3)?

(1) Колике су и какве биле бруто инвестиције у 1996. години, можемо видети из података у табели 4.

Табела 4. Сопствена средства и бруто инвестиције у привреди СР Југославије
у 000.000. динара

Сопствени извори и бруто инвестиције	Износи
1. Добитак	3.596.
2. Губитак	- 11.831.
3. Нето губитак (2-1)	- 8.234.
4. Амортизација	12.752.
5. Бруто инвестиције у основна средства	5.417.
6. Бруто инвестиције у обртна средства (пораст залиха)	4.421.

Извори: Финансијски резултати привреде у Републици Србији у 1996. години, НБЈ-ЗОП, Београд, 1997, стр. 14-18; СГЈ '98, стр. 112. и 113.

Ови подаци показују да су бруто инвестиције биле недовољне. Због губитака, оне нису биле ни приближно једнаке амортизацији. Стварне акумулације није било, а основни производни фондови обновљени су са свега 42,5 %. Бруто инвестиције у обртне фондове, као 16,6 % бруто инвестиција у основне производне фондове – обезбеђене су из туђих средстава.

При томе, бруто инвестиције у основне фондове непроизводних делатности износиле су 4.166. милиона динара.⁸ То показује да се у области друштвене потрошње не врши значајнија рационализација и да се она остварује на штету привреде.

На то, какве су бруто инвестиције у основне фондове – указују и подаци у табели 5. који се односе на индустрију.

⁸ Види: СГЈ '98, стр. 118.

Табела 5. Структура бруто инвестиција у основне фондове
у индустрији СР Југославије 1996. године

Инвестиције према намени	Износи у 000.000. динара	Структура у %
Инвестиције укупно	2.584.	100,0
1. Грађевински радови	993.	38,4
2. Опрема	1.459.	56,5
- домаћа	943.	-
- увозна	516.	-
3. Остало	132.	5,1
Инвестиције укупно	2.584.	100,0
1. Нови капацитети	888.	34,4
2. Реконструкција	1254.	48,5
3. Одржавање	442.	17,1

Извор: СГЈ '98, стр. 170.

Оно што овде треба истаћи јесте да је 65,6 % ових инвестиција било намењено оспособљавању и продужавању века трајања постојећих средстава за рад, а само 34,4 % модернизацији (набавци нових капацитета).

(2) У наредном периоду, тј. у првој фази развоја, бруто инвестиције у нашој земљи морају бити много веће. За сваку годину, оне треба да се утврђују према следећим параметрима. Прво, на основу просечне стопе амортизације од минимум 10%. И друго, на основу издвајања за акумулацију по стопи програмираног привредног раста, тј. такође по стопи од 10% на износ (садашње) вредности предујмљеног фиксног и обртног капитала. Израчунате према овим параметрима, за 1996. годину бруто инвестиције износе око 85.000. милиона динара. То је за 8 – 9 пута више од стварних износа ових инвестиција у тој години. Конкретније, то је годишњи износ од 8,5 – 9 милијарди УС долара.

Који су то проблеми и које би биле могућности обезбеђивања неопходних инвестиција у наредном периоду?

(3) Као *проблеми обезбеђивања неопходних инвестиција* јављају се пре свега: стални губици и непостојање нето инвестиција, велика спољна и унутрашња задуженост, као и веома ограничена могућност укључивања наше земље у међународну поделу рада и процес интернационализације капитала.

Нето губитак у привреди износио је 1996. године 8.234. милиона динара. Затим, 1997. године он је износио 13.331. милион.⁹ И у једној и у другој години то је чинило 5,3 % друштвеног бруто производа. Значи, само због губитака, његов реални износ (износ ДБП) у ове две године смањиван је по стопи од 5,3 %.

Унутрашња и спољна задуженост може се сагледавати апсолутно и релативно. Апсолутно, на основу салда потраживања и дуговања појединих субјеката. Док, релативно, на основу процентуалног односа тог салда и износа друштвеног бруто производа. Податке о задужености у нашој земљи наводимо у табели 6.

⁹ Види: СГЈ '98, стр. 56.

Табела 6. Друштвени бруто производ и задуженост у СР Југославији
у 000.000. динара

ДБП и салдо потраживања и дуговања	1996. године	1997. године
1. Друштвени бруто производ	154.436.	250.665.
2. Салдо потраживања и дуговања привреде код банака	- 19.455.	- 24.982.
- од тога салдо девиза	- 12.719.	- 17.093.
3. Салдо дугорочних потраживања и дуговања према иностранству	- 20.534.	- 21.934.
4. Салдо новчаних средстава становништва	21.307.	22.685.
- од тога салдо девиза	21.204.	22.597.

Извор: СГЈ '98, стр. 183, 184. и 187.

Апсолутни износи дугова у овој табели нису реално приказани. Њихови стварни динарски износи су значајно већи. Реч је овде о томе да су то дугови махом у девизама,¹⁰ временски устаљени, који су прерачунавани на динарске износе по званичном (веома нереалном) девизном курсу. Управо због тога, они нису овде утврђивани и релативно.

Једино становништво нема дуг, већ потраживање које се односи на девизне депозите.

Спољни дуг наше земље има тенденцију увећавања независно од камате, он се повећава због вишегодишњег негативног трговинског и платног биланса наше земље. На пример, њихов салдо у 1996. години износио је:¹¹

- 11.239. милиона динара (код трговинског биланса), односно

- 5.769. милиона динара (код платног биланса).

Најзад, указујемо и на величину проблема незнатног учешћа наше земље у међународној подели рада. Она се може утврдити израчунавањем учешћа извоза производа и услуга у друштвеном бруто производу. На пример, у 1996. години то учешће износило је свега 8,14 %.

Као најважније могућности обезбеђивања неопходних инвестиција у наредном периоду (за остваривање прве фазе друштвено-економског развоја), а уједно и решавања истакнутих проблема, наводимо следеће.

Прво, повећање стопа амортизације основних средстава. Већи износи ових стопа значе већа издвајања у фондове амортизације. Оне морају омогућавати бржу замену производне опреме, према динамици остваривања у економски развијеним земљама.

Друго, повећање добитка у производњи и промету. Оно треба да резултира у јачању акумулативне способности привреде. Остваривање већег добитка заснива се на повећавању прихода и на смањивању расхода.

Што се тиче повећавања прихода, морају се најпре имати у виду досадашња понашања привредних субјеката и нужност измене ових понашања. Више деценија, тј. за време у коме је у нашој привреди била присутна значајна инфлација, привредни субјекти су тежили повећању прихода пре свега путем повећања цена. Интересовали су их само номинални износи. И сада, на почетку 2001. године, када је девизни курс

¹⁰ Сигурно је да у девизама они износе 10 – 15 милијарди УС долара.

¹¹ Види: СГЈ '98, стр. 118.

потпуно стабилан, предузећа по навизи повећавају цене да би могла да исплаћују веће зараде радницима. Долази до противуречности: привредници су више пута у привредној комори ради успешнијег пословања захтевали стабилан девизни курс, а сад када га имају не теже повећању обима производње и промета него повећању цена (чиме тај курс доводе у питање).

У условима потпуно стабилног девизног курса нема места инфлацији. Неопходан је договор владе и привредника у оквиру привредне коморе о потпуној стабилности цена. Промена цена може се вршити само ради исправљања диспаритета, и то путем преговора између владе и одређених групација предузећа. Привредници морају да се усмере на повећање обима производње и промета, и то мора бити једини пут повећања прихода (и друштвеног бруто производа). Зараде радницима могу се повећавати релативно само онолико колико је порастао реални приход по раднику у протеклом периоду (тј. години).

Док се не достигне висок степен коришћења капацитета, повећање обима производње и реализације неће захтевати значајније инвестиције. Међутим, оно захтева већу тражњу. На почетку, робни произвођачи могу бити оријентисани на извоз. А затим, на повећање броја запослених и на повећање њихових зарада.

Смањивање расхода у привреди треба пре свега да се остварује на основу смањивања релативног издвајања за друштвену потрошњу. У функцији њиховог смањивања је и елиминација многих (посредничких и сл.) трошкова који су поскупљивали наш увоз и извоз за време међународних санкција.

Повећању добитка у привреди може допринети и подизање нивоа стручности и компетенције руководилаца и чланова управних одбора предузећа. Са приватизацијом, може се очекивати да ће акционари на овим местима бирати најбоље. Исто би требало да чини и држава у јавним предузећима.

Треће, програмирање средстава акумулације. Повећање добитка у привреди значи јачање њене акумулативне способности, али не обавезно и издвајање више новца за акумулацију. Због тога, акумулација у одређеном износу мора бити извесна величина. Могуће је, у предузећу, њен основни износ обрачунавати као трошак односно као елемент расхода и исти издвајати у фонд акумулације (нпр. у облику одређене камате на пословни фонд). Додајна средства за акумулацију могу се издвајати из добитка, при чему је њихов износ мање извесна односно неизвесна величина. Средства на рачунима фондова акумулације, која ће се налазити у банкама, морају се наменски користити (од стране банака и од стране предузећа).

У економски развијеним земљама акумулација се не програмира на овај начин. На њен износ се утиче пре свега пореском политиком и политиком каматне стопе. Али, у тим земљама има вишка капитала који оне морају да извозе. У нашој земљи је стање другачије.

Четврто, враћање девизне штедње становништва у банке и коришћење једног њеног дела за инвестиције у привреди.

Пето, сузбијање тзв. сиве економије и коришћење средстава становништва за легално и програмирано обављање привредних делатности (које ће бити у функцији решавања одређених друштвених проблема и остваривања одређених циљева).

Шесто, коришћење иностраних средстава у облику директних инвестиција. У вези с тим треба обезбедити стабилне услове привређивања и сигурност, које ће привући страни капитал. Исто тако, путем економских параметара треба обезбедити да тај капитал буде у функцији друштвено-економског развоја наше земље.

И седмо, коришћење иностраних средстава у облику кредита. Али, само ако се могу добити под изузетно повољним условима, и ако се могу у нашој земљи профитабилно искористити.

Др Владимир Серјевић,
Правни факултет - Нишу

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ И ЊЕГОВА ТЕХНИЧКА И ФИНАНСИЈСКА ОСНОВА У СР ЈУГОСЛАВИЈИ

- сажетак -

У овом раду писац указује на техничко и финансијско стање и проблеме привреде СР Југославије, као и на основне задатке друштвено-економског развоја у наредном периоду (у првој деценији овог века). За покретање и остваривање развоја неопходна су значајна средства која недостају. На крају, он наводи основне могућности обезбеђивања тих средстава. И то, пре свега у оквиру државе.

Кључне речи: друштвено-економски развој, технички и финансијски услови развоја, могућности обезбеђивања средстава за инвестиције.

Prof. Vladimir Serjević
Faculty of law, Niš

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND ITS TECHNICAL AND FINANCIAL GROUND IN THE FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

- summary -

The author of this writing points out the technical and financial situation and the problems related to the economics of the Federal Republic of Yugoslavia, as well as the main goals of the socio-economic development in the following period (in the first decade of this century). The instigation of development depends on the significant means which are absent at this moment. Finally, he lists the main possibilities of obtaining those means – the possibilities which, first of all, may be found within the frontiers of the country itself.

Key-words: socio-economic development, technical and financial factors of development, possibilities of obtaining means for investments.

Соња Вучић
Економски факултет - Ниш

КРИЗА НА ТРЖИШТУ ГОВЕЂЕГ МЕСА ЗБОГ БОЛЕСТИ БСЕ¹ И МЕРЕ ЗА ЊЕНО ЗАУСТАВЉАЊЕ У ОКВИРУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Болест "лудих крава" значајно је угрозила тржиште говеђег меса у Европи, а велика је вероватноћа да пређе границе Европске Уније и постане глобалан проблем. Будући да се недавно ова болест појавила у Шпанији, Немачкој и Италији, политика Владе наше земље је обазрива при економским трансакцијама које се односе на увоз говеђег меса и коштаног брашна за исхрану животиња.

Од када је болест "лудих крава" (или БСЕ) идентификована, средином 80-их година у Великој Британији, резултирала је покољом милиона грла сточе и смрћу десетина људи од Кројтсфелд-Јакобове болести (познате као нвЦЈД). Паника због болести БСЕ се шири Европом, а чине се велики покушаји влада мања Европске Уније да изађу на крај са новим инфекцијама. Болест БСЕ је изазвала, поред панике, јер за ову болест нема лека, и економске последице великих размера у Европи. Како се болест ширила и узимала маха Европом трошкови Европске Уније за њено заустављање достигли су велике суме, а тржиште говеђег меса је у кризи.

Табела бр. 1 Хронолошки развој кризе болести лудих крава

<i>Година</i>	<i>Догађај</i>
1985.	Забележени су први знаци БСЕ у Великој Британији.
1987.	Министри владе Велике Британије су први говорили о болести. Месо и коштано брашно идентификовани су као узрочници за болест БСЕ.
1988.	Законом се забрањује коришћење одређених врста хране, а случај БСЕ је прошлост у Великој Британији. Међутим, већ јула 1988. године поново се налазе животиње са симптомима БСЕ и влада Велике Британије објављује њихов покољ.

¹ Заразна болест животиња спонгиформне енцефалопатије говеда позната као болест "лудих крава"

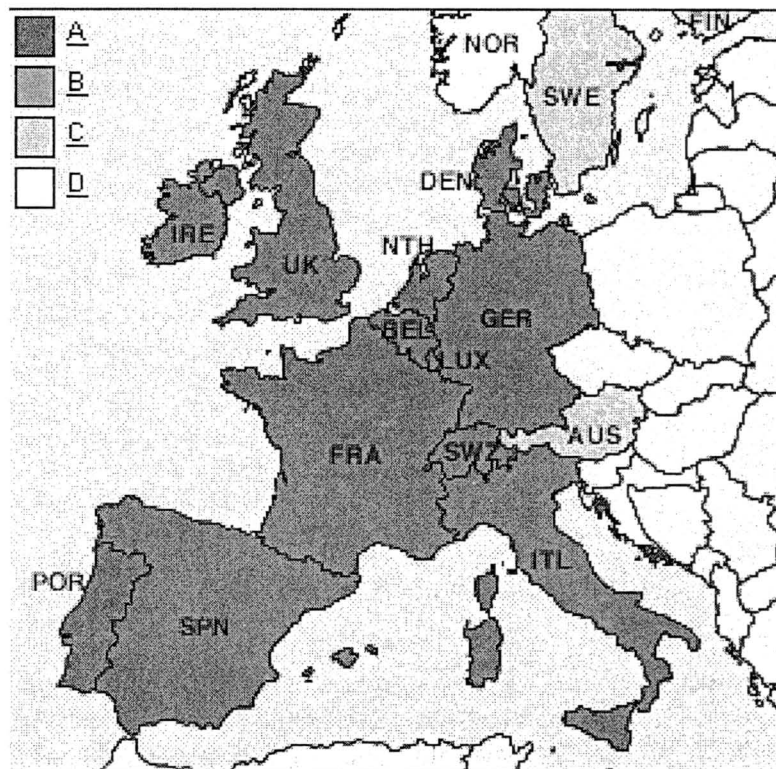
1989.	Европа забрањује извоз стоке из Велике Британије која је рођена пре јула 1988.
1990.	Влада Велике Британије објављује јавни надзор над нвЦЈД и испитује могућност везе са БСЕ.
1992-1993.	БСЕ достиже највишу тачку са забележених 100000 случајева оболелих.
1993-1995.	Четири случаја нвЦЈД забележено је у британским млечним фармама које су имале већ случај БСЕ.
1996.	Европска Унија ставља општу забрану на извоз меса из Велике Британије
1999.	Европска Унија поштрава забрану за британско месо.
2000.	Италија забрањује увоз крава и меса из Француске.
2000.	Забележен је и први случај БСЕ у Шпанији.
2000.	Тајланд уводи забрану увоза меса из седам европских земаља: Португалије, Француске, Ирске, Швајцарске, Холандије, Немачке и Белгије. Увоз из Велике Британије је забрањен још 1996. године.
2001.	Аустралија и Нови Зеланд уводе забрану увоза месних производа из 30 европских земаља.
2001.	Малезија забрањује увоз европског меса.
2001.	У Италији је забележен први случај БСЕ код домаћих животиња.

Будући да је реч о болести за коју нема лека, земље широм света треба да се забрину и предузму мере да спрече ризике од заразе. Велико ангажовање у вези тога узела је и Светска организација за храну и пољопривреду (ФАО) која опомиње земље широм света, не само из Западне Европе, да се забрину због ризика БСЕ и њене импликације на људе у облику Кројтсфелд-Јакобове болести. ФАО позива на акцију за заштиту људске популације и стоке и заштиту индустрије хране и меса.

У Европској Унији ситуација се даље погоршава због идентификовања БСЕ код стоке у неколико земаља чланица ЕУ које су до скоро биле сматране земљама у којима нема ове болести. Због тога постоји велика могућност да ће БСЕ која је до сада била ограничена на Европу, постати глобалан проблем.

Скоро је неизбежно да БСЕ пређе границе Европске Уније и да се појави у другим земљама. Постоји ризик да је стока у многим земљама већ заражена, али се у званичној изјави ФАО као нарочито ризичне регије наводе: Источна Европа, Средњи Исток, Северна Африка и Индија. Од 1980. године, када се БСЕ први пут појавила, ове регије су увезле велики број грла и/или храну из европских земаља. Све земље које су увезле стоку или месо и коштано брашно из Западне Европе, посебно Велике Британије, у току 1980. године и од 1980. године на овамо, могу се сматрати земљама ризика од ове болести. Не само у овим земљама високог ризика, него фактички свуда треба брзо увести прописе за заштиту потрошача и стоке.

Слика бр.1 Ширење болести лудих крава Европом

- A - Потврђени случајеви оболелих грла од болести БСЕ (Белгија, Данска, Француска, Немачка, Италија, Ирска, Луксембург, Холандија, Португалија, Шпанија, Швајцарска, Велика Британија)
- Б - Постоји вероватноћа о постојању болести БСЕ, али нису потврђени случајеви
- Ц - Верује се да нема оболелих од болести БСЕ (Аустрија, Канада, Шведска)
- Д - Сигурно нема оболелих од болести БСЕ (Аргентина, Аустралија, Нови Зеланд, Норвешка, Парагвај)

Извор: Засновано на коначном мишљењу научне Стирингове комисије о географском ризику од болести БСЕ, које је усвојено 06.07.2000. године

Последице од болести БСЕ су се појавиле широм света иницирајући упозорење да велики буџет Европске Уније за сточарство може бити уништен и да све земље од САД до Индије буду доведене у кризну ситуацију. Трошкови кризе која и даље траје ће ескалирати са повећањем количине меса које је заражено и самим тим нежељено. Све то пада на терет, у износу од 40 милијарди Еура, годишњег буџета за сточарство Европске Уније.

Криза на тржишту говеђег меса се наставља. Последњи извештаји са тржишта су алармантни. Трошкови, по неким проценама, могу да прекораче за

6.8 милијарди Еура буџет у случају даљег ширења болести у периоду од 2001. године до краја 2005. године. Европска Унија већ има преко 1 милијарду Еура дефицита у овогодишњем буџету за сточарство. Уколико се криза због болести БСЕ настави, стоји упозорење да је могуће смањење и других буџета у оквиру Европске Уније.

Након недавног откривања првих случајева болести БСЕ у Италији и Немачкој продаја говеђег меса је смањена и цене су широм Европске Уније пале за 17%. Када имамо ситуацију да цене падају, да тражња пада, Европској Унији преостаје само да купи, замрзне или извезе нежељено месо. Спаљивање је јефтиније него замрзавање и пакет мера за сузбијање болести заснива се управо на томе. Ако то поврати поверење потрошача у говедину, и цене се могу повећати.

Као први корак у сузбијању ове болести, ФАО препоручује забрану употребе меса и коштаног брашна у исхрани крава, оваца и коза. Још боља би била генерална забрана на употребу меса и коштаног брашна. Сем тога, хитне мере треба спровести и код произвођача хране и у индустрији конзервирања меса. Брзе акције у свему овоме су битне јер Европа указује на велику опасност коју ова болест носи. Према ФАО, ситуација ће постајати још озбиљнија. Ризик варира од случаја до случаја. Понекад се чак увезено месо и сточно брашно користи за храњење живине. Потенцијално опасно месо и коштано брашно користи се углавном за млечне краве јер садржи много протеина.

Табела бр.2 Број познатих случајева оболелих од БСЕ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*
Аустрија	0	0	0	0	0	0	0
Белгија	0	0	1	6	3	9	2
Данска	0	0	0	0	0	1	1
Француска	3	12	6	18	31	162	1
Немачка	0	0	0	0	0	7	6
Ирска	16	73	80	83	96	149	0
Италија	0	0	0	0	0	0	1
Лихтенштајн	0	0	0	2	0	0	0
Луксембург	0	0	1	0	0	0	0
Холандија	0	0	2	2	3	0	0
Португалија	14	29	30	106	159	114	0
Шпанија	0	0	0	0	0	2	5
Велика Британија	14562	8149	4 393	3235	2277	1277	0

*Подаци су дати до 16. јанура 2001. године

Извор: CNN, Извештај Волфа Блицера, 20. јануар 2001. године

У табели бр.2 дати су званични подаци о потврђеним случајевима оболелих грла од БСЕ. Евидентно је да је највећи број оболелих у Великој Британији. Поред бројних случајева оболелих од БСЕ, у Великој Британији је и

највећи број оболелих људи од нвЦЈД. Међутим, потврђени и случајеви под сумњом на нвЦЈД јављају се код људи ван Велике Британије у различитим државама Европске Уније. Треба спровести опсежнија испитивања природе преносника и начина преношења ове болести. Много тога је непознато о овој болести и о инфективном преносиоцу. Тренутно не постоји метода дијагностицирања инфекције у раној фази. Такође, још увек не постоји лек за ову болест, ни за животиње, ни за људе.

У Великој Британији, земљи са више од 90% лудих крава, ни једно грло старије од 30 месеци није поједено још од 1996. године када је болест БСЕ повезана са болешћу нвЦЈД. Код млађих грла је мања вероватноћа да буду инфицирана. Међутим, половина од 60 милиона грла у континенталној Европи су музне краве које се користе у исхрани када наврше 6 година.

ФАО подржава акције Европске Уније и сматра да постоји хитна потреба преиспитивања процене ризика и проширења те процене на друге земље и регионе. Ризичне земље треба да спроведу ефикасну контролу сточне хране и индустријског меса. То значи: лабораторијско испитивање узорака заклане стоке и адекватно одстрањивање неисправних залиха, као и бољу прераду отпада и нус-производа.

У заинтересованим земљама, ФАО препоручује примену тзв. система анализе ризика и критичне тачке контроле који има за циљ идентификацију могућих проблема и предузимање корективних мера у ланцу производње хране. Нека од ових питања обухватају производњу хране за животиње, коришћење сировина у производњи хране, могућа загађења у млиновима за храну, обележавање произведене хране, систем транспорта хране, као и праћење увезене живе стоке, методе убијања иклања стоке и ослобађање од нус-производа.

Строга контрола се примењује у Великој Британији, а сада и у осталим деловима Европске Уније. Земље ван Европске Уније треба да усвоје одговарајуће мере за заштиту стада и да осигурају безбедност меса и месних производа. Потребно је поштрити законске мере за контролу индустрије меса и извршити обуку оперативе и владиних службеника за спровођење тих мера.

ФАО саветује овим земљама да усвоје принцип предострожности. Као хитну меру земље које су увезле животиње и месо и коштано брашно од партнера у чијим земљама је примећена БСЕ, треба да размотре превентивну забрану исхране (говеда, оваца и коза) овим месом и коштаним брашном. Ризик од инфекције биће минималан ако се ове мере примене и на све остале животиње.

Треба обратити пажњу на поступке убијања животиња, поступке прераде, на коришћење отпадака и нус-производа. Одговарајућа технологија треба да буде усвојена у свим земљама. ФАО ће заједно са Светском здравственом организацијом (WHO) одржати у најскорије време стручне консултације како би направили нацрт препорука за земље, посебно оне у развоју, за заштиту људи од нвЦЈД, стоке од БСЕ и њихових индустрија од трговинских ограничења и реперкусија.

Мере које је Европска Унија у циљу заустављања болести БСЕ предузела су ригорозне и изискују велике трошкове. Све земље Европске Уније ће спалити свако грло старије од 30 месеци код којег је тест на БСЕ позитиван.

Такође ће се забранити коришћење готово свих животињских остатака у прехрани стоке. Ригорозна је одлука да се чак уништи и свака нетестирана крава старија од 30 месеци. У пракси то значи да ће у Европској Унији свако грло старије од 30 месеци бити спаљено пре него поједено до краја 2001. године. Последице ће бити велике, судећи по искуству Велике Британије у којој је од 1996. године уведена забрана конзумирања стоке старије од 30 месеци.² Више од 4.6 милиона музних крава у Великој Британији је поклато и уништено до сада, остављајући 613000 тона лоја, меса и коштаног брашна као нус-производа. Велика Британија је тек ове године почела да спаљује брда тих остатака. Спаљивање тих остатака трајаће све до 2004. године.

Остале земље Европске Уније могу нагомилати сличне количине нежељеног меса пре него што тестирање постане свима доступно. Међутим, Европа је и даље у потрази за машинама за спаљивање. Многе земље очекују да за то употребе цементаре. Научници саветују да опсег тестова буде шири како би се утврдили праве последице БСЕ у свим земљама Европске Уније. Земље које још увек нису пријавиле случајеве болести БСЕ желе изузимање из те мере.

Још једна мера коју је донела влада Европске Уније је забрана исхране стоке базиране на месу и поставила интензиван програм тестирања за старија грла. Донете су и нове мере за стабилизацију тржишта говедине.

Конзумација говедине у Европској Унији опала је за 27% и многе ваневропске земље су забраниле увоз из Европске Уније, што прети да створи импозантан тржишни вишак са немогућношћу да се прода.

О болести БСЕ код животиња и о њеном испољавању код људи у облику Кројтсфелд-Јакобовој болести се релативно мало зна. Веома мало се зна о томе како се болест шири и како би је требало лечити. Баш због овако много отворених питања, болест БСЕ не треба сматрати само проблемом Европе, него опасношћу по читав свет.

Литература

1. "BSE - A Global Problem", Analysis by Marc Leijendekker, FAO, 26. January 2001.
2. "Mad cow disease: Counting the cost", CNN, 31. January 2001.
3. "EU Counts Cost As World Goes on Mad-Cow Alert", By David Evans, Reuters, 30. January 2001.
4. "CJD: A Matter of Life and Death", Time Europe, 5. December 2000.
5. "Can U.S. prevent a mad-cow medical crisis? ", U.S. News, 22. January 2001.
6. "In France, in recent months, there have been cases of cows with BSE getting into the food chain", BBC, 24. November 2000.
7. "Europe battles a new fear of beef", By Jeffrey Fleishman, The Inquirer, 29. January 2001.
8. "Tackling BSE", www.newscientist.com
9. "BSE across Europe", www.newscientist.com

---

² Ово временско ограничење је уведено из разлога јер се болест БСЕ може идентификовати и постаје инфективна тек након 30 месеци старости животиње.

КРИЗА НА ТРЖИШТУ ГОВЕЂЕГ МЕСА ЗБОГ БОЛЕСТИ БСЕ И МЕРЕ ЗА ЊЕНО ЗАУСТАВЉАЊЕ У ОКВИРУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Абстракт

Болест БСЕ (или болест "лудих крава") изазвала је економске последице великих размера у Европи. Трошкови за њено заустављање достигли су велике суме, а тржиште говеђег меса је у кризи. Тражња за говеђим месом је опала и изазвала смањење цене овог меса за 17%. Буџет Европске Уније за сточарство је у дефициту за преко милијарду Еура. За сузбијање ове болести Европска Унија је предузела ригорозне мере.

Abstract

BSE disease (or "mad cow" disease) caused enormous economic repercussions in Europe. Costs for its stopping have already reached large amounts of money, and beef meat market is in crisis. Demand for beef meat has dropped and caused reduce of its price for 17%. UE budget for cattle breeding is in deficit for over a billion euros. For the repulsion of this disease EU took rigorous measures.

Мр ЛЈУБИША КИКОВИЋ: ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ
- књига I, Ниш, 1999., обим 276 стр.

Рукопис је обима 276 страна средњег прореда и намењен је да буде уџбеник Вишој техничкој школи у Нишу из предмета са овим насловом.

Рукопис има два дела:

I Систем и врсте система (страна 11-98),

II Информациони систем и његове карактеристике (страна 98-276).

У првом делу аутор се бави општим питањима система и врстама система. Подробно изучава појам система, теорије система, дефиниције система, карактеристике, организацију, структуру и управљање системом.

У врсте система убрјаја: друштвени систем, друштвени систем информисања, самоуправљање као друштвено-политички систем, економски систем, систем производње, кредитни систем, порески систем и рачунарски систем.

У оквиру дела о рачунарском систему аутор говори о историјату развоја рачунарског система и о проблемима ових система.

У другом делу, страна 98-267, аутор се бави материјом која, по њему, чини суштину информационог система. После краћих општих напомена о информационом систему, аутор посвећује главну пажњу бројним питањима везаним за проблематику овог система. Та су питања изложена у оквиру подналова Елементи информационог система. У оквиру овог, иначе најобимнијег дела, мр Љубиша Киковић обухвата следећа питања: субјекте информационог система, теорије, информације информационог система, медијуме информационог система, правне прописе информационог система, развој и карактеристике информационог права у Кнежевини и Краљевини Србији, информационо право Краљевине СКС и Краљевине Југославије и информационо право у Југославији од 1946-1998. године.

Како се може уочити из овог кратког осврта на садржај, аутор мр Љубиша Киковић је настојао да се детаљно и исцрпно позабави свим релевантним питањима информационог система и то имајући у виду да је ово само прва књига, тј. да ће и у наставку овог рада говорити о другим питањима везаним за ову материју.

Можемо истаћи да је аутор врло темељно и дуго изучавао ову материју. То се види из обима навода, из позива на мноштво извора. Аутор је имао тежњу ка свестраности и комплексности, али пре свега ка аутентичности свих идеја које образлаже и презентира. По свему, аутор је озбиљан истраживач и веома обавештен писац. Све те лепе особине аутора красе и ову његову књигу.

Савремени свет преживљава многе промене тако да се не зна која је најрадикалнија. Али, промена која ће, изгледа, обележити прве деценије овога миленијума је свакако информатичка револуција. Већ постоје тако моћни информациони системи који имају не само врло позитивна својства но такође и врло негативна. Сетимо се само медијске кампање у задњој деценији уперене против наше земље.

Желимо посебно да истакнемо значај овога Киковићевог рада јер овакви радови показују да наши истраживачи успевају да буду у тренду свих савремених токова у оквиру информационог система и то не само у смислу потпуног познавања, но, истовремено су у самоме врху у погледу мериторног третирања ових проблема. Заправо, посебно желимо да подвучемо вредност страница ове књиге које третирају проблематику нашег информационог система и посебно историјат тога система.

На крају, можемо да истакнемо да омамо пред собом озбиљног и веома искусног и информисаног писца, компетентног, да о овим питањима расправља. Иако је књига намењена пре свега студентима, она ће несумњиво изазвати пажњу шире научне и стручне јавности. Ми је, из наведених разлога, срдечно препоручујемо за објављивање.

Д. Симоновић

БОГОСАВ ГРОЗДАНОВИЋ: СОПОТНИЦА - хроника села, Сопотница, 1998. год.

Прегледао сам рукопис Б. Гроздановића - СОПОТНИЦА - хроника села и утврдио следеће:

1. Заплањско село Сопотница овим радом добило је своју хронику и тиме постало једно од ретких српских села које има своју писану хронику. Ово, само по себи, аначајно је и вредно похвале.

2. Хроника је писана од стране Б. Гроздановића, рођеног Сопотничанина, дакле од познаваоца овог села, те по томе, свака његова информација о селу је двоструко аутентична: по томе што се односи на непознато село и по томе што је писац аутентичан зналац. Ово су срећне околности да смо овим рукописом добили вредну књигу која ће несумњиво значити допринос бољем познавању српског села.

3. Садржај хронике је добро избалансиран и он обухвата све оно што је било вредно поменути о једном селу: историјске догађаје, природу и људе, насеља, становништво и родослове, друштвене групе (установе, организације), школство, здравство, инфраструктуру, верске обичаје, пољопривредне делатности, пољопривредну производњу и др.

Верујемо да је највреднији део књиге онај који се односи на сопотничке фамилије - породице. То су родови овог села који много казују о овоме селу. Али, и остали прилози су значајни и вредни а посебно истичемо информације о празницима, старим занатима, исхрани, одевању и др. Ова хроника на око 300 страница, лепо је написана, једноставном и разумљивом реченицом. Аутентичност ове хронике појачавају и народне песме које су објављене у њој (34 песама) и које на свој начин говоре о народу Сопотнице.

У целини узето, сматрам да је ова хроника лепо написана, да поседује све квалитете за овакву врсту књига, те стога препоручујем да се објави.

Д. Симоновић

ДРАГАН ДИМИТРИЈЕВИЋ: МАГИЈА КУНОВИЦЕ,
Ниш, 1999. год.

Познати новинар Радио Београда - Драган Димитријевић, својом МАГИЈОМ КУНОВИЦЕ открива нам једну непознату страну своје стваралачке личности. Његове слике из ове серије имају вишеструко значење. Није само реч о магији лепоте куновичког предела, но, истовремено, о историји која се везује за царски друм *Via militaris* и чувену Куновицу.

Поменимо најпре да Вук Караџић у трећој књизи српских народних пјесама доноси осам песама у којима се пева о Куновици ("Јанко од Котара и Мујин алил", "Женидба Стојана Јанковића", "Женидба од Задра Тодора", "Женидба Ива Сењанина", "Кунина златија", "Пеул Капетан и Хрњетина Мујо", "Виде Даничић", "Женидба Плетикоса Павла"). Те песме певају о ускоцима. А сви ускочки бојеви везују се за Куновицу јер је она симбол прве велике српске победе над Турцима после Косовског боја. Ту победу извојевао је 2. јануара 1444. године српски деспот Ђурађ Бранковић у оквиру тзв. Дуге војне под командом краља Владислава. Победа је била велика а Деспот је заробио више турских великодостојника међу којима је био и принц Махмуд Челеби. Ову победу су највише славили делови српског народа који још нису пали под Турке. Управо зато ускоци и ускочке песме опевају Куновицу.

У светским размерама сама Куновица до ове битке била је позната као тешко проходни и ризични део царског пута - *Via militaris*. О Куновици је стога писало много путописаца. Деталне описе оставили су, примера ради, Бенедето Рамберти, Антун Вранчић, Карло Рима, Марко Пигафета и др.

Колико је Куновица била позната и значајна у средњем веку сведочи и велики дубровачки песник Иван (Џиво) Гундулић. Он је у чувеном "Осману" певао о Куновици и славио победу старог деспота ђурђа Бранковића које је иначе важио као добар пријатељ Дубровачке Републике. Гундулић пева:

"Куновица, гло од свијета,
ка веригом дугом веже,
и Планина стара опета
простире му се и протеже".

Још један Дубровчанин опевао је Куновицу. То је Јуније Цоно Палмотић. Он пева:

"У планини Куновици
Где дубрава расте густа
Љута гуса свијем путници
Пут засједа мјеста из пуста".

У Драгану Димитријевићу Куновица има и трећег песница који такође слави њену лирску магију. Заправо, његове слике откривају да је Куновица заиста необичан предео. У ствари први пут добили смо на увид природни простор Куновице. Драж се појачава због годишњице куновичке победе која пада ове године, али и због чињенице да је аутор изложбе МАГИЈА КУНОВИЦЕ Нишлија Драган Димитријевић, један од најбољих новинара кога је уопште град Ниш имао.

Изложба није случајно насловљена МАГИЈА КУНОВИЦЕ. Заправо, ове слике носе вишеслојну магију. Свака слика открива, то се да лепо уочити, неку дубљу реалност од оне коју на први поглед показује. Ово сазнање је дакако специфично и строго лично. Посматрач запажа рељефе и ликове зависно од моћи своје уобразиље. Тако ће открити људске фигуре и ликове који причају куновичку историју или опевају природно обиље облика предела и природну мозаичност микропејзажа. При свему, како рекосмо, посматрач је препуштен личној авантури интелектуално-естетског доживљаја који остаје упечатљив и непоновљив.

Све то лепо подсећа на магију бајања када бајалица, после шапутања басне, баца грудву брашна на неокречен зид и онда у тако насталим шарамата чита судбину онога коме баје (а слично се гледа у шољу после испијања кафе). Својим сликама Драган Димитријевић је похватао шаре које је природа створила ко зна када и које памте не само своје путнике *Via militarisom*, но и историју саме Куновице (Суве планине) за коју геолози тврде да је стара 135 милиона година.

У оваквом систему мишљења може се уочити и магија бројева. Битка је била 1444., изложба је ове 1999. године, а између је 555 година. Дакле, реч је о магичној триглавој деветки.

Један средњовековни путописац жалио се да је Куновица тешко проходна "због вишка камења". А то камење, на сликама Драгана Димитријевића, опева изненађујућу магију Куновице, нама тако блиског а ипак недовољно познатог предела Суве планине која наткриљује Ниш.

Д. Симоновић

**Проф. др РАДОСЛАВ ЖИВИЋ:
ВЕЛИКАНИ НИШКЕ МЕДИЦИНЕ,
Просвета, Ниш, 1998.год.**

Књига коју имамо пред собом је јединствена по много чему. Пре свега она се, у неку руку, уклапа у лексикографски рад који је у Нишу започет још 1980. године и у који је професор Радослав Живић био укључен од самог почетка. Али, не само то, професор Живић успешно је урадио трећи том ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ НИША са поднасловом ЗДРАВСТВО, ДЕЧЈА И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА. Зато, ова књига је наставак и својеврсна синтеза научног и књижевног опуса професора Радослава Живића. Све те особине - лексикографа, научника и књижевника - кресе писца професора Живића те смо и добили драгоцену књигу која ће, по свему, бити подстицајна и за друге струке а пре свега за садашње и будуће лекаре и здравствене раднике као што ће оне искусније благотворно подсећати на сопствени пређени пут.

Професор др Радослав Живић је веома познато име у медицини. Аутор је преко 550 научних радова из области ПЕДИЈАТРИЈЕ. Међу тим радовима има више уџбеника и монографија. Поменимо овде нишку ПЕДИЈАТРИЈУ - уџбеник урађен са сарадницима из Ниша, затим српску ПЕДИЈАТРИЈУ - уџбеник урађен са сарадницима из целе Србије и југословенску КЛИНИЧКУ ПЕДИЈАТРИЈУ са ауторима из целе бивше СФР Југославије.

Велика љубав професора Живића је издавачка делатност. Дуго година је био уредник Издавачке јединице Универзитета у Нишу а познати часопис АСТА MEDICA MEDIANAE уређује преко 30 година. Професор Живић је уједно покретач и часописа ZUARA MEDICAL JOURNAL (Зуара, Либија) и утемељивач његове научне концепције и естетског изгледа.

Поменули смо да се професор Живић бави и књижевним радом. Написао је опсежан књижевни текст о медицинским назорима у делима Достојевског. Године 1994. објавио је књигу прозе ПРИЧЕ ИЗ ЛЕКАРСКЕ ОРДИНАЦИЈЕ, а 1955. године збирку ПЕСМЕ СТАРОГ ЛЕКАРА.

За свој дугогодишњи научни и стручни рад проф. др Радослав Живић добио је бројна јавна признања, али је свакако најзначајније оно које је добио од својих колега, а то је ГОДИШЊА НАГРАДА Српског лекарског друштва за научноистраживачки рад 1975. године. Добитник је Октобарске награде града Ниша такође за 1975. годину. Нижу се и друге награде и признања. Поменућемо још само Првомајску награду Ниша и Велику плакету Универзитета у Нишу.

Професор Живић је један од оснивача и члан Медицинске академије Српског лекарског друштва.

Књига **ВЕЛИКАНИ НИШКЕ МЕДИЦИНЕ** је необична, несвакидашња књига. Писана је специфичним стилем који се потпуно уклапа у научно-књижевну преокупацију професора Живића. Књига је занимљива, ефектна по изражајно-методолошкој заснованости, али је и изузетно информативна. Читалац се сусреће са старим Нишом, народним лекарима, епидемијама. Упознаје се са основним развојем социјалне и медицинске заштите. Сазнаје да је Војна болница основана 1878. године, а цивилна 1881., Пастеров завод 1900. године, а душевна болница 1911. године, Дом железничара 1892. а Санаторијум "Петковић" 1923. године, али писац прати развој здравствених институција све до оснивања Дома здравља 1985. и савременог Клиничког центра Медицинског факултета у Нишу. Реч је о дугој и светлој историји здравства и социјалној заштити у Нишу. Нису изостављене, разуме се, и тако важне институције као што је Српско лекарско друштво - Подружница у Ниш и Црвени крст у Нишу.

Текстови ове књиге, као што рекосмо, нису писани стереотипно. Реч је о интелектуалној прози а на местима о поезији. Уз такав текст придодата је исцрпна фактографија, породична и лична историја свеке обрађене личности. Велики број фотографија представља својеврсну илустрацију и документ, причу за себе. Несумњиво да велики труд стоји иза оваквог текста и оваквих илустрација и то вишегодишњи.

Стил професора Живића је изграђен, развијен, рафиниран. Његова реченица је лапидарна, ослобођена сувишних стилских украса и говори увек о самој сржи ствари. Читалац може читати књигу где је отвори - увек ће му бити занимљива.

Великани нишке медицине представљени су, дакле, не само биографским и стручним подацима, но су представљени у пуној људској димензији, оној лекарској како је најчешће знају и памте бројни пацијенти. Професор Живић нам је подарио једно топло, читљиво, оригинално, изузетно штиво које ће, верујемо, пленити својом истином и лепотом али и поузданим информацијама. Свакако да ће ова књига највише значити медицинским радницима, али и свим читаоцима који је отворе и прочитају бар једну њену страницу. Многе наше струке могу само пожелети да имају овакву књигу која уздиже струку не хвалоспевима но објективним приказивањем великана те струке. Професор Живић је показао како се треба односити према струци. На томе можемо да му најсрдачније захвалимо.

Свака биографска белешка је уметничка слика, прича, чак песма. Реч је топла, непосредна, људска а опет лепо, мајсторски казана. Колико има љубави још више има умешности и оригиналности у приказивању и представљању ових великана. Било коју причу или песму да читалац узме - о Лази Лазаревићу, о Владану Ђорђевићу, о Николи Ђукнићу или о било коме другоме - увек ће добити пуну информацију и лепо испричану причу лирски интонирану, љубављу прожету. Заправо, срећа је што су великани нишке медицине добили оваквог аутора, приказивача, професора медицине и књижевника. Његови текстови су час преплављени хладном мишљу научника, а опет их очас прелије поезија тако да се ови текстови са лакоћом и пажњом читају. Они никако не остављају

равнодушним. Напротив, покрећу, надахњују, информишу, хуманизују. Речју, они су доживљај за себе, јединствен непоновљив. Зато, велика хвала професору Радославу Живићу на овом поклону. Хвала у име многих будућих читалаца ове књиге која ће сигурно остати трајан споменик великанима нишке медицине. Верујемо да ће надахњивати и испуњавати осећањем поноса савремене медицинаре али и оне будуће. Можемо само пожелети да оваквих књига буде више у нашим научним и културним просторима.

Али, професор Живић није у ову књигу уградио само љубав према великанима нишке медицине но и према медицини, институцијама медицине и, пре свега, љубав према човеку и његовој вечној потреби да од лекара тражи помоћ и савет, лек за тело и душу. Ова књига ће, према свему, открити читаоцу једно велико и изузетно значајно подручје људске делатности, откриће великане те делатности и откриће да су то ипак били обични и непосредни људи, чисте душе, али велики стручњаци и хуманисти те зато и постали великани не само нишке и српске но и светске медицине.

Д. Симоновић

СЛОБОДАН РАКИТИЋ: ИЗАБРАНЕ И НОВЕ ПЕСМЕ, Рашка - Београд, 1998.

Желим да кажем неколико речи о песничкој вертикали Слободана Ракитића. Одмах да истакнем да је то пуна српска вертикала.

Већ на први поглед читалац може уочити да Слободан Ракитић испод сваке песме исписује годину када је песму написао и годину када је песму доградио. То је садашње време које утемељује његово певање као певање у нашем времену. Али, Слободан Ракитић је песник "битиа и имена сербског". Ова синтагма је, како је познато, са почетка XIX века. Потиче од В. Караџића.

Постоје четири фокусне тачке те вертикале које су иначе евидентне у поезији Слободана Ракитића.

- 1) То је наше данашње време.
- 2) То је време које је везано за Косово, Лаб, Ситницу, Кнеза. То је време када је најдубље исказивано српско битие и име. Песме које певају о овој фокусној тачки наше вертикале су врло бројне и врло садржајне, занимљиве.
- 3) То је време везано за претхришћански период, време о коме мало или ни мало знамо, време које је пуно тајни и изазова, време које је трајало, како данас знамо, негде иза планине Карпата, јер на овим смо просторима, учили смо, тек од VI или VII века наше ере. Ето, о овоме желим да кажем неколико реченица а поводом Ракитићеве најновије књиге.

О овом времену песник Слободан Ракитић пева преко специфичних кодова. Ти кодови чувају успомену на један давни свет о коме нема писаних извора, о коме се мало зна, о коме тек песник осећа или наслућује велику и праву матицу српског битиа и имена. Неки о овоме говоре као о песничкој интуицији, или о Фројдовом несвесном, Јунговим архетиповима. Дакле, овако или онако, али је битно да Ракитићева поезија то садржи у необичном обиљу.

Ако је реч о песничкој вертикали, онда да поменем најпре да Слободан Ракитић на више места у својим песмама употребљава реч хиљадугодишњи. На једном месту то је хиљадугодишњи сан, на другом

хиљадугодишње трају покладе
под небом чије лице је лице црно

на трећем месту то је хиљадугодишњи ваздух, итд. Дакле, песник не прихвата VII века као полазну тачку историчара наших и европских, но пева о хиљадугодишњем обреду. Овде подсећам да је В. Караџић рекао да су наше краљичке и додолске песме старе више хиљада година.

Али, оно што ме највише навело на писање овог текста, то су код Слободана Ракитића поменути кодови, које иначе налазим у нашим најстаријим народним митолошким песмама, или данас у Велесовој књизи, објављеној у Русији 1994. године која баца сасвим ново светло на та тзв. општа места европске науке о Словенима. У Ракитићевој поезији то је присутно од првих његових песама. То су кодови:

БОР, ГОСПОД КОЈИ БАЦА МУЊУ (то је Перун), ТОР, ЦАР, ОСНОВНА ЗЕМЉА, ЦАРСКА ЗЕМЉА, БИВО, БИВОЛИ, ПОМЕТЕНИ ЈЕЗИЦИ (ово је библијска синтагма стара 2000 година), КРСТ, ЧОВЕК-КРСТ, ХРАСТ, ГОД, ГАР, ЛУГ, БРЕСТ, ГРОМ, СВЕЧЕВ РОГ, ДАН, КРИЛАТО ЈАГЊЕ, ЛУДО ДЕТЕ, МЛАДИ БОГ, МЕД, СЛИКА ЗЕМЉЕ У МУЊИ.

Све ове речи, а и многе друге, песник користи како у данашњем значењу тако и у старом. На пример бор у старом значењу је друго име за БОГА. То је случај са речима: рог, тор, гар, год. Пажљиво читање Ракитићеве поезије открива најстарији свет сербског битија и имена.

Али, специјалан помен заслужује реч СИН. Тај најстарији кодни знак код Ракитића је и најизразитији. Он о њему највише пева. То је и иначе чудесна реч наше културе и цивилизације. Не само зато што је СИН, поред Оца и Светог Духа, саставница Светог Тројства, но је СИН појам који је у нашој народној поезији централни кодни знак под којим се пева о укупном опстанку.

У једној песми Ракитић пева о СИНУ НАРОДА. НАРОД или РОД су врло старе одреднице, посебно РОД. Овом приликом препознајемо библијског НЕБРОДА. Изгледа да се њему обраћа наш песник кад каже:

Видиш ли бар ти Бога,
Сине мој?

На крају овог излагања да поменем РАШКЕ НАПЕВЕ. У песми РАС, песник каже:

То мртав град се, у мени, буди
У мене се стиче
свет из неке сасвим друге приче
и огањ троструке студи

и, закључује песник,

Зар икоме је дано да стаса
врх Бога?

Тај давни огањ, та четири оцила српска, у Ракитићевом певању претварају се у птице:

Кос и дрозд сричу оченаш
над црним жбуном. Самује БОР.

Дошао је и човек-крст:

Скупљам прозукле кости у врећу
и ко скитница с кривим штапом,
над живим собом палим свећу.
Корачам, човек-крст под капом.

Да закључим, доживео сам ову књигу и овог песника као пуну српску
поетску вертикалу. То је певање у коме

кроз шупљину свечева рога
гледам, небо је улубљено
под стоплом скривеног БОГА.

Певање које зна за РОГ, БОР, ГОД, МЕД је певање о српској
вертикали која траје најмање четири хиљаде година, а не тек од VII века после
Исуса Христа.

Д. Симоновић

Библиотека часописа "ЕКОНОМИКА"
Књига 78

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драгољуб Симоновић

Др Младен Р. Станојевић

Туристичке вредности
Топличког краја

Рецензент:
Проф. др Драгољуб Симоновић

Компјутерска обрада
Драгана Аранђеловић
тел./факс 018-25-555

ПРЕДГОВОР

Др Младен Р. Станојевић је изузетан истраживач. Својом монографијом "Туристичке вредности Топличког краја" је дао значајан прилог туристичко-географском познавању овог дела Србије. Иако је Топлички крај деценијама проучаван, до појаве ове монографије није било садржајније студије о туристичким вредностима.

Монографија је врло занимљива и значајна научна основа за програмирање туристичког развоја Топличког краја. Детаљном анализом сплета природних и антропогених вредности др Младен Р. Станојевић указује да је Топлички крај перспективан за развој више врста туризма, посебно бањског и транзитног. То сазнање има научну и практичну вредност, те очекујемо да ће монографија представљати веома значајну основу не само за даља научна истраживања но истовремено и за израду врло конкретних програма.

Посебно желимо да истакнемо чињеницу да ова монографија представља солидну основу за реafirмацију ТРЕЋЕ СРПСКЕ - ТОПЛИЧКЕ СВЕТЕ ГОРЕ (прва је АТОСКА, а друга ФРУШКОГОРСКА). Наиме, познато је да је Стеван Немања у Топлици најпре створио српски духовни центар подизањем две цркве - Светог Николе и Свете Богородице. А према истраживањима М.Ђ.Милићевића (Краљевина Србије, Београд, 1884.) Топлица има преко 60 цркава и манастира укључујући у овај број и црквишта и манастиришта. Ово је такође разлог да говоримо о трећој српској Светој Гори.

С друге стране, Немањин настарији син Вукан баштинио је Топлицу и Косаницу, па, разуме се, и његов син Вратко, отац српске кнегиње Милице и њеног брата Николе. Принц Никола је живео у Иванграду (код Пролом бање) данас познат као Иванова кула. Никола Вратковић је историјска личност и у Косовском боју, у договору са кнезом Лазаром, убио је султана Мурата I 1389.године. Тако је створена основа да се изгради легенда о Милошу Обилићу (види о овом детаљније: Д.Симоновић: Никола Вратковић - Јован младожења, књига III, Градина, Ниш, 1996. стр. 187-196). Туристичко ходочашће до Немањиних цркава и градина Николиног - Милоша Обилића, одлично се уклапа у концепт књиге др Младена Станојевића о транзитном туризму.

Проф. др Драгољуб Симоновић

ОД АУТОРА

Топлички крај са разноврсним природним и новоствореним вредностима је недовољно искоришћен за развој туризма, у СР Југославији. Отуда је разумљиво што Топлички крај полаже велику наду у развоју туризма. Од туризма се очекује да ће својим мултипликативним ефектима дати импулс развоју овог економски заосталог краја, пружити трајну основу егзистенције овдашњем становништву, зауставити миграције и активирати развој пољопривреде, приватног предузетништва, трговине и осталих делатности. Договорена економија бивше СФР Југославије запостављала је развој недовољно развијених подручја, поготово планинских, док је на другој страни форсиран развој Јадранског приморја. То је упркос прокламованом принципу солидарности, довело до велике неравномерности и диспропорције регионалног туристичког развоја. У оквиру Средишње Копаоничке зоне високопланинских регија, источна страна Копаоника у сливу горње Топлице и поред разноврсних природних и новостворених вредности неоправдано заостаје за осталим деловима Копаоника.

С обзиром да је туризам једна од приоритетних и стратешких развојних делатности СР Југославије реално је очекивати и адекватну туристичку валоризацију Топличког краја.

Материја је распоређена у 10 поглавља, од којих свако за себе чини посебну целину, тематски укомпоновану у интегрални текст. Табеларни прегледи, графикони, фотографије и остали графички прикази представљају покушај приказивања туристичких вредности на овај начин.

У изради докторске дисертације драгоцену помоћ су ми пружили својим стручним инструкцијама и сугестијама уважени професори др Драгица Томка и др Јован Ромелић са Новосадског универзитета, др Стеван М. Станковић и др Томислав Л. Ракићевић, професори Београдског универзитета као и др Марко Кнежевић који ме први подстакао на овакву врсту рада, професор Приштинског универзитета. Посебно остајем захвалан ментору др Драгици Томки на инструктивним сугестијама и помоћи коју ми је несебично пружила у изради доктората.

Захваљујем се главном и одговорном уреднику часописа "Економика" - Ниш, проф. др Драгољубу Симоновићу и спонзорима који су омогућили да овај рад изађе на увид јавности.

Аутор

Ниш, јануара 2001. године

ГЛАВНИ НАУЧНО - МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

Научни проблеми који ће бити разматрани у дисертацији "Туристичке вредности Топличког краја":

- 1) Узроци туристичке неразвијености Топличког краја;
- 2) Могућности заустављања миграције становништва и побољшање животног стандарда, као последица туристичког развоја.
- 3) Укључивање у међународне туристичке токове.

Предмет рада ове дисертације обухвата основе развоја туризма на простору од 2.230 км² на коме живи око 111.000 становника и који је природно и културно - историјски веома специфичан. Топлички крај захвата општине Прокупље, Куршумлију, Блаце и Житорађу. Повољан географски положај, добра саобраћајна повезаност, планински простор, долињски и равничарски, са природним специфичностима чине да Топлички крај има квалитете за развој рецептивног туризма а данас заостаје у развоју, не само туризма него уопште.

У том смислу, извршиће се инвентаризација простора, класификација, рангирање и валоризација постојећих потенцијала и на бази компарације одредити приоритет даљег развоја. Заједно са освртом на материјалну базу туризма и постојећи промет туриста оцениће се значај проучаваног простора за туризам Србије, посебно на оним елементима који нису карактеристични за друге делове Србије. Како током протеклих деценија туризам није добио право место у развоју привреде и друштва, истраживање ће указати на значај његових економских функција, посебно у домену запошљавања радне снаге, пласмана локалних производа и афирмације до сада непознатих центара и локалитета.

Циљ истраживања у овој дисертацији је да савременим туристичко - географским методама пронађу оне вредности које могу допринети развоју одређених врста туризма. Како овај простор до сада није био предмет детаљних туристичко - географских проучавања, циљ истраживања је да реално, документовано и научно засновано укаже на оне вредности, вредних и интересантних, али туристички не валоризованих потенцијала.

У истраживању туристичких вредности Топличког краја полази се од чињенице да је он задовољавајуће природне разноврсности и завидног богатства антропогених туристичких вредности. Има солидну инфраструктуру, изван број туристичко - угоститељских објеката и у неким врстама туризма дугу традицију. За разлику од тога, савремено стање туризма није задовољавајуће. Оваква полазна основа захтева детаљна истраживања разлога заостајања развоја туризма и њему комплементарних делатности. Имајући у виду да је Топлички крај, иако доста наглашеног централног положаја у Србији, већ готово четири деценије изразито емиграциони простор. С обзиром да развијен туризам захтева доста живе радне снаге, у истраживању се полази од претпоставке да се његовим развојем, правилним осмишљавањем и

повезивањем са малом привредом и производњом здраве хране, сувенира и других туристичких производа могу постићи опште корисни друштвени ефекти.

Основну методу ће чинити детаљно теренско истраживање туристичких вредности, које подразумева мерења, картирања, прикупљања података и документације. Такође ће бити примењене научне методе анализе и синтезе, документоване и илустроване одговарајућим подацима и картографским прилозима.

Тежиште обраде дато је на атрактивне факторе туристичке понуде, јер они представљају примарни туристички потенцијал и полазну основу за развој туризма. У туристичкој теорији и пракси мерење, оцењивање и вредновање тих фактора представља један од најтежих методолшких, односно научних проблема. Најзначајнија метода туристичке валоризације је комбинована квантитативно - компаративна метода која користи квантитативне и квалитативне изразе којима се исказује туристичка вредност

У туристичкој валоризацији Топличког краја биће коришћена Вукичевићева метода квантитативне анализе појединих фактора. Фактори туристичке понуде распоређени су у пет група, и то на: 1. Природне, 2. Друштвене, 3. Саобраћајне, 4. Смештајно - угоститељске и 5. Посредничке. Коришћене су и друге методе - аналитичко-синтетичка, компаративна, статистичка, картографска и комплексна. Компаративна и статистичка метода засноване су на коришћењу расположивих статистичких података који су омогућили упоређивање и стављање у међусобни однос атрактивног потенцијала овог са сличним другим крајевима. Тако на пример, туристичко вредновање рељефа, климе, воде, биљног и животињског света, затим неких антропогених вредности, па и рецептивних услова, извршено је коришћењем статистичких података, при чему је вршена компарација са конкурентним центрима (Златибор, Врњачка Бања и др).

Од научног истраживања туристичких вредности Топличког краја очекују се реални, документовани, илустровани, картографски представљени и за праксу интересантни подаци у једном делу Србије који је, без обзира на извесне потенцијале, остао ван значајнијих туристичких токова и тиме заостао у целокупном развоју. На основу детаљне инвентаризације извршиће се туристичка валоризација и рангирање туристичких предности, а на основу чега и приоритети за апликативне радове на терену у циљу обезбеђивања инвестиционих улагања у реконструкцију постојећих и изградњу нових туристичко - угоститељских објеката. Извршиће се издвајање туристичких центара, локалитета и праваца, на чему ће базирати даљи перспективни рад на терену. Истраживања ће бити усаглашена са поставкама Просторног плана Србије и осталим важећим документима који третирају ову проблематику на овом простору.

НАЗИВ, ГРАНИЦЕ И ПОВРШИНА ТОПЛИЧКОГ КРАЈА

Топличким крајем се назива простор у сливу реке Топлице, леве притоке Јужне Мораве. Топлица је вероватно добила име у VII веку у доба насељавања Словена на Балканско полуострво. Када су се насељавали у ове крајеве задивили су их многи топли извори поред реке, па су зато у почетку реку називали Топлица, а касније и читаву долину (Маринковић, 1968).

Karta 1. Granice Topličkog kraja

У оквиру Топличког краја административно се налазе у целини четири општине: Прокупље, Куршумлија, Блаце и Житорађа.

Топлички крај се налази између Јастрепца 1482 м на северу; Пожара 1163 м и Копаоника 2017 м на западу; Соколовице 1147 м, Радана 1245 м, Видојевице 1154 м и Пасјаче 901 м на југу. На истоку се спаја са Јужним Поморављем. Северно од ове границе су Општине Брус, Крушевац и Алексинац, западно Лепосавић и Подујево; јужно Медвеђа, Бојник и Лесковац; и источно Дољевац и Мeroшина.

Овако утврђене границе Топличког краја као природно географске целине су јасне и непосредне.

Како се скоро сви физичко-географски елементи и компоненте са својом узајамном повезаношћу и условљеношћу, као и осталим природним законитостима на овом простору јављају као постојеће или могуће туристичке вредности, то се Топлички крај, постепено афирмише као део потенцијалне Копаоничке туристичке регије, која располаже не само изузетним природним, већ и значајним новоствореним или антропогеним туристичким вредностима.

Површина Топличког краја износи 2 230 км², и према попису од 1991. г. на овом простору живи 111.706 становника, са густином насељености од 50 стан/км².

ТУРИСТИЧКО - ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Туристичко-географски положај Топличког краја је сложена категорија и састоји се од две групе елемената-просторних и функционалних. У прву групу спадају: положај у географским координатном систему, просторни однос према ближим и даљим географским целинама и одговарајућим дисперзивним зонама, као и предиспозиције за везе са суседним областима и изворима туристичке тражње на макро, мезо и микро плану. Функционални елементи и фактори исказују просторни однос Топличког краја према правцима туристичког кретања, према изворима туристичке тражње и према суседним туристичким подручјима, укључујући ту и саобраћајну инфраструктуру и начин превоза туриста.

Основни значај положаја Топличког краја произилази из његове функције повезивања атрактивних и рецептивних фактора туристичке понуде са емитивним центрима, односно туристичким токовима у земљи и иностранству. Посебно је значајна улога положаја у смислу просторне интеграције, организације и туристичке промоције Топличког краја на туристичком тржишту. (Кнежевић, 1995).

ПРОСТОРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ПОЛОЖАЈА

Просторни однос према суседним географским целинама

Топлички крај се налази између $42^{\circ}54'$ и $43^{\circ}24'$ северне географске ширине и $18^{\circ}30'$ до $19^{\circ}30'$ источне географске дужине. Поменути положај у географском координатном систему условљава и детерминише основна квалитативна својства и туристичку вредност соларне климе, т.ј. дужину трајања годишњих доба, дужину дана и ноћи и трајање сунчевог сјаја, што условљава и изглед географског амбијента. Вредност инсолације се мења са променама нагиба рељефа и са географском ширином (Дукић, 1998).

Топлички крај захвата простор на југу Србије у оквиру Јужног поморавља.

Суседне регионалне географске целине међусобно се разликују по основним географским цртама, а нарочито пејзажној физиономији, степену урбаног и привредног развоја, густини насељености и условима за развој туризма и осталих привредних делатности.

ФУНКЦИОНАЛНА СВОЈСТВА ПОЛОЖАЈА

Положај према важнијим саобраћајницама, односно туристичким токовима

Туристичко-географски положај Топличког краја детерминишу најближи домаћи и међународни туристички правци, који се одвијају друмским, железничким и ваздушним везама.

Друмски саобраћај за сада има примарни значај за развој туризма у Топличком крају. На то битно утичу два фактора: 1) општи значај, улога и предности друмског саобраћаја савременом туристичком простору и 2) релативно повољан положај Топличког краја у односу на екстерну друмску мрежу.

Захваљујући положају, Топлички крај је преко магистралног правца Ниш-Прокупље-Приштина-Косовска Митровица директно укључен у контрактивну сферу Црногорског туристичког правца, који сажима бројне туристичке токове у правцу Јадранског мора, не само из развијених делова Југославије већ и Европе, и има осим националног и међународни значај.

Топличка магистрала Е-752 која повезује аутопут Будимпешта-Београд-Ниш-Скопље-Атина, код Ниша, односно села Балајинца и континентални део Јадранске магистрале код Косовске Митровице, непосредно укључује Топлички крај у туристичке токове наше земље дајући му транзитни туристички значај.

Располажући бројним и квалитетним саобраћајним везама Топлички крај има повољан геотуристички положај у односу на Моравско-вардарску удолину са железничким и друмским правцем Будимпешта-Нови Сад-Београд-Ниш-Скопље-Атина.

Улога железничког саобраћаја у туризму Топличког краја је знатно мања у односу на друмски саобраћај. Железничка пруга која пролази долином Топлице, повезује овај крај Моравско-вардарском удолином, а од Куршумлије долином Косанице преко Мердара са Косовом.

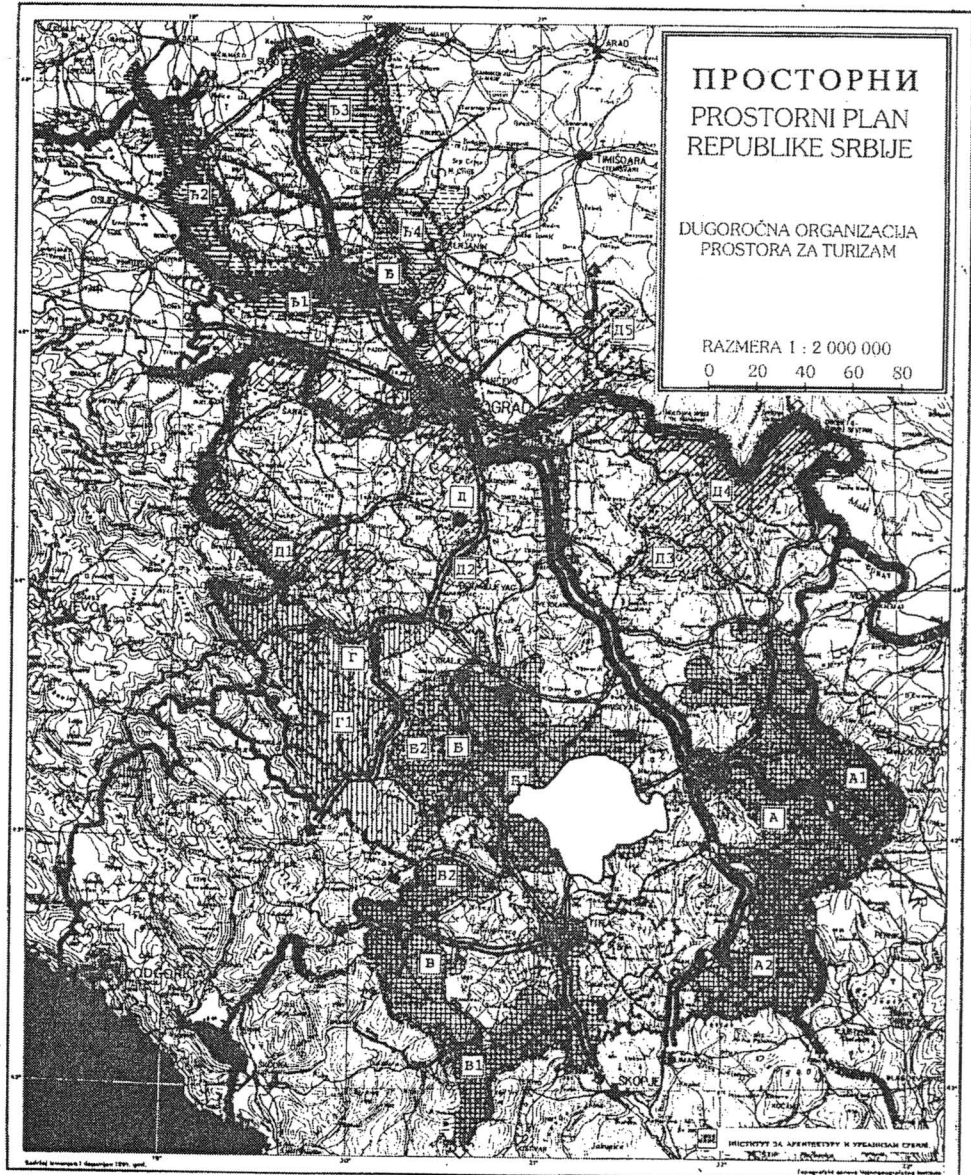
Од значаја за туризам Топличког краја су и аеродроми у Нишу и Приштини.

Својим положајем на југу Србије, Топлички крај има изразито балкански карактер. У прошлости су преко овог дела наше земље струјала снажна освајачка, етничка и привредна кретања. Моравском удолином, која пресеца Балканско полуострво од севера ка југу усмерени су привредни и туристички токови из северне, западне и централне Европе ка њеном југоистоку и даље ка југозападној Азији (Станковић, 1990).

Долином Топлице преко Косова и долинама притока Дрине и Мораче остварује се веза са Црногорским приморјем.

За разлику од географског положаја, који је одређен према картографским елементима, његов туристички положај је однос према главним туристичким правцима у Европи, према главним туристичким дисперзивима, као и суседним земљама.

Већ више година у Европи су се јасно издиференцирала три главна туристичка правца. За СР Југославију је најзначајнији Источни медитерански саобраћајни правац. По престанку санкција сигурно је да ће се извесан број туриста упутити према туристичким местима, која су раније била добро посећена. Може се очекивати знатан број туриста из Русије, Украјине, Бугарске, Румуније и Мађарске, јер је за њих СР Југославија посебно привлачна, саобраћајно добро повезана и на границама широко отворена.

Карта 3. Туристичко - географски положај Топличког краја

Legenda:

- Međunarodni drumski tranzitni turistički koridori I, II i III stepena
- Ostali međunarodni i nacionalni drumski koridori magistralni i regionalni putevi od značaja za turizam
- Međunarodni i nacionalni plovni putevi i tranzitni turistički koridori -reke i kanali I, II i III stepena
- Međunarodni i nacionalni aerodromi
- Gradski turistički centri I, II i III stepena
- Ostali turistički centri
- Banje I, II i III stepena
- Zona visokoplaninskih regija I stepena -A. Niška, B. Kopaonička i V. Metohijska
- Visokoplaninske regije I.1 stepena -A.1 Stara planina A.2 Vlasina i Krajište, B.1 Kopaonik, V.1 Šara i B.2 Prokletije
- Visokoplaninske regije I.1 stepena B.2 Golija
- Zona srednjeplaninske regije II stepena -G. Užička zona
- Srednjeplaninske regije II.1 stepena G.1 Tara, Zlatibor, Zlatar, Jadovnik i Javor
- Zona peripanonskih regija II stepena -D. Beogradska zona
- Niskoplaninske regije II.1 stepena -D.1 Valjevske planine
- Niskoplaninske regije II.2 stepena -D.2 Čumadijske planine i D.3 Homolje sa Beljenicom
- Podunavske regije II.1 stepena D.4 Berdap
- Podunavske regije II.2 stepena D.5 Deliblatska peščara
- Zona panonskih regija II stepena -D. Vojvodanska zona
- Panonske regije II.1 stepena -D.1 Novosadsko-Fruškogorska B.2 Somborska i D.3 Subotička
- Panonske regije II.2 stepena -D.4 Zrenjaninska
- Realne međudržavne turističke veze
- Moguće međudržavne turističke veze
- Međurepubličke turističke veze

За развој домаћег и иностраног туризма у Топличком крају од посебног је значаја његов функционални положај. Исти је условљен географским простором и саобраћајном функцијом, које се морају уважавати као променљиве категорије.

Транзитност је јасно назначена просторна и функционална карактеристика Топличког краја, јер представља везу између континенталног и приморског дела наше земље.

Спајање и прожимање је једна од ознака функционалног положаја Топличког краја. За формирање туристичке понуде ово је од посебног значаја, јер на малом простору постоје туристичке вредности, које су природно различите и антропогено специфичне.

Због недостатка инвестиција за јачање материјалне основе туристичке привреде, природне и антропогене вредности нису адекватно искоришћене. Источна страна Копанника, која делом припада Топличком крају, у

туристичком развоју заостаје за афирмисаним планинско туристичким центром на Копаонику. Планинске туристичке регије Србије Златибор, Тара, Шар планина (Брезовица) и друге, прилично су удаљене од Топличког краја, што омогућава проширење Копаоничке туристичке регије.

Пристапачност и саобраћајна повезаност је основни услов за рационално коришћење богатог природног и културно-историјског мозаика туристичких вредности Топличког краја.

Постојеће саобраћајнице и саобраћајна средства, која су у функцији развоја туризма, својим квалитетом нису у могућности да задовоље разноврсне потребе туриста. Повезаност насеља и туристичких места унутар Топличког краја није правилно решена. Недостају квалитетни путеви са пратећим инфраструктурним објектима.

У склопу југословенских туристичких вредности налази се место и улога Топличког краја. Захваљујући природним и антропогеним вредностима и погодним саобраћајним везама све више добива обележје бањско - транзитног краја. Присуство термоминералних извора и других туристичких вредности допринели су афирмацији топличких бања, нарочито Проломске, која по укупном годишњем промету туриста заузима VII и ноћења V место у Србији (према подацима из 1994. године - 12.585 посета и 123.414 ноћења).

Прокупље као административно средиште Топличког краја у улози транзитног центра и пословног туризма заостаје за Нишом као центром региона. Међутим, са модернизацијом Топличке магистрале и повећањем фреквенције путника, Прокупље добија све већу транзитну туристичку вредност.

ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

Природне туристичке вредности су објекти и појаве у простору настали радом унутрашњих и спољашних сила Земље. Имају једну или више врста туристичких привлачности и условљавају одговарајуће врсте туризма. Одликују се вишеструком међусобном условљеношћу, спајањем и прожимањем. То чини разноврсним и често непоновљивим у времену и простору са наглашеним особинама знаменитости и куриозитета. Јављају се комплексне, самосталне и комплементарне и основа су развоја више врста туризма. Како је природа еволутивна, тако и њене туристичке вредности нису једном за увек дате, већ се повећавају или смањују, посебно ако на исте стваралачки или деструктивно делују човек и друштво. (Станковић, 1994.).

Ради лакшег проучавања, природне карактеристике Топличког краја, које су и потенцијалне туристичке вредности, могу се поделити на:

- геоморфолошке карактеристике,
- климатске карактеристике,
- хидрографске карактеристике,
- карактеристике биљног и животињског света.

ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Највећи део Топличког краја изграђен је од непропустљивих стена. Копаоник, на западу, Јастребац на северу и планинска група Видојевица - Пасјача, на југу, изграђене су од кристалних шкриљаца. Они су проширени андезитима и другим еруптивним стенама. Жице трахипоидних стена пробијају на више места кристалне шкриљце, поред реке Косанице. У Соколовици и Радану налазе се знатне масе липорита. Код села Бресничиха и Кончића јављају се жице микрогранулита које се даље у правцу Јастрепа преплићу. Источно од Куршумлије код села Крчмара и Дединца развијени су пермтријаски пешчари и конгломерати. Кретајске творевине захватају велики простор у средњем делу Топлице, од ушћа Ранковице до села Плочника обухватајући највећим делом слив Барбатовачке реке, углавном су представљена глинцима и шкриљастим пешчарама док су кречњачки слојеви мале могућности и споредне важности. Источно од села Плочника па до изнад Прокупља долина Топлице и нижи делови долина њених притока су у терцијерним наслагама, које су представљене песковима, глинама и laporцима. Код Прокупља Топлица поново тече преко земљишта од кристалних шкриљаца. Низводно од Прокупља широка долина Топлице налази се у терцијерним и квартарним наслагама (Ракићевић, 1954).

Топлички крај припада Средишњој зони громадних планина и котлина, Родопској маси, најстаријем делу копна Балканског полуострва и Динарској зони веначних планина.

Копаоник је једна од највећих планина у Србији. Раније је убрајан у Родопске планине. Неки га увршћују у планине "прелазне зоне". На основу новијих геолошко-тектонских проучавања Копаоник се сврстава у Динариде. По К.Петковићу Копаоник припада Унутрашњој динарској зони. Граница између Динарида и Родопске масе иде између Јастрепца и Копаоника. Језгро Копаоничког масива чини интрузивна маса тоналитског гранита, који је од серпентиске масе одвојен зоном шкриљаца. У састав Копаоника улазе мезозојски кречњаци и пешчари, а затим андезити и дацити, еруптивне стене са појавом олова, цинка, гвожђа и других руда (Родић, 1987).

Источна страна Копаоника са највећим врхом Пилатовицом 1703 м припада Топличком крају.

Од главног планинског гребена одваја се један огранак према истоку између Косанице, Топлице и Пусте реке и затвара Топличку котлину са јужне стране (планине: Мајдан 1356 м, Арбанашка планина 1127 м, Радан 1245 м, Ргајска планина 834 м, Соколовица 1047 м, Видојевица 1154 м и Пасјача 901 м).

Од Панчићевог врха, највишег копаоничког темена према истоку пружа се планински масив Јастрепца који оивичава са севера Топличку котлину одваја је од Крушевачке. Превој Грebaц дели га на Велики Јастребац 1482 м и Мали Јастребац 946 м. Поред овог, има неколико превоја којом воде путевима из долине Топлице у долину Расине. Највећи саобраћајни значај има Јанкова Клисура коју је створила река Блаташница.

Геоморфолошке карактеристике делују непосредно и посредно на климу, хидрографске објекте и живи свет. Имају наглашену рекреативну компоненту туристичке привлачности и основа су развоја више врста туризма.

Топлички крај је са разноврсним геоморфолошким карактеристикама, а да би се туристички боље валоризовао, неопходно је извршити поделу у три геоморфолошке зоне: 1. котлинско дно, 2. побрђа и 3. планине.

Котлинско дно захвата најнижи део котлине и простире се до 400 м.над. в. У односу на ток Топлице, ова геоморфолошка зона је знатно шири на северној страни. Карактерише се једноличношћу, јер је покривена биљним културама које за сеоско становништво представљају најважнији извор прихода. У поређењу са осталим геоморфолошким зонама, котлинско дно је најкомуникативније и има, углавном, транзитну туристичку функцију. Присутност индустрије у Прокупљу, Куршумлији, Блацу, Житорађи и Малој Плани намеће потребу рекреације становништва у суседним геоморфолошким зонама и ван граница проучаваног краја. Развитак индустрије и истовремени пораст животног стандарда утичу на већу мобилност домаћег становништва као и на величину зоне туристичких кретања. Изузев источног дела котлине, где се налазе две епигеније Топлице, на Хисару и Губи, код Прокупља, нема интересантнијих геоморфолошких вредности које би биле привлачне за туристе.

Простор од 400 - 600 м у геоморфолошко-туристичком смислу, од котлинског дна према планинској зони може се назвати **зоном побрђа**. Благе форме рељефа одликују се питомином, повољне су за зимске спортове, нарочито за аматерске, смучање и санкање и омогућују туристичку изградњу. Још значајнију туристичку вредност имају ступњевите падине, јер оне засецају хидролошке зоне, а извори чине посебну вредност, скоро незаменљив елемент

у туристичком активирању пејзажа. Потенцијалне могућности развоја туризма у овој зони у односу на котлинско дно су знатно веће. Атрактивност је везана за разграничавање основних морфолошких супротности између котлинског дна и планина.

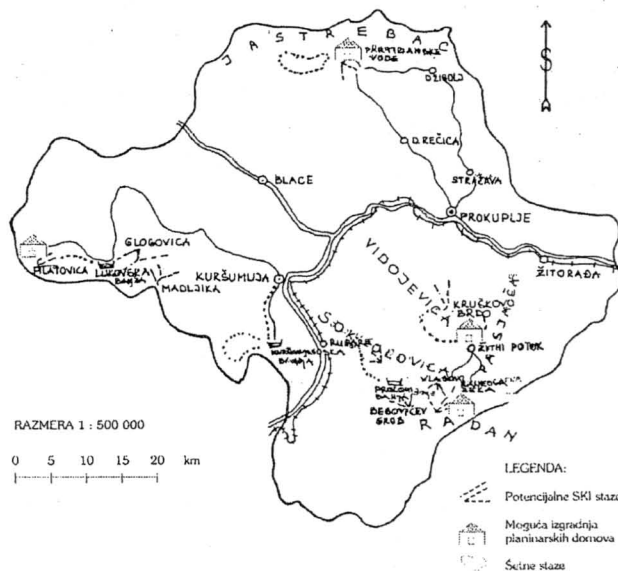
За разлику од котлинског дна и побрђа, зона планина има далеко већи значај за туризам. Захвата појас изнад 600 м надм.в. На планинама су далеко шири видици и већа атрактивност природних вредности.

Туристичка вредност планина, долина и осталих природних карактеристика

Планине

По пространству, висини и пејзажној разноликости планине Топличког краја су посебна туристичка вредност. Планине задовољавају излетничке, рекреативне, спортско - манифестационе и друге туристичке потребе. Погодне су за боравак у смислу одмора, опоравка и активне рекреације и пружају услове за богат садржај туристичког боравака (Станковић, 1994).

Ниско планинско земљиште од 600 - 1.000 м погодно је за излетнички туризам. Излетишта (Ајдановац, Бели Камен, Преполац, Бавоља варош, Јанкова клисура) су добро повезана са Прокупљем, Куршумлијом, Благом, Житорађом и осталим местима у околини.

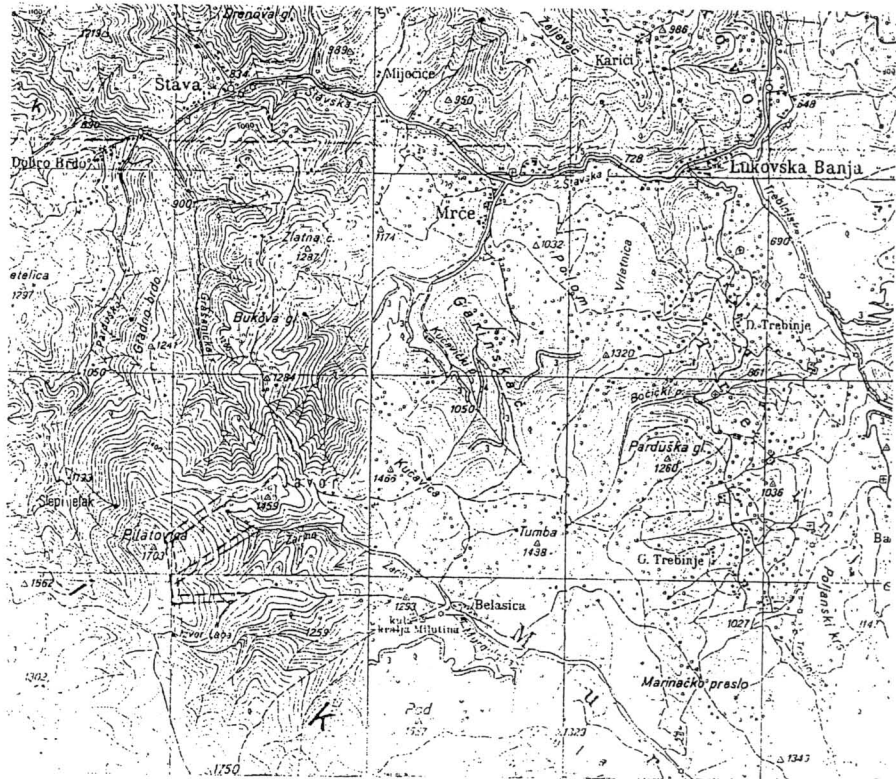

Карта 4. Потенцијални ски - локалитети у Топличком крају

У непосредној близини градских насеља на околним планинама Пасјачи, Соколовици, Видојевици, Јастрешцу и Копаонику изван број људи је изградио куће за одмор које се називају - секундарна боравишта, други стан, односно викедице. У њима се борави више лети него зими.

Копаоник и Проломска планина истичу се специфичношћу климе и појавом термоминералних извора у Куршумлијској, Луковској и Проломској бањи омогућавају лечење, рекреацију и рехабилитацију. Овде се примењују природни фактори лечења - боравак на отвореном простору, шетње, сунчање, пијење и купање у води лековитих извора, корективна гимнастика и радна терапија.

RAZMERA 1 : 50 000 ekvidistancija 20m

500 0 500 1000

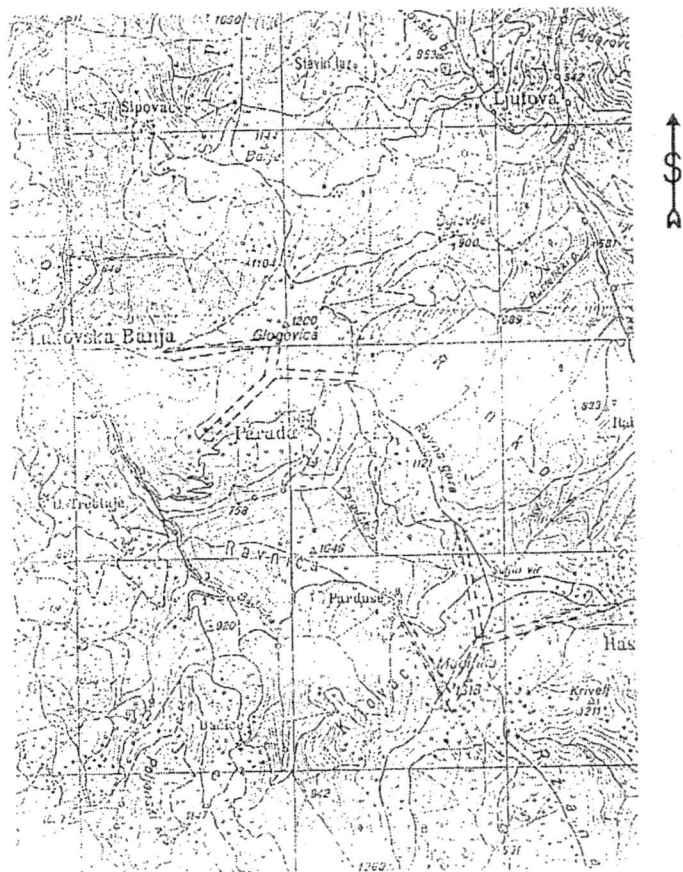
LEGENDA

- ==== Moguća SKI staza
- ==== Prilazni put

Карта 5. Потенцијални терени за скијашке стазе на Пилатовици

Планинско земљиште изнад 1.000 метара погодно је за развој планинског туризма. Одликује се добро очуваном природом, пространим шумским пропланцима, ливадама, пашњацима, богатством вода, дивљачи и недовољне туристичке уређености. На свим околним планинама Копаонику, Јастрепцу, Радану, Соколовици и Видојевици постоје услови за афирмацију зимских спортова: слалома, велеслалома и нордијског скијања (Теренска проучавања 1990 - 1998).

RAZMERA 1 : 50 000 ekvidistancija 20m

500 0 500 1000

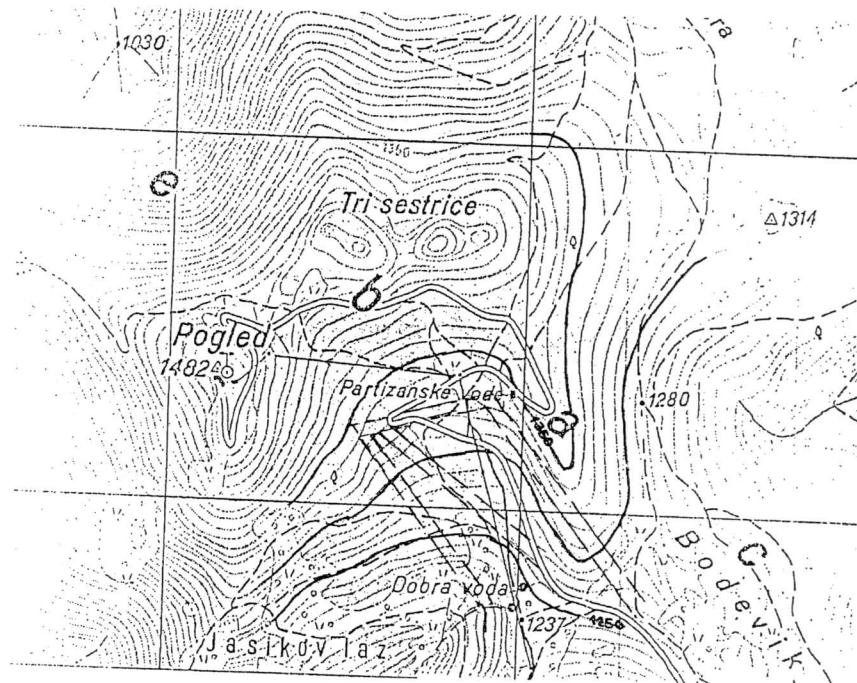
LEGENDA

- Moguća SKI staza
- ==== Prilazni put

Карта 6. Потенцијални терени за скијашке стазе на Глоговици и Мадљики

Најбоље услове за изградњу смучарских терена има источна страна Копаоника, околина Луковске Бање у комплексу Пилатовице, Глоговице и Мадљике, која се налази у продужетку зимско спортског центра на Копаонику. С обзиром на надморску висину и дужину трајања снежног покривача, уређењем овог комплекса створили би се услови за комбинацију бањског и зимско спортског туризма.

Пилатовица са 1703 м, највиши врх Топличког краја има компаративну предност у односу на остала узвишења. Најбољи терени за смучање налазе се на југоисточној страни на висини између 1700 и 1200 м. Појединачна дужина стазе се креће од 500 - 900 м, са нагибом 20 - 30°. Прилазни пут до овог смучарског локалитета води из Луковске Бање, долином Луковске реке, преко Мрче, Штаве и Пирине Баре у дужни од 15 км. Терен је под ливадама и пашњацима, а једним делом је обрастао шумом. Уређењем овог простора добило би се око 3600 м стаза (Топографске карте 1: 25.000 и 1: 50.000, скидање профила и срачунавање падова).

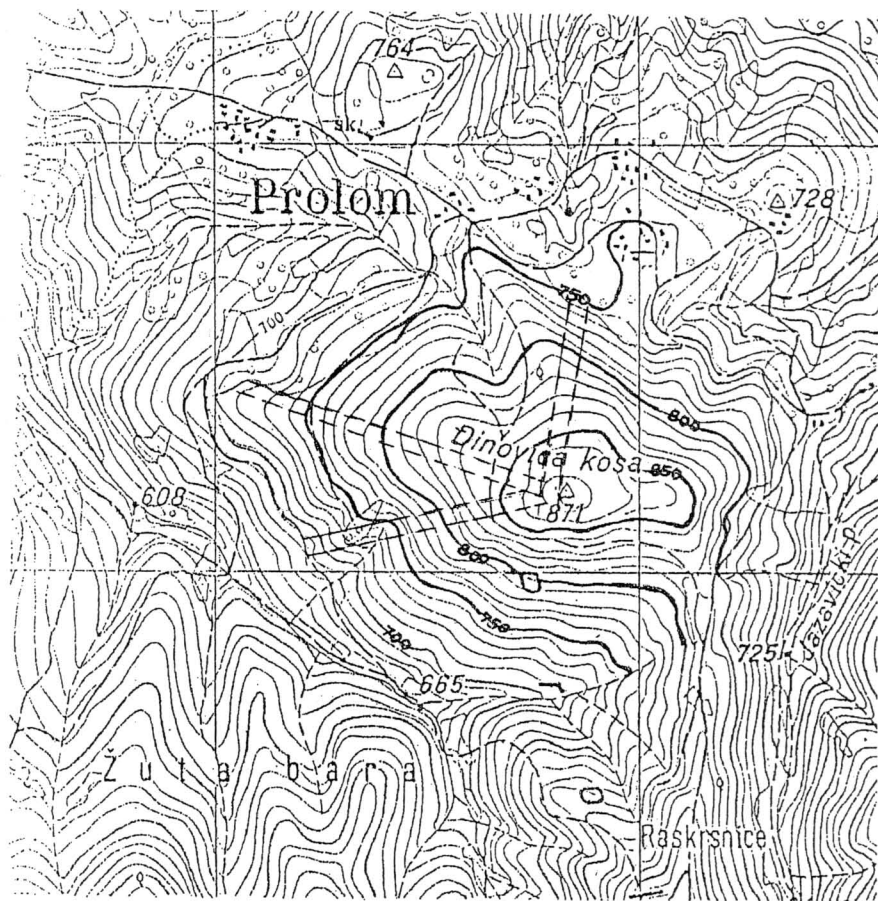
RAZMERA 1 : 15 000 ekvidistancija 10m
500 0 500 1000

LEGENDA

- Moguća SKI staza
- ===== Prilazni put

Карта 7. Потенцијални терени за скијашке стазе на Јастрепцу

Потенцијални смучарски терени Глоговице налазе се између 1200 и 1000м надм.в. Погодни терени на северозападној и североисточној страни омогућавају изградњу стаза са укупном дужином од 2700 м. Прилазни пут до Глоговице води од Луковске Бање, преко Шиповца и Параде на дужини од 7 км. Терени су предиспонирани са ливадама и пашњацима, нагибима 15 - 25 °. Идеални су услови за изградњу жичаре на дужини од 2200 м на улазу у Луковску Бању, од Бабића до врха Глоговице.

RAZMERA 1 : 15 000 ekvidistancija 10m
 500 0 500 1000

LEGENDA

- ==== Moguća SKI staza
- ==== Prilazni put

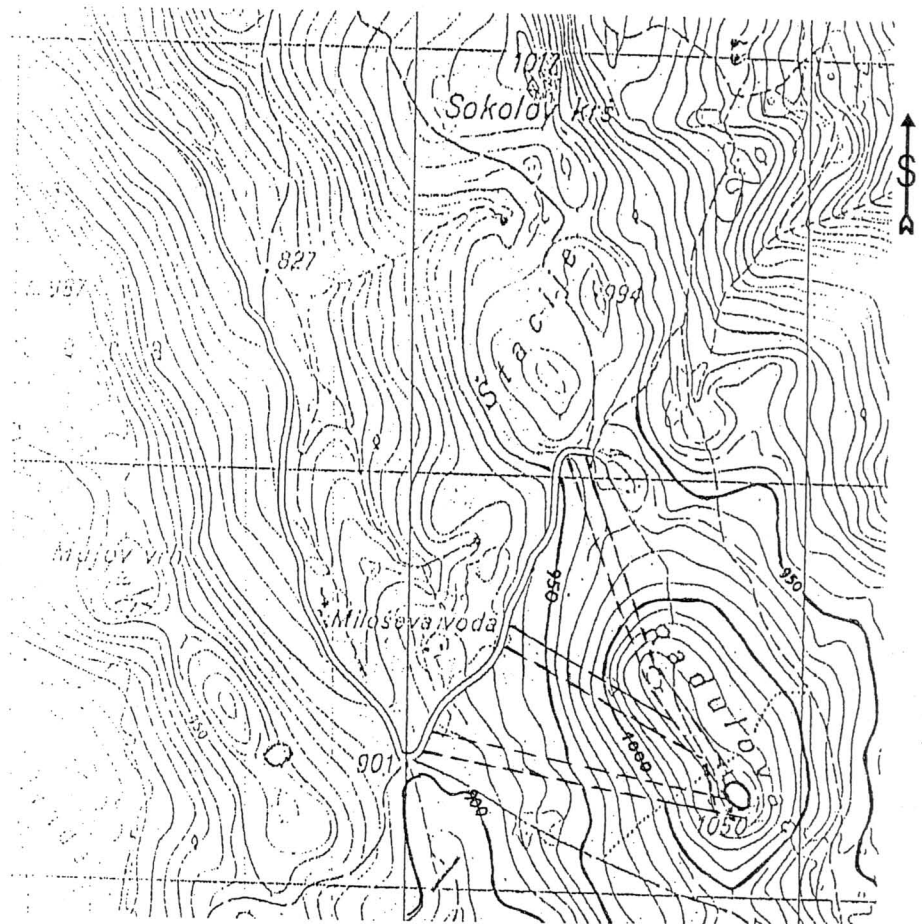
Карта 8. Потенцијални терени за скијашке стазе на Радан планини

Трећи локалитет са погодним теренима налази се на Мадљики (1318 м). Погодних скијашких стаза има на северној и северозападној страни између 1318 и 1000 м н.в. са укупном дужином стаза 3800 м и нагибом од 15 - 25°. Мадљика је повезана са Луковском Бањом сеоским путем долином Требињске реке, преко села Пардуса дужине 7 км.

Друга планина по висини у оквиру Топличког краја је Јастребац (1491 м). Најбоље могућности за изградњу смучарских терена налазе се на локалитету Партизанске воде између 1350 и 1230 м. Појединачна дужина стазе се креће између 300 и 900 м. са нагибом 15 - 25°. До ових терена из Прокупља се може доћи преко Доње Речице на удаљености од 22 км, и Стражаве-Џигоља-Клисурице и Гребца, нешто дуже од 28 км.

Планина Радан са 1245 м висине у окружењу Пролом Бање је недовољно туристички искоришћена. Од Прокупља се иде трасираним путем преко Житног Потока-Драгог Дела-Богујевца и Беговићевог гроба и Пролома на дужини од 45 км.

Најпогодније могућности за изградњу смучарских терена налазе се према Беговићевом гробу између 1120 - 950 м, са дужином појединачних стаза од 500 - 650 м и нагиба 15-25°. Позиција смучарских терена је веома погодна јер се налазе на северној и северозападној страни планине. Према селу Власову користи се простор од 1250-950 м, на северозападној страни, стаза дужине 500 м и нагиба 20 - 25°. Од једног до другог локалитета удаљеност износи 4 - 5 км. Пролом Бања се налази на удаљености од 15 км. За бањске посетиоце је од посебног значаја близина скијашких терена. До њих се може доћи трасираним путем долином Проломске реке и Вртова. Ђиновића коса на локалитету од Пролом Бање удаљеног свега 2,5 км и могућношћу изградњи стаза у дужини од 300 до 800 метара са нагибом од 20 - 35° су идеални за скијашке терене.

RAZMERA 1 : 15 000 ekvidistancija 10m
 500 0 500 1000

LEGENDA

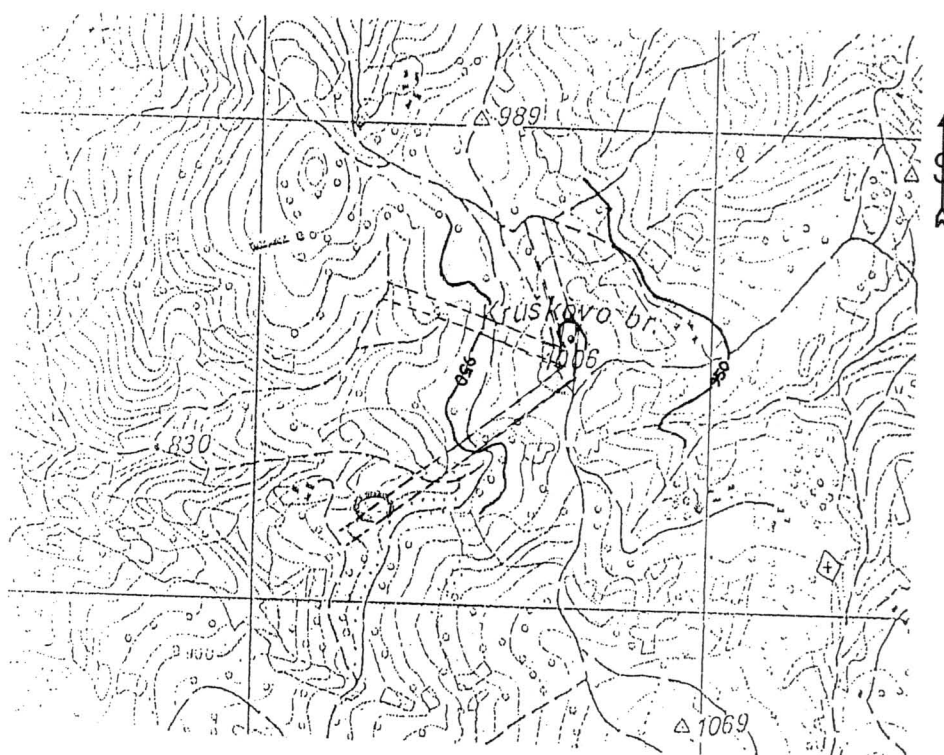
- Moguća SKI staza
- ===== Prilazni put

Карта 9. Потенцијални терени за скијашке стазе на Соколовици

Соколовица (1050 м) са Пупавачким ливадама и извором Милошеве воде, иако туристички неуређена, потенцијално се може упоредити са Партизанским водама на Златибору. Приступ овом локалитету је од Рудара, главног магистралног пута Прокупље - Приштина, преко Никите и Каменичке реке 9 км, а с друге стране од Рудара преко Пролома, Бачија, Костине Равни 19 км. У овом случају од Пролом Бање до зимско спортских терена на Соколовици у комплексу Пупавачке ливаде и Милошеве воде има око 8 км.

Дужина појединачних стаза је од 400-600 м, са нагибом 15 - 20°. И ови терени су на располагању посетиоцима Пролом Бање.

На јужној страни Прокупља налази се Видојевица (1154м) која се за потребе зимских спортова далеко више користи од Јастрепца. Најпогоднији терен за скијање Крушково брдо се налази од 1006 - 920 м, на северној страни, чија дужина стазе се креће од 300 - 700 м и нагиба 15-25°.

RAZMERA 1 : 10 000 ekvidistancija 10m
500 0 500 1000

LEGENDA

- ==== Moguća SKI staza
- ==== Prilazni put

Карта 10. Потенцијални терени за скијашке стазе на Видојевици

На Видојевици се организују једнодневни излети и такмичења у зимско спортским дисциплинама на нивоу Топличког краја. За потребе такмичења се користи покретни ски лифт. Поред алпског смучања организује се и нордијско скијање ланг-лауф (лагано трчање). За ланг-лауф, у оквиру нордијских дисциплина користи се стаза од Белог Камена, Лавора, грбеном Мрљака, око Мрљачког вуса до Белог Камена. Укупна дужина стазе износи 10 км. Друга

кружна стаза за потребе нордијског трчања на дужини од 20 км, користи се на релацији од Белог Камена, преко Јовиних Ливада, око Пасјаче до Белог Камена.

Поред такмичења, на стазама се врши и обука смучара почетника. Могућности коришћења скијашких стаза на Видојевици у алпским дисциплинама су на дужини око 7 км, а у нордијском-смучарском трчању на Видојевици и Пасјачи око 30 км. Од алпских дисциплина заступљене су: слалом, велеслалом, специјални слалом и паралелни слалом, а од нордијских дисциплина ланг-лауф. Скијашки терени на Видојевици у комбинацији са Пасјачом, до Белог Камена повезани су асфалтним путем Прокупље - Житни Поток на дужини од 18 км. Компаративна предност у односу на остале скијашке терене је могућност Белог Камена, да у адаптираној основној школи и дому здравља, који се сада не користе, понуде услуге смештаја учесницима зимско спортских такмичења.

Изузев, напред изнетих потенцијала за изградњу ски стаза као основе за развој зимско-спортског туризма на планинама Топличког краја повољни су и природни услови за летњи планински рекреативни туризам.

Данас скоро у сваком месту СРЈ постоји планинарска организација која има циљ да усмерава присталице ове спортске активности. Иако планине Топличког краја по висини заостају за многим југословенским планинама, ипак због своје приступачности, веома су атрактивне за ову врсту активности. Планине су са заобљеним врховима и погодне су за логоровање и излете. Упознавање природе овога краја, историје народа и обичаја, све су то циљеви сваког планинара. То су задаци који развијају психофизичке особине, вољу, пажњу, другарство, истрајност, одлучност, одважност и осећај сигурности. Планина нам отвара своја врата и прихвата нас да је боље упознамо. Бавити се планинарењем, ближе се упознаје своја домовина и развија љубав према њој. Сем за планинаре, планине Топличког краја могу бити и места за организовање летњег одмора деце, омладине и одраслих.

За разлику од сточарства и земљорадње туризам на планинама изнад 1.000 метара нема дугу традицију. То проистиче из њихове опште привредне неразвијености и исељавања становништва у околне градове. Неопходна је изградња смештајних капацитета и комуналне инфраструктуре путева, пешачких стаза, одморишта, видиковаца како би се формирала комплекснија туристичка понуда.

Долина Топлице

Долина Топлице припада типу полигенетских долина. Састоји се из четири дела:

1. Клисуре долина горње Топлице до Куршумлије;
2. Котлине средње Топлице од Куршумлије до села Губетина;
3. Клисуре долина сужења између Губетина и Прокупља и
4. Добрича - део Нишко - лесковачке котлине.

У долину Топлице добоко је залазио залив Панонског језера који се повукао крајем плиоцена. Део овог залива наследила је река Топлица и у њему изградила своју долину. По странама долине остали су делимично очувани

делови абразионих тераса. Испод њих су речне терасе, усечене у језерске седименте.

У долини реке Топлице изграђена је мрежа насеља чије се становништво бави разноврсном производњом. Поред осталих производних делатности, посебно место за потребе снабдевености насеља и туристичких објеката има организована пољопривредна производња.

Атрактивност долине Топлице произилази из саобраћајно транзитних веза са осталим деловима наше земље.

Са изградњом Топличке магистрале долином Топлице, доћи ће до подстицања туристичког развоја овог простора. На појединим местима дуж магистралног правца као и дуж саобраћајница које се надовезују на Топличку магистралу изградиће се пратећи туристичко угоститељски објекти. Један од њих биће и мотел "Сува чесма", на 5 км удаљености од Прокупља, на десној страни пута према Куршумлији.

Поред изразито транзитне улоге, у даљој стратегији развоја долина ће добити и рецептивни туристички значај. Присутност појединих природних и антропогених туристичких вредности уз одговарајућу активност целокупне привреде Топличког краја и помоћи Републике, долина може наћи своје место у туристичком обликовању простора.

Река Топлица ерозивним радом на Хисару и Губи код Прокупља, формирала је две веома занимљиве ивичне епигеније. Некада је на том простору постојао дубоки залив неогеног језера између кристалних планина Јастрепца и Пасјаче. Његово дно сада је састављено од хоризонталних слојева глине и лапора, преко којих долази дебео слој, жућкасте глине и хумуса. У том наслеђеном басену река се развила уз јужни обод, уз Пасјачу, и засекала епигенетски у кристалним шкриљцима. Епигенија се може утврдити и на Губи али је типски развијена на Хисару. епигенетски долина Топлице налази се између два, 600-700 м дугачка рта, који су састављени од кристалних шкриљаца и одваја се од Пасјаче. На њиховим кристалним шкриљцима, у самом Прокупљу, поред пута за Куршумлију, лежи слатководни неоген. Испод Црног врха код Прокупља има око 1км широка језерска тераса, потпуно уравниена и у висини највеће заравњености Хисара. Испод ње се по ртовима виде низ од три терасе које су речне и показују да се река развила и да је неки речни крак низ ртове клизио према конвексној страни речног меандра. (Цвијић, 1925.)

Епигенија на Хисару има већу туристичку вредност. Њена вредност је увећана антропогеним вредностима древног града на врху Хисара. Приступ Хисару и самој епигенији могућ је шеталишним стазама које иду речним терасама. горња и средња тераса су у функцији посете, док најнижа која се налази на алувијалној равни није довољно уређена. С обзиром да у досадашњем развоју туризма ове вредности нису довољно активирање, треба настојати да ове две епигеније у будућем развоју нађу своје право место. Изградњом шеталишних стаза и излетничких пунктова на Губи и Хисару, у складу са Урбанистичком планом града, посета епигенијама биће знатно већа.

Блаташница

Притока реке Расине са својом пиратеријом је врло занимљива река. Померајући своје развође као знатно јача река у односу на реку Суви До, притоку реке Топлице, на крају је зашла у њен слив и од ње преотела горњи ток њене притоке Сувог Дола код Блаца. На тај начин преотети горњи ток Сувог Дола реке Топлице снагом јаче ерозије реке Блаташнице припао је сливу реке Расине. Да је дошло до пиратерије као доказ имамо остатке сувог корита, некадашње притоке Топлице у Сувом Долу код Блаца (Јовановић, 1960.)

Како се ова природна реткост налази на подручју Блаца, у непосредној близини Блочног језера, а с обзиром да до сада нису предузети никакви кораци у туристичком активирању овог комплекса, неопходно би било да у будућем развоју туризма Општине Блаце овој природној реткости да приоритет у уређењу простора.

Пробијање развођа, тј. образовање Јанкове клисуре и одвођење Блаташнице из слива Топлице у слив Расине било је крајем плиоцена. Јанкова клисура је данашње име за теснац између Копаоника и Јастрепца. Померајући узводно своју долину, услед регресивне ерозије Блаташнице је пробила старо развође које је било на месту Јанкове клисуре. Вероватно да су у вези са пиратеријом две котлине Јанкове клисуре, што би долине уске и клисурсте одговарале стању почетка пиратерије. (Цвијић, 1926)

Ђавоља варош, најатрактивнија туристичко-геоморфолошка појава

Ђавоља варош представља најатрактивнију туристичко-геоморфолошку појаву.

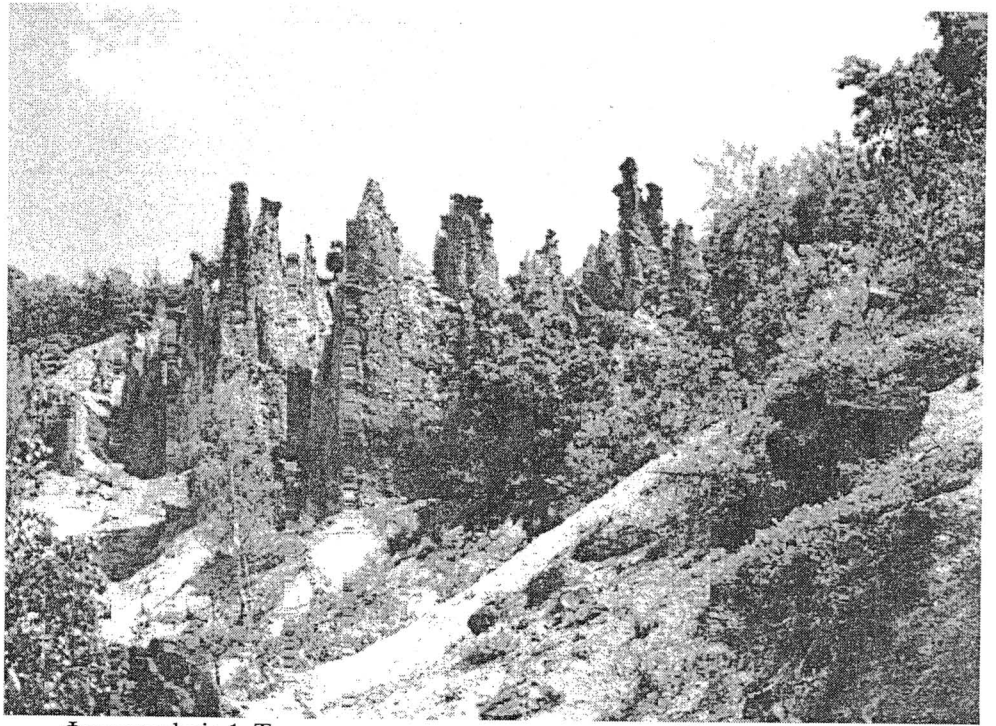
Пирамиде су настале ерозивним радом воде, у хетерогеној геолошкој грађи, крупнији блок који се нашао на површини, спречио је разарање и одношење бречоидног материјала испод себе и тако су настале "куле"-пирамиде. Зову их још главуци, случајни споменици, калуђерице, девојке...

Неопходно је да се овај дар природе учини познатим и приметним, не скидајући тајну Ђавоље вароши, па чак и оживљавање неких ритуала и церемонијала који су још живи код околног становништва.

Вајарски дар природе лежи у сливу Велике Косанице, десне притоке Топлице, у јужном делу Проломске планине. Од најближег града, Куршумлије, удаљен је 30 км, а од магистралног пута Ниш-Прокупље-Куршумлија-Приштина 10 км.

Камене пирамиде, различитих облика и димензија, захватају део вододелничког појаса између Ђавоље и Паклене јаруге-периодске бујице.

Ђавоља јаруга је добила име по ђавољој води, јако минерализованој води која извире на више места у облику слабих цураца, на висинама изнад 698м. Ђавоља јаруга је школски пример бујице, са развијеном лепезастом чепенком, узаним "вратом" и плавинам на ушћу у Жути поток. Уздужни профил је дужине 500м, а висинска разлика 235 м(860-625). Површина слива Ђавоље јаруге износи 65000 м².

Фотографија 1. Бавоља варош - природна реткост Топличког краја

Паклена јаруга је млађа од предходне, а име је добила због јаке ерозије, као и у складу са осталим топонимима локалитета Бавоља варош. Јаруга је дугачка 425 м, а површина слива 31875 м²

Ужа локација Бавоље вароши, изграђена је од андезита и пирокластита хидротермално промењених. Припадају Лецком андезитском комплексу, горње олигоценске старости. Преко ових стена, као секундарне творевине, лежи сипарски материјал, пореклом од основних стена, различите крупноће, измешан са туфним шљунком и туфом. Сав тај материјал је цементован и преобраћен у бречу. Максимална дебљина тог прекривача не прелази 15 м. У том дилувијалном материјалу изграђен је комплекс Бавоље вароши. (Лазаревић,1995)

Косаница је образовала слив на земљишту које је у плиоцену било под језером: од Лесковачко-нишког језера залазило је према западу долином Топлице и Косанице, један рукавац у облику залива. То закључујемо на основу језерских плиоценских седимената, које у сливу срећемо на више места. Највиши ниво језера износио је око 760 м. На тој висини усечена је у коси Бавоља варош, језерска тераса. Језеро се затим сукцесивно спуштало, стварајући абразионе површи у нивоима се дуже задржало (720, 640-660, 580-590м). Главе ваљкастих земљаних стубова лежи на апсолутној висини од 640м. Стубови су уствари урезани у растресити језерски под и изграђени су од три спрата различитог састава. У подлози преко лапоровитог слоја, дебелог до 1м, лежи жушкаста глина дебела 3м. Изнад тога долази дебео слој крупнозрног

пешчара и полузобљеног комада од андезита. Овај груби материјал је мешовитог порекла, језерског и речног. Стубови се на врху завршавају андезитским плочама које штите растреситу подлогу под собом од разарања и одношења. Главуци су израђени почев од најкрупнијег језерског па до најгрубљег језерског и речног материјала. Смењивање слојева је дошло као последица спуштања језерског нивоа. Таложење лапорца вршено је за време највишег нивоа, кад је језеро било најдубље и највеће, а таложење глине у доба нивоа од 720м. Тераса те висине није усечена у Бавољој вароши, али је на више места у сливу поуздано утврђена. За време језерске фазе од 640-660м на овом месту су се таложиле литорални седименти, језерски песак и шљунак, као отргнут, полузаобљен и незаобљен језерски материјал, који је доцније стврднут у конгломерат, док је финији материјал таласима неогеног језера однет у веће дубине. Два потока која теку паралелно на растојању око 60м, и који су се уливали у језеро доносили су и таложиле по прибрежној терас речни материјал. После већих киша они су доносили крупно камење, које је остало уложено у мекшим седиментима. Већи стеновити блокови су оброњени и доваљани са стрмог одсека и такође уложерни у језерски материјал. Касније сваки од ових блокова је постао заштитна капа једног од многих земљаних стубова. Повлачењем језера, глиновито песковито земљиште, а местимично уложеним доваљаним или одроњеним камењем, излаже се утицају кише. Кишне капи и млазеви режу растресиоту подлогу и односе је док земљиште испод стеновитих блокова остаје заштићено од спирања; на тим местма се стварају стубови. Главуци на врху гребена, настали искључиво радом кише имају мању висину од главутака који леже испод њих и који су створени удруженим радом кишних капи и водених млазева. (Ракићевић, 1955)

Бавоља варош захвата средњи део вододелничког појаса између Бавоље и Паклене јаруге. Дужина тог појаса, слеве стране Бавоље јаруге, износи 85 м а ширина 30 м, а с десне стране Паклене јаруге дужина је 160 м а ширина до 20 м. Површина која је узрезбарена каменим пирамидама захвата 4 300 м². Од тога, сливу Бавоље јаруге припада 1875 м², а сливу Паклене јаруге 2425 м². На том невеликом простору који се не може обухватити једним погледом, јер лежи са обе стране развођа између Бавоље и Паклене јаруге створене су 202 пирамиде. Њихова висина се креће од 2 до 15 м, док им се ширина, у основи креће од 4-6м, а при врху своди на 1 до 2 м.

Већина кула има капу или главу - андезитски блок, који је штити од разарања, неке су ту заштитну капу изгубиле.

Камене пирамиде с леве стране Бавоље јаруге су већих димензија, грандиозније и импозантније и мета су сваког посетиоца и сваког фотографског апарата. Њихова монументалност долази до пуног изражаја када се посматарају из корита или десне стране Бавоље јаруге. Због тога с десне стране Бавоље јаруге биће утврђен видиковац, са којег ће посетиоци посматрати и фотографисати ову композицију природе. Један број пирамида зашао је у основне стене, тј. у андезитску подлогу. Пошто су стене у основи трошне и водопрпустљиве, ерозивни жлебови и ходници између пирамида брзо се усецају и сужавају основу на којој се заснивају пирамиде. Због тога, стално је присутна опасност да дође до подсецања и рушења пирамида.

С десне стране Паклене јаруге, камене пирамиде су бројније али су ниже, јер је уздужни профил Паклене јаруге виши, а према њему се управља бочна ерозија. У овом појасу ерозивни жлебови и ходници ретко су допрли до основне стене, већ се још налазе у цементованом материјалу. То значи да пирамиде још могу да се развијају у вертикали, али је тај процес успорен, јер је условљен развојем уздужног профила Паклене јаруге. Због тога брже је њихово разарање него вертикални развој. С обзиром да се посматрају са висине, тј. са развођа, а у будуће са специјално урађеног видиковца, изостаје снажан утисак монументалности. Међутим, то се донекле компензује већом близином и бројношћу пирамида, у односу на прву групу.

На простору Бавоље вароши присутне су две интересантне хидрографске појаве: Бавоља вода и Бавоље врело.

Бавоља вода је скуп неколико слабих изворчића, који се јављају на висини од око 700 м и изнад ње, у кориту и челенци Бавоље јаруге. Вода је јако минерализована (суви остатак 8,150 мг/л) и опасна је за пиће. Издашност изворчића износи око 0,5 л/мин, док температура воде варира под утицајем температуре ваздуха и стена. Вода се користи у народној медицини за залечивање рана, а у мањој количини и за пиће, код обољења грла, уста, ждрела. Савремена медицина је раније спречавала коришћење Бавоље воде, а сада је толерише, тако да се у Пролом бањи јавно продаје, уз високу цену.

Бавоље врело налази се у близини будуће управне зграде. Појавило се 1970. године из геолошке бушотине. Од тада, вода истиче и широко се разлива према кориту Жутог потока, таложећи гвожђевити оксид и формирајући минијатурне слапове - Црвени слапови. Кључане воде (отуда Бавоље врело), црвенкасте боје и бројне микрокаскаде и набори, никог неће оставити равнодушним а нарочито фотоаматере. Вода је такође јако минерализована (суви остатак 4,037 мг/л).

О споменику природе "Бавоља варош" стара се Предузеће за природна лечилишта, туризам, угоститељство и производњу "Планинка" из Куршумлије.

"Планинка" је донела Привремени програм заштите и развоја, геодетско разграничење, обележавање граница и постављање прописних табли, одражавање инфраструктуре (стазе и мостића код Црвеног извора), постављање путоказа, успостављање сталне чуварске службе, итд.

Боравак туриста треба удаљити од самог локалитета и омогућити краће посете туриста.

Идејним пројектом дата су решења за уређење Бавоље вароши са становништва развоја туризма. Обухвата следеће: приступне путеве, пешачке стазе и видиковце, управно угоститељске објекте, имовинско-правне односе, водо-снабдевање (са Жутог потока, узводно од Бавоље вароши), ноћни туризам, културно-историјске споменике (обнова цркве св. Петке), народну традицију и пропагандно-рекламни програм.

До сада су урађени следећи пројекти:

- Пројекат за реконструкцију пута Зебице-Баке, дучине 3 км и изградњу новог пута од моста преко Жутог потока до паркинга, односно управне зграде, у дужини од 700 м (група аутора, 1988),
- Пројекат пешачке стазе од управне зграде до видиковца бр. 1. и 2. (Лазаревић, 1988), грађевинска дужина стазе износи 598 м,

- Пројекат бујичарских радова у коритима Ђавоље и Паклене јаруге и биотехничких радова у вододелничком појасу између јаруга (Лазаревић и др. 1989).
- Пројекат расвете локалитета Ђавоља варош, за ноћни туризам (Лазаревић и др. 1989),
- Програм пропагандно-рекламних активности (Лазаревић, 1988),
- Пројекат противерозионе заштите слива Жутог потока (Милојевић, 1990).

Урађено је доста пројеката, међутим конкретне реализације је мало, због недостатака финансијских средстава.

Због своје лепоте и необичности, Ђавоља варош се упоређује са Баштом богова у држави Колорадо у САД.

Уређење и заштита Ђавоље вароши за потребе туризма је дугорочан програм који ће се реализовати по етапама.

Активирање комплекса Ђавоља варош има вишеструки значај:

- изузетна природна реткост постала би својина читаве наше заједнице постала би део природне и културне баштине света,
- економско уздизање заосталог, неразвијеног подручја које располаже великим природним потенцијалом (термоминерални извори, шуме, руде, еколошки здрава храна и др.),
- зауставио би се процес исељавања становништва и утицало на повратак дела одсељених,
- уређењем природног споменика "Ђавоља варош", Топлички крај, па самим тим и Савезна Република Југославија добиће већу туристичку вредност масовнију посету и боље економске ефекте.

Посматрано у целини, рекреативна и атрактивна својства геоморфолошких појава Топличког краја, због неразвијеног саобраћаја и угоститељства нису у довољној мери афирмисана.

КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Клима Топличког краја зависи од комплекса појава које се сврставају у две групе. Једну групу чине климатски фактори или чиниоци, који су готово непроменљиви и имају општи терестрички значај. Други се називају климатским елементима и веома су променљиви у времену и простору. Основни климатски фактори су земљина ротација и револуција, географска ширина, географска дужина, надморска висина, однос копна и мора, рељеф, врста подлоге и биљни покривач. Основни климатски елементи су: радијација, инсолација, температура ваздуха, ваздушни притисак, правац, јачина и брзина ветра, влажност ваздуха, величина испаравања, облачност, падавине и снежни покривач. (Станковић, 1994).

У долини Топлице влада умерено-континентална клима са изразитијим континенталним карактеристикама, топлим летима и умерено хладним зимама. Уствари, лета су топла и прилично сува са високим средњим годишњим и средњим месечним температурама, а зиме хладне и снеговите. Затим је прилично мала релативна влажност и количина падавина.

Оваква карактеристика климатских елемената, у првом реду температуре и инсолације у долини Топлице, има значај за туризам у летњем периоду године када се високе температуре поклапају са високом инсолацијом, уз малу количину падавина, омогућавају у Топлици узводно од Куршумлије и њеним притокама Косаница, Растовници и Бресничкој реци погодну купалишну сезону.

Прелазна годишња доба се одлукују варијабилним временом са топлијом јесени од прелећа.

Од велике је важности и појава субпланинске климе на висни од 600 до 1200м. Због опадања температуре ваздуха са висином и микроклиматског утицаја шумског покривача у вишим деловима, лета су у њима свежија а зиме снеговитије и оштрије.

На висини од 1200 м заступљена је планинска клима. Јасно су изражена два годишња доба лето и зима, са краћим прелазним добима пролећем и јесени.

Погодни услови субпланинске и планинске климе пружају могућности за рекреативна туристичка кретања, како у летњем тако и у зимском периоду године.

Уз анализу климатских елемената за Топлички крај, биће приказани и основни климатски елементи Златибора и Врњачке Бање у циљу компарације тих елемената. Планине Топличког краја су углавном средње висине, као и Златибор, који је са таквом висином туристички развјенији. На другој страни узимамао и Врњачку Бању као главни центар континенталног бањског туризма која је свој реноме постигла захваљујући својим вредностима и дугогодишњој традицији.

Упоређење је неопходно да би се потпуније валоризовао овај простор и одредили параметри потенцијалних могућности туристичког развоја Топличког краја.

Температура ваздуха

За проучавање температурних односа коришћени су подаци Метеоролошке обсерваторије "Тврђава" Ниш, а за Златибор и Врњачку Бању, метеоролошки годишњаци Савезног хидрометеоролошког завода Београд. Подаци су узети за период од 1931 -1990. године.

С обзиром да се температурне вредности са добијених метеоролошких станица Топличког краја (Прокупље 266, Куршумлија 378, Блаце 385, Куршумлијска Бања 442, Прол. Бања 598 и Луковска Бања 681м н. висине), налазе у зони умерено континенталне климе, остале вредности субпланинске и планинске климе где не постоје метеоролошке станице добијамо помоћу Атласа климе Хидрометеоролошке службе СФРЈ и интерполацијом података суседних метеоролошких станица.

Табела бр.1. Средње месечне и годишње температуре ваздуха
(период 1931-1990 год).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God	Amp
Прокупље 266	-0,4	0,6	5,7	11,6	16,1	19,8	22,6	21,7	18,2	12,3	7,4	1,3	11,4	23,0
Куршумлија 378	-0,8	0,7	5,6	10,4	15,0	17,8	20,3	19,8	15,7	10,8	5,3	2,7	10,3	21,1
Блаце 385	-0,6	0,5	4,4	9,2	13,2	16,8	20,8	19,7	14,2	9,8	4,0	1,6	10,1	21,4
Курш.Бања442	-0,1	0,5	4,3	9,9	14,4	17,8	20,0	19,5	15,6	10,4	6,0	1,4	9,9	21,0
Прол.Бања 598	-2,1	-0,1	4,1	9,3	14,0	16,9	19,8	19,4	15,7	10,2	5,5	0,4	9,0	21,9
Лук.Бања 681	-2,4	-0,7	3,1	8,3	13,2	16,7	18,8	18,3	14,6	9,5	4,8	0,1	8,7	21,2
БелиКамен 900	-2,0	-1,6	2,8	8,0	12,5	16,2	19,0	18,6	15,7	11,0	5,6	-0,4	8,7	21,0
Пилатовица 1703	-4,5	-4,1	-2,2	3,0	8,1	12,9	15,5	15,4	12,4	7,0	1,7	-1,5	5,3	19,9
Златибор 1030	-3,4	-1,9	1,3	6,6	11,3	14,7	16,6	16,6	13,3	8,3	3,6	-1,1	7,2	20,0
Врњ.Бања 235	-0,5	1,8	5,8	10,2	15,4	18,4	19,2	19,2	15,9	10,6	5,2	3,2	10,2	20,3

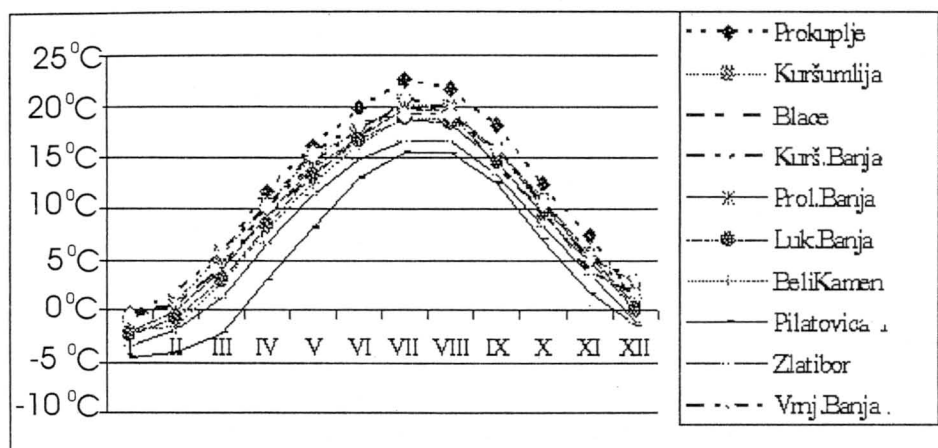
Извор: Метеоролошка обсерваторија "Тврђава Ниш"
и Савезни хидрометеоролошки завод Београд, 1996.

У Топличком крају, најтоплији месец је јули, а најхладнији јануар, затим октобар је топлији од априла. Средње месечне температуре ваздуха у местима са већом надморском висином, Белим Каменом 900 и Пилатовицом 1703 м су нешто мање у односу на остала нижа места Топличког краја.

Према својој изгледу Бели Камен као висораван од 900 м која се налази на прелазу између Пасјаше 901 и Видојевице 1145 м, најбоље се може упоредити са Златибором. Средња годишња температура ваздуха износи 8,7°C, што је за 1,5°C већа у односу на Златибор (7,2) и 1,5°C нижа у односу на Врњачку Бању (10,2°C).

Средња годишња амплитуда од 21,0°C је већа за 1,0°C у односу на Златибор и 0,7°C већа у поређењу са Врњачком Бањом.

Графикон 1. Средње месечне температуре ваздуха

Извор:Метеоролошка опсерваторија "Тврђава-Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд, 1996.

Летњи месеци јули и август омогућавају најпогоднију купалишну сезону у водама које нису много загађене, као што су Топлица узводно од Куршумлије, Косаница, Растовница и Бресничка река.

Од значаја за оцену туристичке вредности климе Топличког краја је и распоред температуре ваздуха по годишњим добима, тј. какви су термички и остали метеоролошки услови за боравак и рекреативне активности туриста у туристичким сезонама и ван сезоне (лето, зима, јесен, пролеће) и у коликој мери утичу на атрактивна својства посматраног простора.

Табела 2. Средње температуре ваздуха по годишњим добима период (1961-1990.год.)

	Зима	Пролеће	Лето	Јесен
Прокупље	0,5	11,1	21,4	12,6
Куршумлија	0,9	10,3	19,3	10,6
Блаце	0,5	8,9	19,1	9,3
Куршумлијска Бања	0,3	9,5	19,1	10,7
Пролом Бања	-0,6	9,1	18,7	10,5
Луковска Бања	-1,0	8,2	17,9	9,6
Бели Камен	-1,3	7,8	17,9	10,8
Пилатовица	-3,4	3,0	14,6	7,0
Златибор	-2,1	6,4	15,9	8,4
Врњачка Бања	1,5	10,5	19,1	10,6

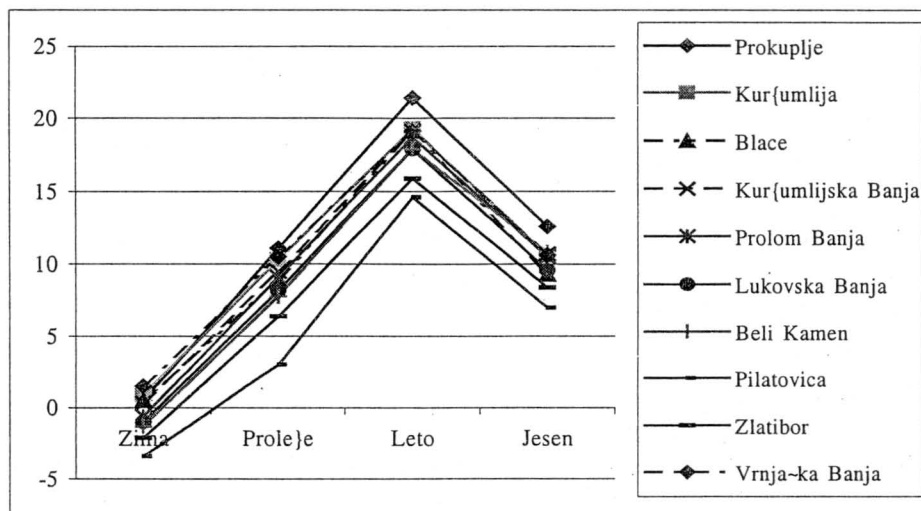
Извор: Метеоролошка опсерваторија "Тврђава-Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд, 1996.

У свим посматраним местима лето је умерено топло, а зима умерено хладна. Јесен је топлија од пролећа и ова погодност се позитивно одражава на

продужење туристичке сезоне, пре свега у бањским туристичким местима Куршумлијској, Проломској и Луковској бањи. Годишња доба су израженија у условима умерено-континенталне климе до 800 м н.висине у односу на субпланинску (800-1200) и планинску климу (изнад 1200 м) где су прелазна доба пролеће и јесен мање заступљена.

Графикон 2. Средње температурне вредности по годишњим добима

Извор: Метеоролошка опсерваторија "Тврђава-Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд, 1996.

Најнижа средња вредност температуре ваздуха у Топличком крају у зимском периоду је на Пилатовици 3,4°C, а највиша у летњем периоду у Прокупљу 21,4°C. Јесен је у свим локалитетима топлија у односу пролеће, од 0,3°C у Куршумлији до 3,0°C на Пилатовици.

Апсолутне максималне летње и минималне зимске температуре ваздуха појединих месеци су веома велике. У летњим месецима температура је доста висока, изнад 40°C, а у зимском веома ниска, испод 20°C. Тако високе максималне температуре биле су у сувим и жарким летима 1931, 1950 и 1952. Док су зимске температуре изразити ниске биле 1929 и 1937.год. Апсолутни максимум забележен је у Прокупљу 18. августа 1931. год. (41,5°C), а минимум 1. фебруара 1929. год.

(-26°C). Према томе, апсолутна амплитуда температуре ваздуха у Прокупљу износи 67,5°C.

Летње температуре ваздуха су знатно стабилније од зимских. Општа концентрација топлоте јавља се заправо у летњим месецима који су изложени дуготрајном антициклону стабилног времена. У том периоду земљиште постаје суво са увенулом вегетацијом, док овакву временску ситуацију не поремете изненадни пљускови праћени са грмљавинама.

Облачност и инсолација

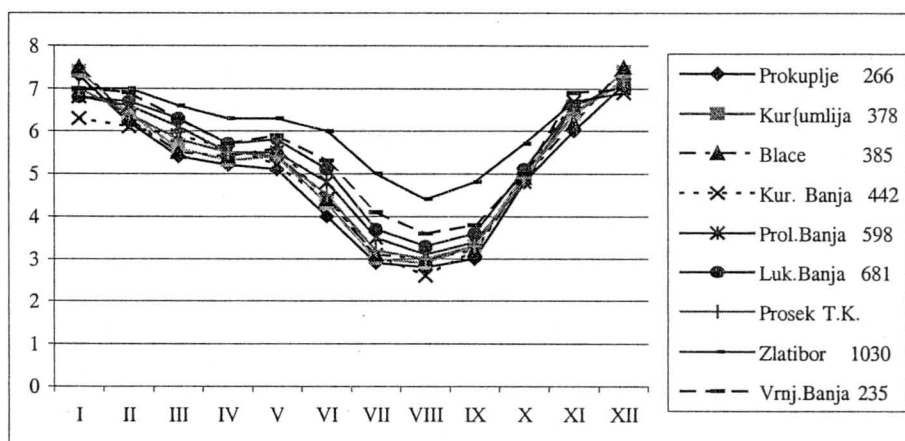
Режим облачности зависи од више чинилаца, а нарочито од циклонске активности на ширем простору промене температуре ваздуха и релативне влажности. Велика облачност смањује сунчево зрачење, земљино израчивање, температуру ваздуха и видљивост у простору.

Табела 3. Средња облачност у десетинама покривености неба у периоду 1946 -1990 год.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Прокупље	7,3	6,2	5,4	5,2	5,1	4,0	2,9	2,8	3,0	4,8	6,0	7,1	4,9
Куршумлија	7,4	6,4	5,6	5,3	5,4	4,3	3,0	2,9	3,3	5,0	6,4	7,4	5,2
Блаце	7,5	6,3	5,5	5,4	5,6	4,4	3,1	3,0	3,2	4,9	6,2	7,5	5,2
Кур. Бања	6,3	6,1	5,9	5,6	5,2	4,4	3,1	2,6	3,2	5,0	6,7	6,9	5,1
Прол.Бања	6,8	6,6	6,1	5,5	5,5	4,8	3,5	3,1	3,4	4,8	6,6	7,1	5,3
Лук.Бања	6,8	6,7	6,3	5,7	5,8	5,1	3,7	3,3	3,6	5,1	6,6	7,1	5,5
Просек Т.К.	7,0	6,4	5,8	5,5	5,4	4,5	3,2	3,0	3,3	4,9	6,4	7,2	5,2
Златибор	7,0	7,0	6,6	6,3	6,3	6,0	5,0	4,4	4,8	5,7	6,7	6,9	6,1
сВрњ.Бања	7,0	6,9	6,3	5,7	5,9	5,3	4,1	3,6	3,8	5,0	6,9	7,0	5,4

У свим местима облачност је највећа у децембру и јануару а најмања у августу и јулу.

Графикон 3. Средња облачност у десетинама прекривености неба по годишњим добима

Извор: Метеоролошка опсерваторија "Тврђава-Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд,1996.

Посматрајући кретање облачности по годишњим добима у Топличком крају, Златибору и Врњачкој Бањи запажа се да се облачност смањује идући од зиме према лету, да би се затим опет повећала према јесени.

Топлички крај са 5,2 десетине средње годишње облачности има мању облачност од Златибора(6,1) и Врњачке Бање(5,4).

Зима у односу на јесен има за 2,0 десетине покривености неба облацима више, а у односу на пролеће за 1,3 десетине већу вредност. Међутим, лето има мању облачност од пролећа за 1,9 десетина, а од јесени за 1,2 десетине.

Трајање сунчевног сјаја првенствено утиче на мобилност туриста и даје једно од основних обележја туристичкој вредности климе. Трајање осунчавања у неком месецу је у непосредној вези са облачношћу, као и са дужином дана. Најмања инсолација је приликом зимског солстиција 21. децембра, а најдужа у току летњег солстиција. Из тих разлога стварно трајање осунчавања најкраће је у децембру, када су дани најкраћи и облачност највећа, док је најдуже у месецу јулу, када су дани најдужи и облачност најмања.

Табела 4. Укупна месечна и годишња инсолација у периоду 1951-1990.год.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Куршумлија	72	85	124	165	187	219	274	279	212	154	78	59	1902
Ниш	68	82	133	180	219	250	303	295	234	171	86	55	2076
Златибор	82	96	130	162	202	226	261	255	202	158	99	70	1945
Врњ.Бања	73	88	123	176	214	250	286	272	207	160	86	68	2003

Извор: Метеоролошка обсерваторија "Тврђава - Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд,1996.

Куршумлија са инсолацијом од 1902 часа, или дневно од 5,2 има мању инсолацију од Ниша 2076, Златибора 1945 и Врњачке Бање 2003 часа.

Табела 5. Просечан број ведрих (В) и тмурних дана (Т) у периоду 1951 -1990

		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
Куршум-лија	В	3,1	2,6	4,7	5,2	4,2	5,6	12,2	14,3	13,2	9,3	3,1	3,6	81,1
	Т	4,0	11,4	11,9	6,2	6,2	4,5	10,4	11,1	11,6	8,2	2,5	2,2	99,6
Курш. Бања	В	4,4	4,1	6,0	5,6	5,6	6,7	13,6	14,8	14,0	9,8	3,6	3,5	91,7
	Т	13,5	10,9	12,4	8,3	7,7	5,5	3,8	2,3	4,6	7,5	12,9	14,5	103,9
Пролом. Бања	В	3,7	3,1	5,1	5,6	4,8	6,2	12,1	14,1	12,9	9,5	3,5	3,6	84,2
	Т	13,7	11,5	11,1	8,2	7,2	4,8	3,1	2,7	3,3	7,5	12,0	15,5	100,6
Луков. Бања	В	3,3	3,1	4,7	4,9	3,9	5,1	11,3	13,1	12,2	9,2	3,4	3,9	78,1
	Т	13,3	11,4	11,7	8,6	7,3	4,9	3,2	3,0	4,0	7,5	12,1	15,8	102,8
Злати-бор	В	3,0	2,0	4,0	3,0	2,0	2,0	6,0	9,0	7,0	6,0	3,0	3,0	50,0
	Т	15,0	13,0	14,0	17,0	19,0	20,0	19,6	17,0	17,0	15,0	15,0	14,0	120,0
Ниш	В	2,7	1,7	4,0	4,3	3,6	4,2	10,4	11,1	11,6	8,2	2,5	2,2	68,5
	Т	16,2	13,9	12,8	9,6	8,9	5,8	3,0	3,3	4,2	8,2	14,2	16,9	117,0
Врња. Бања	В	3,3	2,0	4,5	5,6	4,8	5,7	10,5	12,9	12,3	8,8	3,2	3,5	77,9
	Т	16,4	13,0	12,7	8,9	8,6	6,9	5,2	3,8	4,5	8,6	12,8	16,9	118,3

Извор: Метеоролошка обсерваторија "Тврђава - Ниш" и Савезни хидрометеоролошки завод Београд,1996.

У Топличком крају у току године Куршумлијска Бања има највише (91,7) ведрих дана. Највише ведрих дана има у августу (14,8), затим у септембру (14,0), и у јулу (13,6). Интересантно је да октобар са (9,8) има највише ведрих дана од маја (5,6) и јуна (6,7).

За туристички промет најбоље је лето, јесен је повољнија од пролећа, док ће зима са изградњом смучарских терена у вишим планинским пределима Копанника, Видојевице, Радана, Соколовице и Јастрепча добити већи значај.

Број тмурних дана је доста висок у Нишу (117), што директно утиче на мобилност туриста у туристичке центре Србије, међу којима значајно место имају и бање Топличког краја.

Релативна влажност ваздуха

У сразмери са кретањем дневног тока температуре јавља се и влажност ваздуха која је са становишта туризма најповољнија у летњем периоду године. Тако је ноћу релативна влажност већа, а дању мања; зими је виша, а лети нижа.

Према осећају, релативна влажност подељена је на четири степена, где се сматра да је ваздух веома сув када је релативна влажност мања од 55 % (први степен релативне влажности), умерено сув када се ова вредност креће од 55 до 75% (други степен), умерено влажан између 76 и 90% (трећи степен) а веома влажан када ова вредност прелази 90% (четврти степен релативне влажности). (Вујевић, 1961)

Најповољнији услови за живот човека су релативна влажност од 60% и температура од 20°C. У природи су знатно чешће од поменутих услова влажне врућине, односно влажне хладноће и сув топли ваздух. Влажна врућина се тешко подноси због смањења моћи довољног испаравања, знојења, што изазива постепени пораст телесне температуре. Оно отежава дисање и здравих особа, успорава рефлексе и чини их тромим. За разлику од тога влажна хладноћа или време прехладе, изазива непријатан осећај, постиче реуматизам, бронхитис, астму и упалу грла, што је случај и са магловитим временом. Сув топли ваздух се лакше подноси од влажне врућине, односно влажне хладноће. (Дукић, 1998).

Табела 6. Годишњи ток релативне влажности ваздуха у периоду 1961-1990 год.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God	Amp
Куршумлија	85	83	79	76	76	70	65	66	71	79	83	87	77	22
Кур.Бања	84	79	78	70	73	74	74	69	78	77	81	85	77	15
Прол.Бања	84	80	76	70	73	76	74	73	78	79	81	84	77	14
Прокупље	84	81	76	72	71	68	63	69	69	75	82	85	74	21
Блаце	86	84	78	75	75	71	64	67	70	80	85	88	77	22
Златибор	85	81	76	70	75	74	72	69	74	76	81	85	76	16
Ниш	79	76	76	68	64	68	65	63	68	72	76	71	71	15
Врњ.Бања	84	81	75	70	74	75	74	74	78	80	82	86	78	16

Извор: Метереолошка обсерваторија "Тврђава" Ниш и Савезни хидрометеоролошки завод Београд, 1996.

Ваздух је у току године у посматраним местима Топличког краја умерено влажан, јер средња годишња релативна влажност износи 77%, изузев Прокупља, где је умерено сув 74%.

Максимум релативне влажности јавља се у децембру и јануару (85%), што је последица обилних падавина и ниских температура у то доба године, а минимум у августу (69%), када су и средње температуре ваздуха највише.

Највећом стабилношћу годишњег хода релативне влажности карактерише се Пролом Бања, јер разлика између екстремних месеци износи 14%, што је последица малих амплитуда температуре и падавина.

Ветрови

За анализу ветрова Топличког краја коришћени су подаци Метеоролошке станице у Куршумлији у периоду 1961 -1990.год.

Табела 7. Средња честина (у%) и јачина (у бофорима)

Правац ветра		N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	C
Честина ветра и тишина	Кур.	171	162	26	44	117	310	15	53	102
	Злат	220	169	49	37	175	250	38	41	21
Јачина у м/сек.	Кур.	2,4	2,0	2,0	2,5	2,7	2,1	1,5	1,9	
	Злат.	2.1	2,0	1,8	2,0	3,4	3,1	2,1	1,7	

Извор: Метеролошка обсерваторија "Тврђава" - Ниш

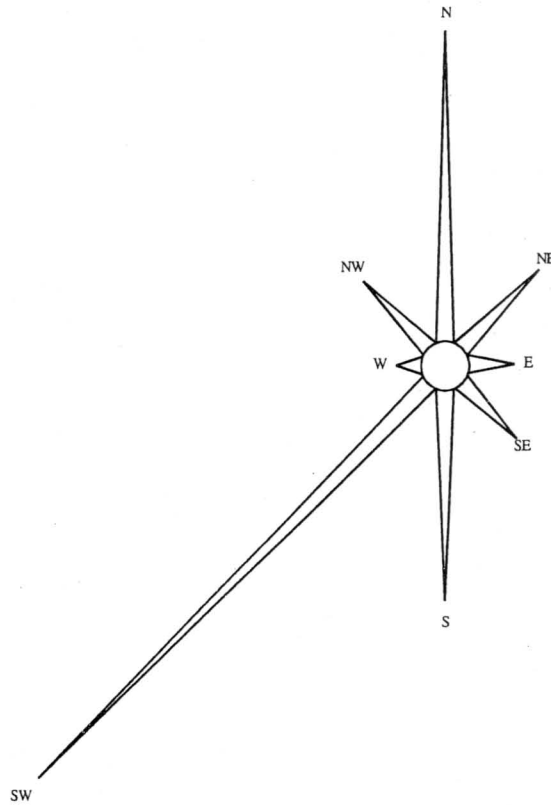
У Куршумлији најчешће дува ветар из југозападнoг правца (310^{0/00}), затим са севера 171^{0/00} и североистока 162^{0/00}. Из југозападнoг правца дува скоро преко целе године, има уједначен правац и брзину, лети доноси освежење а у јесен влагу. Северни ветар има већу честину од јануара и марта и доноси суво и хладно време. Североисточни ветар има већу честину од новембра до фебруара. Најмању честину јављања имају западни (15^{0/00}) и источни ветар (26^{0/00}). Честина тишина износи 102^{0/00}.

Правац и брзина ветра се мења у зависности од конфигурације терена. У Топличком крају источни ветрови се јављају зими и доносе суво и хладно време. Западни ветрови су најчешће у пролеће и представљају главни извор падавина. Јужни и југозападни ветрови су релативно топли и крајем зиме и почетком пролећа убрзавају отапање снега и нестанак снежног покривача. Лети је то најчешћи ветар, а у поподневним часовима, када су максималне температуре ваздуха делује освежавајуће на посетиоце.

Тихо време повољно утиче на боравак посетилаца. У Куршумлији представља десети део времена у години. Тишине су нешто чешће у новембру и у периоду од јуна до августа. Најмање тихог времена је у октобру и мају, па су ови месеци са тог становишта најмање погодни за туристички боравак.

Куршумлију одликују у просеку јачи ветрови. Највећу јачину има јужни (2.7 бофора), југозападни (2.5) и северни (2.4), док најмању јачину има западни ветар (1.5). За овај крај карактеристични су ветрови са полудневним периодом у које спадају долински и горски ветар. Дању се ваздух у долинама више загреје и као лакши струји уз планинске стране. Хладнији и тежи ваздух с планинских страна спушта се ноћу у долине и образује горски ветар. Ови ветрови су најизразитији у току лета при тихом и ведром времену. (Ракићевић, 1967.).

Графикон 4. Ружа ветрова за Куршумлију (период 1961-1990.год.)

Извор: Метеоролошка обсерваторија "Тврђава" - Ниш

Падавине

Топлички крај у погледу падавина је један од најсувљих на простору Југославије, јер добије свега 690 мм талоба у току године. Количина падавина је већа у односу на Ниш (555 мм) а мања у односу на Врњачку Бању 804 мм и Златибор 918 мм. Распоред падавина је прилично неуједначен како по месецима, тако и по врсти, али углавном преовлађују киша и снег.

Табела 8. Средње месечне и годишње висине падавина (1961-1990)

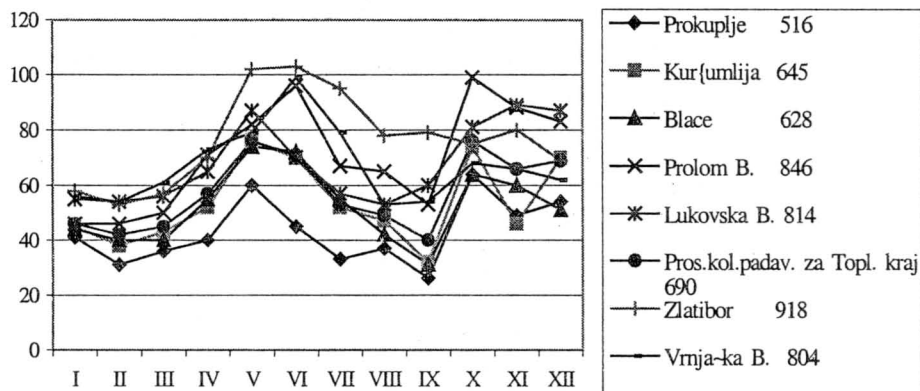
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Прокупље	41	31	36	40	60	45	33	37	26	64	49	54	516
Куршумлија	45	38	43	52	76	70	52	47	32	74	46	70	645
Блаце	44	40	40	55	74	72	55	42	31	64	60	51	628
Прол.Бања	46	46	50	71	82	96	67	65	53	99	88	83	846
Лук.Бања	55	54	56	65	87	70	57	53	60	81	89	87	814
Прос. кол. пад. за Топлички крај	46	42	45	57	76	71	53	49	40	76	66	69	690
Златибор	58	53	57	70	102	103	95	78	79	75	80	69	919
Врњ.Бања	56	54	61	73	79	99	79	53	54	68	66	62	804

Извор: Метеоролошка обсерваторија "Тврђава" Ниш
и Савезни хидрометеоролошки завод Београд,1996.

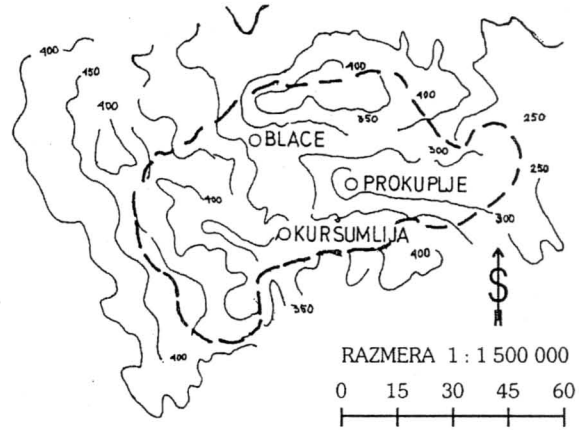
У Топличком крају највише падавина има у мају и октобру (76), а најмање у септембру (40 мм) и фебруару (42мм). Оваква расподела падавина припада континенталном плувиометријском режиму, али је модифицирана у томе, што су неуједначене и екстремне вредности падавина у току године. Просечне висине падавине са најмањом количином падавина од 0.1мм, износи 118 дана, односно 32.3% од укупног броја дана у години. Са падавинама од 10мм, има 13.7 дана и свега 3.7 дана у току године са изнад 20 мм. Укупан број кишних дана износи 135.4.

Према годишњим добима највише падавина Топлички крај има у јесен (211), затим пролеће (204), лето (142), а најмање зима (133) мм.

Графикон 5. Годишњи ток падавина

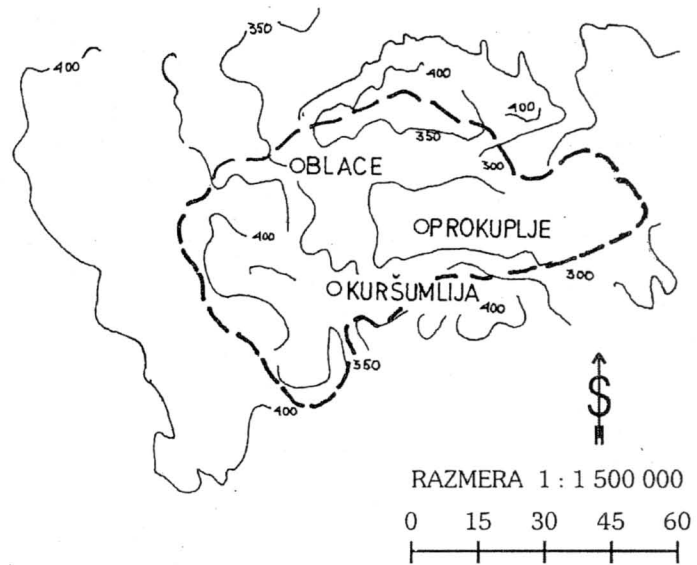

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1996.

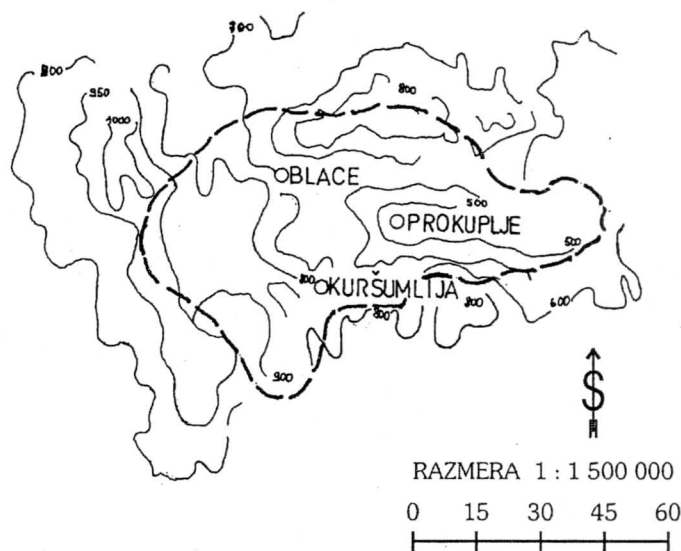
Карта 11. Средња количина падавина у Топличком крају за хладнију половину године (октобар - март)

Честина падавина (број дана са падавинама чија је висина мерљива) је много важнији климатски елемент за туристичка кретања у односу на висину падавина.

Карта 12. Средња количина падавина у Топличком крају за топлију половину године (април-септембар)

Карта 13. Распоред годишњих изохијета

У Топличком крају количина падавина се креће до 800 мм, субпланинском од 850-900 мм и планинском изнад 1000 мм.

Највећа вредност изохијете изнад 1000 мм сведена је на највише делове Копаоника. Најнижа вредност падавина са изохијетом изнад 500 мм заступљена је у најнижем делу Топличког краја, на простору Житорађе и Прокупља до 400 метара надморске висине.

Поред релативно високе температуре ваздуха, летња туристичка сезона се карактерише знатним бројем ведрих и сунчаних дана, малом количином падавина, умереном релативном влажношћу ваздуха и великом честином тишина. Топли и ведри дани и свеже ноћи представљају доминантан и доста стабилан тип времена у овој сезони. Најповољнији временски услови за развој бањског, излетничког и викенд, риболовног и здравствено рекреативног туризма јављају се у јуну, јулу и августу месецу.

Снежни покривач

Зимска туристичка сезона у планинском делу Топличког краја се одликује повољним временским условима за боравак и активности туриста, нарочито у јануару и фебруару.

За планински део Топличког краја који се испољава као туристичко рекреациони, врло је важна висина и дужина трајања снежног покривача.

Са порастом надморске висине расте и висина и дужина трајања снежног покривача. У томе се огледа и предност (Пилатовице, Глоговице, Медљике) - источне стране Копаоника, Јастрепца, Радана, Видојевице и Белог Камена у односу на остала места Топличког краја.

Табела 9. Просечан број дана снежног покривача у току године (1960-1990)

Место	≥ 1 цм	≥ 10 цм	≥ 30 цм	≥ 50цм
Пилатовица	120	90	40	10
Бели Камен	80	50	15	10
Луковска Б.	80	60	30	10
Пролом Б.	60	60	20	5-10
Куршумлија	60	25	5	5
Блаце	40	30	<5	<5
Прокупље	40	20	<5	<5
Златибор	100	60	20	10
Врњачка Б.	50	20	5	<5

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод, Београд,1996.

Снежни покривач дебљи од 1 цм траје 100 дана годишње на Златибору и 50 дана у Врњачкој Бањи.

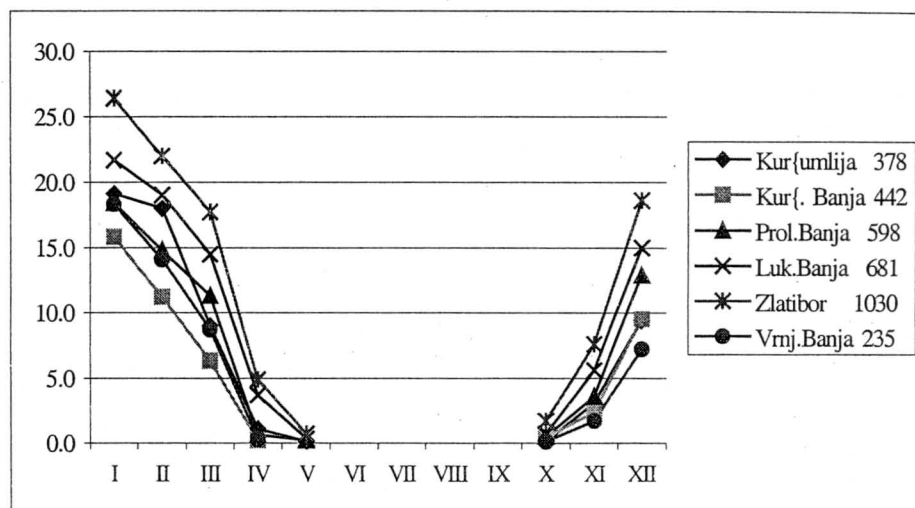
Табела 10. Просечан број дана по месецима са снежним покривачем (1960-90)

Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год
Куршумлија	19.1	18.0	9.0	1.1	0.1					0.1	3.1	9.4	59.9
Курш. Бања	15.8	11.2	6.3	0.2						0.4	2.4	9.5	45.8
Прол.Бања	18.4	14.8	11.3	0.6	0.2					0.5	3.6	12.9	62.3
Лук.Бања	21.7	19.0	14.5	3.7	0.3					0.7	5.6	15.0	80.5
Златибор	26.4	22.0	17.7	4.9	0.7					1.7	7.6	18.6	99.6
Врњ.Бања	18.3	14.1	8.7	0.3						0.1	1.7	7.2	50.4

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод Београд,1996.

У свим местима где је вршено осматрање највећи број дана са снежним покривачем је у јануару, фебруару и децембру.

Графикон 6. Годишњи ток снежног покривача

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1996.

Златибор се у односу на остала посматрана места налази на већој надморској висини, па је и просечан број дана са снежним покривачем у свим месецима већи.

Табела 11. Средња максимална висина снежног покривача (1960-1990)

	надм.в ис	вис. сн. покр.		надм. вис.	вис. сн. покр.
Пилатовица	1703	1 м	Пролом Бања	598	0.45
Бели Камен	900	0.50	Луковкса Бања	681	0.45
Прокупље	266	0.40	Златибор	1030	0.50
Блаце	385	0.40	Врњачка Бањ	235	0.30
Куршумлија	378	0.40			

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1996.

Средња максимална висина снежног покривача креће се од 0.30 у Прокушљу (266 м н.в.) до 1м на Пилатовици, која се налази на 1703 м. На Златибору средња максимална висина снежног покривача износи 0.50, а у Врњачкој Бањи 0.30 м.

Према важећим критеријумима, општи услов за формирање и постојање зимског спортског центра је трајање и повољности снежног покривача у времену од 15.12 до 15.4., што значи у току 4 месеца.

Табела 12. Средњи датум првог и последњег дана са снежним покривачем (1960-1990)

Пилатовица	1.11	-	1.5
Бели Камен	16.11	-	16.4
Прокупље	1.12	-	16.3
Куршумлија	1.12	-	1.4
Блаце	1.12	-	1.4
Пролом Бања	16.11	-	16.4
Луковска Бања	16.11	-	20.4
Златибор	1.11	-	16.4
Врњачка Бања	1.12	-	16.3

Извор: Саваезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1996.

Период снежних падавина на околним планинама Видојевици, Соколовици, Радану, Копаонику, Жељину и Јастрепцу почиње средином новембра и траје до краја априла. До висине од 1000 м средњи датум првог снега је 16.11, на висини до 1000-1700 м, 1.11. Последњи дан са снежним покривачем у Топличком крају је 16. април, до висине од 1000 м и 1. мај до висине 1703 м. Раније снежне падавине у октобру и новембру и касније у априлу и мају често су измешане са кишом и не одговарају повољним условима за скијање. Међутим, у највећем делу зимског периода снежни покривач је претежно сув, прашинаст и постојан и погодан за смучање.

Потенцијални скијашки терени се налазе на висини изнад 1000 м, везани су за ледене дане и висину снежног покривача од 20-30 цм, а то су: Пилатовица, Глоговица, Мадљика на источној страни Копаоника, Партизанске воде на Јастрепцу, Беговићев гроб и Власово на Радану.

Број ледених дана креће се од 20 у Прокупљу до 50 на Пилатовици.

Снежни покривач је значајан за спорт, одмор и туризам. Заједно са другим особеностима климе, снежни покривач делује и естетски.

Сунчање и тихо време стварају услове за хелиотерапију која је веома корисна за здравље људи.

Климатска рејонизација и утицај климатских елемената на туристичка кретања усмерена према Топличком крају

На основу анализе климатских елемената долази се до сазнања да је Топлички крај климартски разноврстан. Овакав карактер поднебља проистиче из комплексног утицаја низа климатских фактора, а у првом реду из положаја Топличког краја у зони интензивне атмосферске циркулације, надморске висине и оропластике рељефа шире околине.

Јасно се издвајају три климатска рејона и то: умерено континентални жупски до 600 м, субпланински од 600-1200 м и планински изнад 1200 м надм. висине.

Умерено континентални жупски рејон (до 600 м. н. в.)

Оваква клима условљена је специфичностима геоморфологије терена. Котлински део заштићен је околним планинама од налета јаких ветрова са севера. Одликује се топлим летима и благим зимама. Годишње темепратурне амплитуде мање су од 21.0°C, средња температура јула нижа је од 22°C и виша од 18 °C, а средња температура јануара између -2.4 и -0.4°C.

У овом климатском рејону налазе се и главни дисперзивни центри Прокупље, Куршумлија, Блаце и Житорађа, и као центри појединих општина Топличког краја, који су истовремено и центри локалне туристичке тражње.

Главни туристички токови усмерени су од ових насеља према Проломској, Куршумлијској и Луковској Бањи.

Клима малих висина 300 - 600 метара погодна је за лечење хроничних дисајних путева, жучног камена, дијабетиса, миокардиодистрофије, опорвка после инфаркта миокарда, за нервозне и старије особе (Дукић, 1998).

Афирмисаност бања Топличког краја допринела је да оне имају далеко већи контрактивни утицај на ширу околину СРЈ.

Климатски елементи имају пресудну улогу у диференцирању квалитетно различитих турстичких сезона и то летње и зимске. Летња сезона обухвата период од 1. јуна до 1. октобра, када су заступљене просечне температуре ваздуха изнад 10°C. Поред релативно високих температура ваздуха, ова сезона се карактерише највећим бројем ведрих и сунчаних дана, незнатним падавинама, најмањом релативном влажношћу ваздуха и великом честином тишина. Топли и ведри дани са доста сунца и свеже ноћи представљају доминантан и доста стабилан тип времена у овој сезони. Јули и август су најпријатнији месеци за турстички боравак. Овакви услови, захваљујући богатству хидрографских објеката, шума и другог атрактивног потенцијала, фаворизују развој излетничког и викенд, као и здравствено рекреативног туризма.

Зимска сезона има другостепени значај у односу на летњи период. Боравак туриста у појединим местима је сведен на минимум.

У овој туристичкој сезони главни туристички токови су усмерени према планинској, а делимично и субпланинско климатском рејону.

Субпланински климатски рејон (600-1200 м.н.в.)

Ободни део Топличког краја на прелазу од жупске ка планинској клими има карактеристике субпланинског поднебља са релативно топлим летима и не претерано оштрим зимама. Јесен је топлија од пролећа, па је та количина топлоте већа у другој него у првој половини године, дакле има је више онда када је и потребнија, у доба сазревања јесењег воћа и поврћа, а то је од значаја и за туристичку привреду.

Због недовољне инфраструктурне повезаности, субпланински климатски појас Топличког краја није у довољној мери афирмисан. Потенцијалне могућности не постоје само у производњи здраве еколошке хране за потребе посетилаца, већ су оне далеко веће у могућностима развоја како летњег тако и зимског туризма.

Субалпски климат, односно клима, средњих висина од 600 - 1200 метара погодан је за болеснике са плућном туберкулозом, праћеном повременим искашљавањем крви(најчешће у време прелаза ваздушних фронтова, нарочито хладног), за асматицаре,болеснике са каменом у бубрегу, болесним од хроничне неумоније, тонзилита и уопште за рековалесценте. (Дукић,1998).

Иако у овом рејону нема бања, посета је везана за геоморфолошке реткости, чист ваздух, здраву питку воду, прикупљању шумског воћа и лековитог биља и дова на дивљач.

Планински климатски рејон (изнад 1200 м.н.в.)

Овај климатски рејон се простире на Радану, Јастрепцу и Копаонику. Природни амбијент, са свежим и чистим ваздухом, пружа најповољније могућности за одмор и рекреацију. Климатски и временски услови предодређују највећу концентрацију ових садржаја и активности у летњој сезони, нарочито у јулу и августу.

Зимска сезона одликује се ниским температурама ваздуха, са честом појавом температурне инверзије, већом честином ветрова и облачношћу, као и знатном дебљином снежног покривача. Најповољније метеоролошке услове за туристички боравак и активност у овој сезони пружају јануар и фебруар, који се одликују доста стабилним временским приликама.

Алпски климат, односно клима висина од 1200 - 1700 метара препоручује се анемичним особама(ради повећавања еритроцита и хемоглобина), млађим плућним болесницима чији је крвоток у добром стању, неурастеничарима (који не пате од "гушења" при посматрању високих и оштрих планинских врхова), уопште рековалесцентима, особама са ранама и рањеницима ради бржег зацељивања рана (утицај ултраљубичастог зрачења - његово бактерицидно деловање), рахитичној деци и особама премореним од интелектуалног рада. Висине око 130 - 1500 метара корисне су како за особе са високим тако и за оне са ниским крвним притиском, јер код многих лица алпска клима може да нормализује такве поремећаје. У неких особа настаје сипљивост, лупање срца и бол око срца (Дукић, 1998).

Планински ваздух јаче стимулише органе за дисање изазивајући истовремено пријатно осећање. За разлику од равни долине, овде је ваздух чистији са малим учешћем аерозагађења. Затим већа је садржина озона и ултравиолетних зрака. Боравак у планини даје већу одбрамбену моћ организма. Планина, уствари не лечи ни од каквих болести, већ ојачава организам и оспособљава га да се ефикасно бори против разних болести.

Од међусезона јесен је топлија са мање падавина а тиме и погоднија за туристичке активности од пролећа. Доста сунчано и стабилно време продужује се до средине новембра. Октобар је карактеристичан са најповољнијим временским приликама у јесењем периоду. Тада су ветрови ређи, средње температуре ваздуха износе изнад 8°C и влажност је смањена. Вегетациони декор добија веома различите тонове и нијансе боја, што читавом Топличком крају даје романтичан изглед и лепоту. Јесен је такође погодан период за излетничка кретања, као и за стационарни, рекреативни туризам. Шетња,

планинарење, спорт са отвореним игралиштима, лов и риболов треба да представљају главни садржај боравка у овој сезони.

Са гледишта туризма пролеће је прилично неповољно годишње доба. Снежни покривач се отапа, падавине су чешће и обимније, престаје сезона смучања и садржај боравка је сведен на мањи број активности. у највећем делу пролећа доминира тип влажног и нестабилног времена.

Због слабе материјалне базе и недовољне туристичке активности Топличког краја, иако постоје погодни климатски услови, за сада представљају углавном природни потенцијал даљег туристичког развоја.

ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Хидрографски објекти Топликог краја у смислу туристичких потенцијала су: Сува чесма код Прокупља, Вички минерални извори, Бавоља вода из Бавоље вароши, термоминерални извори у Проломској, Куршумлијској и Луковској бањи, река Топлица у горњем току са својим притокама Бањском и Косаницом, Блачко језеро и вештачке акумулације Селова, Бресница, Растовница, Придворица и Попова.

Карта 14. Хидрографски објекти Топличког краја

Значајнији извори

Минерална вода Сува чесма код Прокупља

Сам извор се налази на крајњим јужним падинама Јастрепца, (неколико стотина метара изнад чесме) и то на метаморфитима претежно представљеним мигматит-гнајсевима. Из извора вода се помоћу цеви спроводи у резервоар који снабдева чесму која се налази поред самог асфалта. (Вујовић, Теофиловић, 1983)

Релативно је слаб извор са издашношћу 0.2 л/с, али је интересантан због специјалног начина рада. Односно, вода на овом извору избија у интервалима.

Вода у року једног истог дана истиче у разним размацима времена од 1 до 20 и више минута, а затим 10-90 секунди престаје истицање воде.

У погледу генезе ова вода се може окарактерисати као десцедентна која се меша са кишним водама. У сушним периодима она скоро сасвим пресуши, због тога је и названа Сува чесма.

Ради се о хладној минералној води која има ниску минерализацију (0,720 г/л). Пријатног је укуса и користи се за пиће од стране излетника и транзитних туриста.

Вички минерални извори

Вички минерални извори избијају на раседној линији правца запад-северозапад-исток-југоисток. Сем каптираних извора, испод Великог брега и у селу Вичи постоји још неколико слабих извора и бунара са на киселом водом. Температура воде ових извора износи око 18°C. Али, црвена боја базалтних конгломерата око извора указује да су овде некада циркулисале топлије воде са знатном количином пара и гасова. Да су ове воде дубинског порекла и да, захваћене гасовима, избијају на површину, указују нам и појава мехурића који се у њој непрекидно јављају. Бушотином дубоком 107 м, дошло се до нових количина воде. Издашност ове бушотине износи 15 л/с, а температура минералне воде која из ње истиче 19,2°C. Према свом хемијском саставу минерална вода са извора у Вичи сврстана је у алкално-киселе. Анализом извршеном у Балнео-климатолошком институту у Београду утврђено је да 1 литар ове воде садржи 3,159 г различитих минералних соли и 2,175 г слободног угљендиоксида. Природна минерална вода са извора у Вичи продаје се у боцама под називом: Топличка минерална кисела вода "Милан Топлица". По свом укусу ова вода ништа не заостаје за чувеном буковичком минералном водом "Књаз Милош" и веома је тражена како на домаћем, тако и на иностраном тржишту. (Предузеће "Милан Топлица" 1996.).

Минерална вода из Ђавоље вароши

На Радан планини, недалеко од села Ђаке, постоји извор минералне воде којој је народ дао име "Ђавоља вода".

Минерална вода извире у централном делу Родопског еруптивног масива кога углавном изграђују андезити, дацити и њихови пирокласити.

Испитивана минерална вода спада у хладне воде екстремне киселости (рН -1,5) и високе минерализације (-15 г/л) и тврдоће 21,05 д.

Ова чудна вода представља јединствену појаву у Србији и као таква заслужује посебну пажњу у научном погледу. Било каква упоређивања хемијског састава ове воде са другим минералним водама Србије су безпредметна, и само се неки елементи могу третирати на наведени начин. Упадљива је врло висока минерализација "Ђавоље воде" која износи 15 г/л, и она је највећим делом везана за силицијум, алуминијум, гвожђе и сумпор.

Из хемијске анализе произилази да сваки литар "Ђавоље воде" садржи преко 1,5 грама метала (алуминијум, гвожђе, калијум, бакар, никал) и 2,63 грама сумпора. Из анализе воде се такође види да су садржаји наведених елемената у

њој екстремно високи у односу на дозвољене у водама за пиће, и да су у наведеном смислу повећани од десет до хиљаду пута.

О лековитости "Ђавоље воде" не може бити ни говора јер она представља прави отров за људски организам, па се несме пити ни у малим количинама. (Вујановић, Теофиловић, 1983)

И поред датих научних анализа о неупотребљивости Ђавоље воде, минерална вода овог извора се користи за залечивање рана, у малој количини за пиће, код обољења грла, уста и ждрела. Делимично се користи на лицу места, а у Пролом Бањи се продаје од стране локалног становништва по високој цени.

Термоминерални извори

Од посебног туристичког значаја су термоминерални извори у Проломској, Луковској и Куршумлијској бањи.

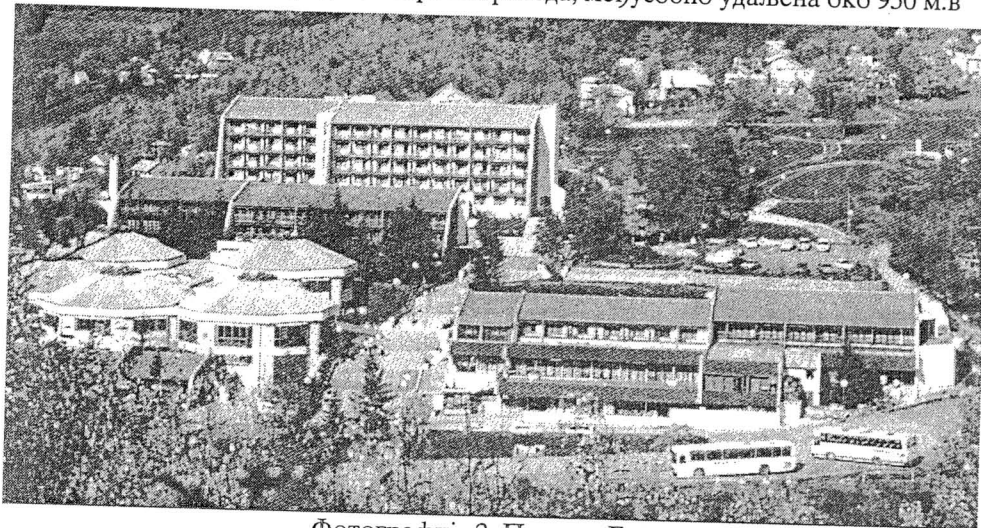
У зонама раседа Родопске масе јављају се термални и минерални извори. Има их тамо где су тектонске линије (уздужне и попречне) пресекле земљину кору до веће дубине и доспеле до магматских лежишта. Дубоке пукотине омогућавају продирање атмосферске "вадозне" воде до усијане магме и назад до површине. На том путу она се загреје и обогаћује минералним састојцима магме и стена кроз које успут пролази. (Родић, 1987.).

Према величини опште минерализације воде: Куршумлијска (3.0 г/л) и Луковска Бања (1.7 г/л) су минералне, док у Проломској садржај је 0.322 г/л, па се због тога ова вода и не сматра минералном.

Флуора и силицијум-диоксида има у свим термалним водама, док угљен-диоксида само у водама Луковске бање.

Пролом Бања

Пролом Бања се налази на јужним обронцима планине Соколовице на надморској висини од око 600 м. Термалне воде се појављују на местима укрштања главног раседа чији је основни правац пружања запад-северозапад Ђ југ-југисток, са два споредна, попречна раседа, међусобно удаљена око 950 м.в

Фотографија 2. Пролом Бања

Постоје два развијена изворишта природних термалних вода и пет бушотина у њиховој близини, чији је положај на десној долинској страни Проломске реке, релативно високо, око 50 м изнад долинског дна, источно или главно извориште, у долини Равничког (бањског) потока и западно извориште или "Пулавци" у долини Дубоког потока.

Источно или главно извориште је у центру главног насеља, у непосредној близини новог депаданса (другог), у правцу североистока. Чине га четири природна извора, седам слабих изворчића-пиштаљина и четири бушотине.

Главни извор је дуго представљао природни басен, вир, чији је пречник био 1 м, а дубина до 0.60 м. Овде су жене из околине доносиле и прале веш, а примећивале су да огреботине брзо зарастају. Касније се овај извор користио за купање, мада се рано ујутро на њему захватала вода за лечење болести желуца, црева, јетре, жучи, бубрега и бешике пијењем. Овај извор је каптиран 1962.г. а 1963.г. терен испод каптаже је удубљен, направљена су два степеништа до

дубине од три метра и ту је постављена чесма са две самоизлазне луле: на североисточној славини посетиоци су захватили воду у чашама и флашама ради лечења пијењем, а на југо-западној лули точила се у кантама, балонима, бурићима и сл. лековита вода која је продавана. (Предузеће "Планинка", 1996.).

У току 1996.г. терен око чесме је проширен и сама чесма је преуређена. Екипа Института за физикалну медицину и рехабилитацију Србије из Београда, приликом узимања узорка за анализу 6.10.1988.г. измерила је на славини чесме Т-воде од 28.2°C, при температури ваздуха 14°C, вода је била бистра, без боје и мириса.

Десетак метара североисточније од претходног налазио се други термални извор. Његова издашност је била 0.17 л/с, као и првог извора. Вода овог извора је пресушила после израде бушотина у 1981 и 1982.г.

Извор за очи налазио се око 40 м североисточно од претходног, у близини пута за Бачије, односно уз главну улицу што је од хотела "Радан" водила ка врху бањског насеља уз Раички Поток. То је извор са температуром воде сличан поменути, али знатно мање издашности од 1 л/с. Када је урађена прва бушотина у бањи 1981.г. извор је пресушио.

Четврти извор се налази око 120 м источно од главног извора, температуре 19.2°C, а издашност 0.17 л/с. Сnižена температура воде последица је мешања термалне са изданском водом у близини топографске површине.

Осим четири јача термална извора, било је и седам слабијих пиштаљина, ниже од прва два, из којих је вода истицала у мањим млазевима и окупљала се у околним удубљењима. Ту је растао шевар, киселила се конопља и стварало лековито блато, које су посетиоци користили за мазање оболелих делова тела.

До пре 1982.г. Пролом Бања је располагала са око 0.34 л/с термалне воде, односно око 30.000 литара дневно. С обзиром да се део те количине воде, користио за потребе кухиње, за одржавање хигијене и сл. у ресторану, хотелу и депадансу, укупне количине воде за продају, пиће на чесми и за разне лечилишне поступке била је знатно мања. То је био ограничавајући фактор за даљи развој бање, па су у току 1981. и 1982.г. извршени хидрогеолошки радови у циљу добијања већих количина топлије воде.

Бушотина Б-2 изведена је на 100 м северно од главног извора, на десетак метара западно од пута што од хотела води уз Бабички поток, до дубине од 150 м дала је 2.5 л/с воде са температуром од 31.5°C.

Бушотина Б-3 налази се око 100 м југоисточно од главног бањског извора, на платоу испред хотела "Радан", у зеленој алеји око које води кружни асфалтни пут. Са дубине од 160 м самоизливом истиче око 3 л/с чија температура износи 28.7°C.

Западно извориште или "Пупавци" налази се у долини Дубоког потока на око 300 м узводно од његовог ушћа у Проломску реку, у атару села Велико Пупавце, у засеоку Вуковића. Представљено је са две групе природних термалних извора, међусобно удаљених око 80 м.

У непосредној близини извора "Слана бара" 1986.г. урађена је бушотина до дубине 200 м, на којој је самоизливом добијена вода са температуром од 30-31°C, а издашности око 10 л/с воде. Из ње је изведен потисни термички изолован цевовод у дужини од 957 м, до главног резервоара термалне воде, који

се налази у центру Пролом Бање, изнад бањског парка. Око два месеца после отварања бушотине, температура воде се стабилизовала на 30.5°C, а издашност на 6.75 л/с.

Издашност термалних вода је једна од најважнијих особина пошто од ње зависи ширина примене, како у балнеолошке и туристичке сврхе, тако и за загревање појединих објеката и насеља, пољопривредну производњу (гајење цвећа, поврћа, живинарске фарме и сл.), индустријску производњу и флаширање, односно паковање лековите воде за тржиште, ради подизања геотермоелектрана итд.

Пролом Бања је све до 1982.г. располагала незнатном издашношћу термалних извора, затим у времену од 1982. до 1985.г. одликовала се малом издашношћу, а од 1986.г. има средњу издашност термалних вода, која се креће између 10.5 и 11.0 л/с, односно око 90.000 до 95.000 литара на дан. Сада се термалне воде Пролом Бање користе за пуњење рекреативно-лечилишног базена (као највећег потрошача термалне воде) затим за лечење пијењем и купањем, за справљање лековитог блата, за паковање у пластичним боцама за продају на тржиштима широм земље као "лековите воде", за пуњење разних судова и одношење ван бање ради разноврсне употребе, за хигијенско купање, пекаре и ресторана, као и за загревање бањских објеката.

Хемијски састав термалних вода у Пролом Бањи се у току године мења, што зависи од више чинилаца. Ипак се добија утисак да је основни хемијски састав релативно устаљен. Природни извори и бушотине имају воде сличног хемијског састава пошто им је порекло заједничко. Према величини опште минерализације, која се креће од 183 мг/л за извор "Пупавац" до 322 мг/л за бушотину Б-2, проломске терме су врло ниско-минерализоване воде. Њихов суви остатак на 180°C креће се од 137 до 210 мг/л, што представља најмању вредност међу бањским водама у Србији. Сама по себи овако ниска минерализација не може имати лечилишно деловање (све воде са минерализацијом испод 5.000 мг/л), али су такве воде пожељне за пуњење рекреативних базена, топлификацију објеката и насеља и пољопривредну производњу.

По јонском саставу ове воде су хидрокарбонатне натријумске, а са извора "Пупавац" хидрокарбонатно-карбонатна натријумска.

У гасном саставу азот учествује са 66.3%, а кисеоник са 33.7%.

За термалне воде Пролом Бање карактеристично је потпуно одсуство угљен-диоксида, док сумпорводоник (или водоник сулфид), као слободан гас, бележи присуство од 1.53 до 2.1 мг/л.

На основу садржаја водоник сулфида, примењујући норму садржаја овог гаса од 1.0 мг/л, стручњаци Балнеолошког индститута у Београду категорисали су воде Пролом Бање као сулфидне хипотерме, што је даље био основ за постављање њених индикација. Иначе, сулфидне воде спадају у ред термоминералних вода са најјачим деловањем на организам човека. Лечилишни ефекат проломске воде, на основу садржаја сулфида, минералних соли и угљендиоксида је минималан.

Присуство силицијумске киселине (38.0-52.2 мг/л), односно силицијумдиоксида (38-76.4 мг/л). У термалним водама Пролом Бање је изнад норме за именовање силицијумских вода. Ови садржаји не превазилазе једино

садржаје хидрокарбоната у проломској терми. Улога силицијумске или метасилицијумове киселине у термоминералним водама у нашој балнеологији је готово непозната, мада се у земљама бившег СССР-а већ више од шест деценија користе при лечењу кожних болести, трауматских стања и неких обољења желудачно-цревног система. Како је учешће флуора преко десет пута мање од максимално допуштеног, термалне воде Пролом Бање у односу на конкурентске силицијумске воде, имају ту предност да се могу користити у лечилишне сврхе пијењем у неограниченим количинама, као и за осталу унутрашњу употребу, инхалирањем итд.

Садржај радона у проломским термама испитиван је само у једној хемијској анализи воде, који је извршио Геоинститут из Београда 1974.г. али је његово присуство без практичног значаја.

Према подацима Геоинститута из Београда у 1981. и 1982.г. садржај органских материја у проломским термама је испод 1.0 мг/л, па немају никакав балнеолошки значај.

Вредност рН у проломским водама креће се од 8.2 до 9.1 и већа је код извора из групе "Пупавци". То значи да су оне алкалне реакције (рН 8.5-9.5), која је веома карактеристична за групу нискоминерализованих азотних силицијумских терми атмосферског порекла и повезана са великим концентрацијама силицијумске киселине у овим водама.

Балнеолошка вредност лековите воде Пролом Бање чине њен хемијски састав и физичка својства. До 1973.г. на основу десетогодишњег праћења деловања лековите воде и блата од стране лекара Дома здравља из Куршумлије усталиле су се следеће индикације: обољења желуца (гастритис, катар, чир), дебелог црева (колитис), неурозе вегетативног система и других нервних обољења, нарочито код жена прелазног доба: обољења бубрега (камен, песак) и мокраћних путева и јетре, дијабетес и опште побољшање органа, за астматичаре је погодна надморска висина. (Станојевић, 1974.).

Прву научно-стручну оцену деловања проломске терме изнео је Јоже Крижњић 1976.г. и одредио следеће индикације: стање после повреда и оперативних захвата на систему за кретање, лакши облици обољења срца и крвотока, неуровегетативне дистоније, психонеурозе и неурастеније, кожне болести (разне отворене ране, екдеми, пруритиси итд.) и обољења мокраћних путева (каменци) - купањем, затим болести органа за варење (хиперцидни гастрит, улкус желуца и дуодени, упале жучи и жучних путева, катар црева, хронични затвор-пијењем).

Уролошка клиника Медицинског факултета Универзитета у Београду двадесет месеци је клинички испитивала дејство лековите проломске воде с главног извора (температуре 29.5°C и рН 8.7) и о томе дала следеће стручно мишљење: Ова вода има повољно дејство у области уролитијазе; елиминацију конкремената из бубрега и уринарног тракта у целости, а са малим процентом компликација из ове области. Имајући ово у виду, вода се може користити у терапијске сврхе.

Лековите воде Пролом Бање припадају азотним, сулфидним, силицијумским, слабоминерализованим алкалним термама, које пружају могућности за веома широке индикације. Овим типом термалних вода Србија је

веома богата, јер су такве мада са извесним разликама, терме у Рибарској Бањи, Јошаничкој Бањи, Радаљској Бањи и Брестовачкој Бањи.

Азотне, силицијумске и алкалне слабоминерализоване термалне воде примењују се купањем при обољењима локомоторног апарата, нервног и кардиоваскуларног система, кожных и гинеколошких болести, као и неких поремећаја метаболизма, а пијењем воде при обољењима органа за варење и излучивање. У Пролом Бањи би примарни значај требало дати лечењу органа за излучивање и варење, потом кожным болестима, па тек онда реуматским, неуролошким, кардиоваскуларним итд.

Примена лековитог блата се одвија у виду облагања целога тела или појединих његових делова. Овај метод лечења у Пролом Бањи има дугу традицију. Земљиште у околини главног извора натапало се лековитом водом, па се стварало блато које су посетиоци користили мазањем појединих делова тела и сунчањем за лечење појединих болести.

Слично лековито блато се стварало и око извора лековите воде "Пупавци" и користило се за лечење кожных болести, облагањем оболелих делова тела.

Лековито блато које се данас употребљава у терапијске сврхе у Пролом Бањи, добија се мешањем термалне воде са органским и неорганским материјама. Састоји се из финих честица које омогућавају присни контакт са кожом. Добро везује воду и не мења се при загревању. Садржи натријум, силицијум, калцијум, хлориде, сумпор, гвожђе, алуминијум и слободне гасове (азот). Земља за припрему лековитог блата узима се из непосредне близине изворишта "Пупавци", затим се просеје и заједно са лековитом водом убацује у машину за припрему. Ту се меша и загрева до потребне температуре, па се тако припремљено апликује пацијентима. У зависности од обољења користи се топло, индиферентно и хладно лековито блато у блатним кадама или у виду облога. Лековито блато треба да стоји на оболелом делу тела око 20 минута, после чега се тело испере топлом водом. Благотворно делује при лечењу кожных болести, на болести периферних крвних судова (посебно на проширене вене), реуматска обољења и нека обољења простате. Лековито блато Пролом Бање спада у категорију минералних блата, које се састоји од неорганских материја са мало органских. Представља снажно терапијско средство које поред термичког и механичког има и хемијско деловање на саму кожу, а апсорпцијом (упијањем) хемијских састојака кроз кожу на цео организам. (Мађејка и Танасковић, 1994.).

Производња лековите воде у Пролом Бањи од посебног је значаја за афирмацију њених здравствених и туристичких вредности. У том смислу важно је истаћи да флаширање лековите воде и њен пласман на домаће и инострано тржиште, заједно са осталим видовима туризма у Пролом Бањи, представља комплементарну делатност.

Од 1990.г. почела је да ради мала специјализована фабрика (погон) "Планинка" за пуњење и изношење "лековите" и стоне воде из Пролом Бање на тржиште. Из бушотине Б-3, са дубине од 160 м, цевоводом се спроводи стерилно - чиста вода у уређај за паковање, који је смештен у сутурену хотела "Радан" у Пролом Бањи. Вода се пакује у пластичним боцама од 2 литра, без газирања,

хлорисања и било каквих других додатака, док се већина сличних вода засићује угљедиоксидом (угљеном киселином).

На овај начин омогућује се кућно лечење као припрема пред одлазак на бањско лечење и као продужетак бањског лечења извесно време после повратка болесника из бање. Хемијски састав лековите проломске воде у оваквим паковањима се само незнатно мења, а што се не одражава на ефекте ванбањског лечења пијењем. Експериментално је утврђено да се хемијски састав ове воде запечаћене у флаши није променио ни после три месеца, управо због њеног својства што је ниско минерализована. Вода је иначе безбојна, без икаквог мириса или додатног укуса, веома питка, па може бити изванредна замена становништву великих градова у Војводини, Београду и др. за недовољно квалитетне пијаће воде.

Садашњи уређаји омогућују да се дневно напуни, упакује и опреми на тржишту око 90.000 л лековите проломске воде. Део ове количине може се користити за производњу освежавајућих напитака (сок од шљива, крушака, јабука, шумских јагода).

Почев од 1990. године југословенском тржишту и шире испоручене су и продате следеће количине лековите проломске воде: 1990.г. 951,945 л, 1991.г. 1.059.390 л, 1992.г. 1.194.984 л, 1993.г. 257.239 л, 1997.г. 3.000.011 л. (Планинка-Куршумлија, 1998).

Највећи потрошачи проломске лековите воде су: Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Кикинда, Сомбор, Бачка Паланка, Оџаци и Инђија, затим Београд, Ниш, Крагујевац, Крушевац, Чачак, Краљево, Лазаревац, Параћин и други градови у Србији, Подгорица и Бар у Црној Гори, Скопље и Куманово у Македонији.

Луковска Бања

Луковска Бања се налази у источном подножју Копаоника, око 35 км западно од Куршумлије. Од села Лукова удаљена је 1 километар. Лежи у котлинастом проширењу долине горњег тока Луковске реке, која се овде назива Штавска река. Котлиница је уоквирена узвишењима, од којих се на северној страни истиче Оштри крш (1317 м), Врлетница на западу и Градиште на јужној страни. Котлиница је тектонска депресија, накнадно уобличена речном ерозијом и денудацијом, са надморском висином 680 до 690 м.

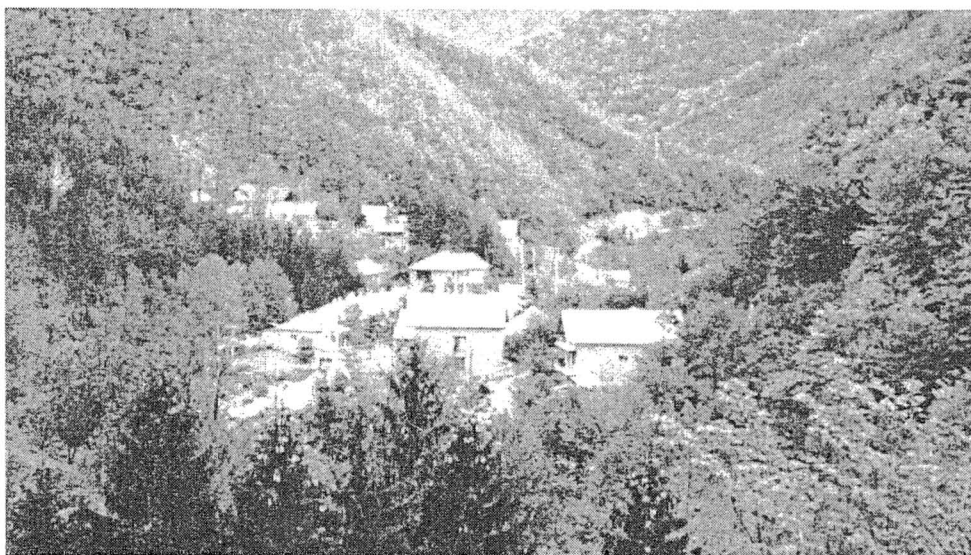
До 1924.год. бања је била под шумом и утрином. Тада је почело крчење шуме и изградња бањског насеља, и то прво у Горњој бањи, а касније и у Доњој бањи. Постоје, међутим, индикације да су топлу воду користили још Римљани, легионари који су ту подигли насеље о чему сведоче водоводне цеви и античке руине у Горњој бањи. Насеље је постојало у средњовековној српској држави, а највероватније и у време турске окупације. Ипак, све до 1952.год., у бањи је мало урађено на изградњи лечилишних објеката. Те године је сазиано купатило, једна друштвена зграда, основна школа и други објекти, а две године касније пуштена у рад локална хидроелектрана. Од тада датира интензивнији развој бање, па је до сада овде подигнуто шест купатила, са блатним купатилом, још

неким пратећим објектима, али у целини недовољно с обзиром какве могућности бање постоје.

Термоминерални извори у бањи појављују се у виду разбијеног изворишта, са обе стране Штавске реке, у једној зони дужине око 400 м. Локализовани су на контакте серпентина, односно хидрокварцита и кречњака. Дуж раседа којим се изливају, воде одлажу бигар и једињења гвожђа. Пре извођења истражног бушења постојало је 13 извора (по неким подацима 30) температуре воде 24-56⁰С, мада су неки извори већим делом године били потопљени речним током. Извесна мерења су показала да је укупна издашност термоминералних извора у Горњој бањи око 11 л/с, а у Доњој бањи 60 л/с.

Геолошка грађа терена је веома сложена тако да резултати дубоког истражног бушења нису битно допринели разјашњавању те грађе, посебно структурних односа.

Хидролошка истраживања у бањи су започета 70 - тих година, и до сада је избушено више истражних бушотина. Бушено је у Горњој бањи (ЛБ-3, ЛБ-4), Доњој бањи (ЛБ-5, ЛБ-6) и у широј околини (ЛБ-1, ЛБ-2). Већина бушотина је мање дубине до 200 метара, а само је ЛБ-5 бушено до дубине 870 метара.

Фотографија 3. Луковска Бања

Истражном бушотином ЛБ-5, завршеном 1984. године, добијено је на самоизлив 4,6 л/с воде, температуре 61⁰С. Бушено је кроз веома хетерогену серију дијабазројначке формације, са чешћим интервалима серпентинита и тектонским зонама дробљења. Најновијом бушотином ЛБ-6, дубине 204 м. добијено је на самоизлив 16,6 л/с воде, температуре 53,5⁰Ц.

Истраживањима није одгонетнута основна хидролошка структура у којој се налази лежиште термоминералне воде. Дубоким бушењем није добијено знатније повећање температуре воде у односу на природне изворе, а хемизам воде указује на релативно дуже задржавање термалне воде у

кречњачким аквиферима и интеракцију воде са серпентинима и вулканитима. Хидролошка истраживања су незавршена, тако да је овде условно (само на основу хемизма воде) прихваћено да је лежиште термалне воде у оквиру вулканита западно од бање. Реверсним кретањем јурских и кредних стенских маса ка западу, најверотаније је прекривен вулканогени аквифер. (Протић, 1995.).

Извори Луковске Бање су слабо каптирани и недовољно коришћени. По хемијском саставу су мангезијум-калцијум хидрокарбонатне, неке су киселе (угљен-диоксид до 515 мг/л), сулфидне (садржај водоник сулфида до 3.0 мг/л), флуорне (до 3.8 мг/л) и силицијумске (садржај силицијумдиоксида до 60 мг/л), а минерализација износи 1.7 г/л. Ту је и налазиште лековитог блата.

Индикације за лечење су: хронична упала, реума, реуматични артритис без клиничких знакова активне упале, дегеративна обољења кичме, артроза, спондилоза и деформативне спондилартрозе, лумбоишиалгија, периотритиси, стање након повреда и хронична обољења гастроинтестиналног тракта.

Геотермална енергија воде Луковске Бање могле би се искористити за загревање станова и у производњи раног поврћа и цвећа.

Куршумлијска Бања

Куршумлијска бања се налази на 11 км. јужно од Куршумлије. Лежи на 442 м. надморске висине, у подножју познатог превоја Преполца. Састоји се из Доње бање у дну котлинице, код ушћа Преполачког и Крточког потока у Бањску реку (десну притоку Топлице), и Горње бање на левој, нижој и блаже нагнутој долињској страни Бањске реке, на речним терасама 6-14 м релативне висине. Микроклима лечилишта је угодна, јер потпланиско насеље лежи на знатној висини, те је климатско место (ваздушна бања).

До бање се може се стићи асфалтним путем који се одваја од међународног пута Е-5 од Ниша преко Прокупља и Куршумлије. Железницом до Куршумлије, а затим локалном аутобуском везом или асфалтним путем од Приштине преко Преполца.

Термални извори Куршумлијске Бање се користе од давнина. У њој су нађени трагови из римског доба. На месту Доње бање постојало је мање римско насеље у близини већег насеља Ад Финес- претече Куршумлије. Бања је постојала и за време средњовековне српске државе, али је око 1870. године била изграђена само једна дрвена зграда над извором вреле воде и неколико колиба. У 1909. години у бањи су постојала 3 базена од дасака, и то два покривена за купање а један отворен за прање ногу. Тек после 1949. почиње интензивније уређење и изграђивање бање. Бању сада чине савремено насеље и делови са сеоским изгледом, нарочито у Горњој бањи. Лечилиште и балнеолошко и туристичко место, са бројним вилама, камп кућицама и могућностима смештаја у приватним домаћинствима.

У Куршумлијској Бањи је постојало више природних термалних извора, издашности до 1 л/с и температуре 37-59⁰С, па је бања позната као "лечилиште са извором до извора". Постојало је више топлих извора који су некаптирани отицали у реку, те је речна вода у том делу била загрејана до 33⁰С.

Појављивање термалних извора је везивано за већи расед меридијанског правца пружања, који маркира контакт палеозојских шкриљаца и доњокребних пешчара, лапораца и сличних седимната. Дуж овог раседа утиснути су и дијабази, за које се сматрало да, пошто су испуцали и испресецани раседима, поседују функцију спровођења термалне воде са западног простора до баријере, односно до контакта са кристаластим шкриљцима, где се та вода излива на површину терена.

Фотографија 4. Куршумлијска Бања

За геолошку грађу терена је значајно постојање терцијарних вулканогених продуката источно од бање. То су пирокласити и андезити у склопу великог Лецког андезитског комплекса, тако да се бања уствари налази на западном ободу овог вулканогеног комплекса.

У циљу каптирања термалних извора, 1963. године изведена је плитка, а затим 1974. обимнија хидрогеолошка истраживања са бушењем пет дубљих (дубине 70-220м.) и 6 плићих истражних бушотина. Бушотина Б-1 је на самоизлив давала 8,0 л/с термалне воде температуре 61°C, док је у бушотини Б-2 температура воде износила 59°C.

Иако су бушотине Б-1 и Б-2 бушене дубље (прва 178,5 м, друга 75,7 м) бунарска конструкција у њима је уграђена до 40 м, односно 50 м дубине, пошто је испитивањима регистровано да је до те дубине највећи доток и највиша температура воде. Дебљина терцијарне наслаге у бањи је 40-50 м, што значи да су најбољи резултати регистровани до базалног дела ове наслаге. Хемизам воде је у свим бушотинама углавном био уједначен.

Током 1984. године, избушена је између Б-1 и Б-2 нова бушотина Б-3, дубине 70 м. Добијено је на самоизлив (кад су бушотине Б-1 и Б-2 затворене) 8,0 л/с термалне воде температуре 65°C.

Најзад током 1991/92 године, избушене су две бушотине : истражна, до дубине 273 м, и експлатациона до дубине 175 м. Истражна бушотина је бушена углавном кроз флишну наслагу па нису добијени задовољавајући хидролошки резултати.

Експлатационим бунаром, међутим, захваћена је термоминерална вода у вулканитима: аквифер је на дубини 108-170 м. Црпљењем се експлотирало 20 л/с воде, температуре 68⁰С али су природни термални извори у бањи пресушили. Иначе, узводно од бање (око 1 км) је избушена овде до сада најдубља истражна бушотина до 480 метара дубине; бушена је претежно кроз дијабазе па је хидролошки негативна.

Експлатациона бушотина је одмах укључена у систем грејања бање, тако да нису извршена стандарна испитивања и осматрања, чиме би се добио потпунији увид у постигнуте резултате истраживања. Ипак, може се рећи да су добијена значајна повећања количине термалне воде за експлатацију, али не и значајније повећање температуре воде. Резултати су остварени највише на рачун заштите термалних вода од превеликог мешања са обичним подземним водама, изоловањем горњих делова терена погодном конструкцијом бунара.

Истраживањима, осим тога, није утврђена примарна хидрогеолошка структура. Геохемијски прорачуни на бази хемизма термоминералне воде индицирају некарбонатне аквифере, што упућује на претпоставку да је лежиште ове воде формирано у оквиру вулканогеног масива на истоку, односно у палеокалдери Лецког вулканогеног комплекса (Протић, 1995.).

Термалне воде Куршумлијске Бање имају минерализацију до 3,228 г/л, рН 6,9 и тврдоћу 11,12⁰д. (Вујановић, Теофиловић, 1983.).

Садржаји угљене киселине крећу се до 760 мг/л, метаборне киселине до 80 мг/л, флуора до 4,5 мг/л и литијума до 3,0 мг/л (активни балнеолошки састојци). Вода припада категорији натријум-хидрокарбонатних, флуоридних и сулфидних хипертерми.

Лечење у бањи се обавља купањем, пијењем воде и облагањем минералним блатом. Овде се лече пацијенти од реуматских болести, повреда и обољења локомоторног система, гинеколошких болести, неуропсихијатријских обољења, кардиоваскуларних болести, болести метаболизма, органа за варење и бубрежних болести. Лечење спроводи Завод за превенцију лечење и рехабилитацију болести и повреда локомоторног апарата неуролошких и гинеколошких обољења "Куршумлијска бања", који у свом саставу има два безена, девет када за хидротерапију и три када за терапију са СО₂.

Привредни и туристички значај топличких бања

Искоришћавање термоминералних извора - бања Тополичког краја је од вишеструког значаја. Посећеност је пре свега везана за њихову лечилишну функцију. Очигледно да је посећеност бања условљена њиховом терапеутском вредношћу, као и од традиције која је у схватањима и навикама веома јака, бар што се тиче нашег народа. Лековитост бања имала је одразе на обликовање посебних амбијената у првом реду у очувању шума и уређивању паркова. За сада у том погледу далеко је уређенија Куршумлијска Бања. И управо у естетском и рекреативном атрибуту тог амбијента и лежи основна смисао атрактивности бањских места. Свакако да у таквим амбијентима, са становишта туристичке атрактивности, долази до изражаја значај воде као рекреационог агенса. Решење треба тражити на природним специфичностима бања, а која треба да буду усклађена и са принципима туристичке понуде. На овај начин диференцирале би се туристичка и лечилишна функција бања, а то је основ за развој туризма у овим местима. Урбанистичким плановима ове две функције треба да се разграниче и у простору.

Код Куршумлијске Бање на основу ових критеријума јасно се могу издвојити туристичка од лечилишне функције, а и даље ће се настојати да ова бања добије што већи туристички значај.

У Пролом Бањи термоминерални извори су основне туристичке вредности. Сав досадашњи туристички промет реализован је углавном захваљујући лековитим својствима проломске воде. Овај фактор развоја и уређење бање треба и у будућим плановима и програмима уређења да има најзначајнију улогу. Ова бања је највећи туристички центар Тополичког краја. Дobar глас о лековитој моћи проломских извора брзо се преносио широм Југославије од "уста до уста", као и преко штампе, нарочито од 1956.г. Бележење пораста посетилаца и њихових ноћења почело је 1961.г. када је бања постала друштвено власништво. Већ тада је масовност посете надмашила Куршумлијску и Луковску Бању, као и многе друге бање у Србији.

Имајући у виду компаративну предност термоминералних извора Луковске Бање по издашности и надморској висини над осталим изворима Тополичког краја, треба искористити и остале могућности за афирмацију ове бање. Поред бањског, може се развијати зимски и сеоски туризам као и друге комплементарне делатности (сточарство, повртарство и сл.). У близини Луковске Бање има изванредних терена за развој зимских спортова. Терени су приступачни и травнати, тако да код изградње скоро и да нема земљаних радова, са добрим нагибима без опасности од лавина, а снежни покривач се најдуже задржава у односу на остала места Тополичког краја. Сем у туристичке и здравствене сврхе, термални и минерални извори Тополичког краја имају и своју привредну функцију и значај. У томе предњачи Пролом Бања, која већи део прихода стиче од продаје флаширане минералне воде, што је позитивна тенденција и добар пример и за остале бање.

Реке

Главну хидрографску артерију представља река Топлица која се пружа правцем западисток. Топлица је највећа лева притока Јужне Мораве, како по површини слива, тако и по количини воде. Слив јој обухвата 14.9% од целокупне површине слива Јужне Мораве, а у њеном протицају Топлица учествује са 10.9%. Извориште Топлице је на источној страни Копаоника испод Панчићевог врха, Сувог Рудишта. Код села Дољевца улива се у Јужну Мораву. Дужина њеног главног тока износи 124 км.

Топлица настаје од више изворишних кракова. Главни крак извире у Запланинама, изнад села Равништа, на надморској висини 1650 м и зове се Берекаруша. Други крак извире у великим Ливадама изнад села Штаве на 1250 м надморске висине. Он се прво зове Штавска, а затим Луковска река. Кад код села Мерџеза Берекаруша прими воду Луковске реке, добија ново име Топлица. Од села Мерџеза до Куршумлије Топлица тече на југоисток, уском и дубоком долином, па се раније овај крак називао тесном Топлицом (Топлица Тијесна). У овом делу Топлица прима већи број притока.

Код Куршумлије с десне стране прима Бањску реку, прву своју већу притоку. Око 1 км низводно од ушћа Бањске у Топлицу се улива, опет с десне стране њена највећа притока - Косаница, која јој даје просечно 3м³/с воде. Низводно од Куршумлије Топлица скреће ка истоку и тај правац задржава до ушћа у Јужну Мораву.

До Прокупља Топлица тече клисурастом долином, дугом око 15 км, у којој не прима ни једну притоку.

Табела 14. Преглед важнијих притока Топлице

Име притоке	Ушће у км од ушћа Топлице	Притока	Дужина притоке	Површина слива км ²	Средња количина воде
Југбогдановачка Р.	1.0	лева	25	145	0.60
Црнатовачка Р.	4.5	десна	26	127	0.25
Речичка Р.	40.9	лева	12.25	86	0.40
Планска Р.	45.2	лева	20	46	0.20
Бресничка Р.	49.0	лева	25	98	0.55
Арбанашка Р.	49.3	десна	24	126	0.85
Драгушка Р.	56.2	лева	25	84	0.40
Барбатовачка Р.	60.9	лева	134	127	0.75
Грабовачка Р.	64.8	десна	9.5	49	0.30
Косаница	76.0	десна	34	389	3.0
Бањска	77.5	десна	22	198	1.30
Луковска	103.6		26	116	1.00
Берекаруша	103.6		27	174	1.55

Извор: Томислав Л. Ракићевић, 1954, "Режим реке Топлице", Зборник радова, I свеска Географски завод, Природно математички факултет, Београд

По изласку из овог теснаца тече широком равницом Добрича и има изглед равничарске реке са изразито вијугавим током. У овом делу тока прима у

близини ушћа Црнатовачку реку с десне стране, а Југбогдановачку реку с леве стране.

Ширина и дубина корита су врло променљиве. Топлица је у горњем току, при средњем водостају, широка 10-15 м, а дубока 0.70-0.90 м. У средњем току низводно од Куршумлије широка је до 20 м, а дубока 1-1.5 м, а у доњем, низводно од Прокупља, широка је до 30 м, а дубока преко 1.5 м при средњој води.

Косаница је највећа притока Топлице, како по сливу, тако и по протицају. Друго место по величини слива и по протицају заузима Ђерекаруша. По величини слива и по протицају на треће место долази Бањска река.

Ово су све притоке чији су сливови обухваћени сливом изворишног дела Топлице. Ако их упоредимо са сливовима притока доњег тока Топлице, разлике су веома уочљиве. На пример, Југбогдановачка река која са сливом од 145 км² заузима четврто место, по протицају долази на седмо. Слив јој је скоро исте величине као и Бањске реке, а протицај више него два пута мањи. Затим, Црнатовачка река има већи слив од Луковске, а четири пута мању количину воде. Њен слив је исте величине као слив Арбанашке реке, а протицај скоро три пута мањи.

Главне водене масе образују се на простору од Куршумлије до села Белољина. Ту Топлица носи 75.76% своје воде, а низводно до ушћа њена вода се појачава slabим притокама.

Уочљива је чињеница да су леве и десне притоке Топлице приближно једнаке дужине, односно да река има симетричан слив.

Водостање и протицај Топлице

На Топлици постоје четири водомерне станице, у Куршумлији, Пепељевцу, Прокупљу и Дољевцу. Максимални средњи месечни водостај код свих станица је у марту. Висок водостај почетком и током пролећа јавља се услед отапања снега.

Табела 15. Средњи месечни водостаји на реци Топлици

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Период мерења
Куршумлија	29	49	55	51	50	35	23	14	12	19	23	32	1935-40
Пепељевац	37	58	62	54	48	27	24	16	13	21	27	32	1935-40
Прокупље	30	40	56	49	50	36	17	15	9	18	24	32	1929-40
Дољевац	-	-	-	-	-	-	-75	-84	-	-	-	-75	1923-40
	62	36	34	45	50	64			89	81	83		

Извор: Томислав Л. Ракићервић, "Режим реке Топлице", Зборник радова I свеска, Географски завод Природно - математички факултет, Београд, 1954.

Горњи део слива је планинско земљиште, па је због веће надморске висине и веће дебљине снежног покривача отапања продужено у априлу и мају. Зато се код Куршумлије, Пепељевца и Прокупља одржава висок водостај током целог пролећа.

Минимални водостаји на Топлици јављају се на свим станицама, редовно почетком јесени, септембра месеца. У септембру (као и фебруару) пада најмање атмосферског талоба у току године, како је у летњим месецима најјаче испаравање то је и водостај у овом месецу најмањи.

Годишња амплитуда водостаја је различита. Највећа је код Дољевца (55 цм) углавном због ниског летњег водостаја који се јавља због јаког испаравања. Овај део слива нема шума које би ублажавале летње температуре и регулисале равномерно отицање атмосферске воде. Затим се и знатна количина воде троши за наводњавање које у многоме смањује и онако мало воде Топлице.

Код Прокупља и Пепељевца годишње колебање водостаја је готово поједнако: Код Прокупља износи 47, а код Пепељевца 49 цм. Код Куршумлије је најмање годишња амплитуда водостаја. Слив узводно од Куршумлије добрим делом је пошумљен. Амплитуда водостаја износи само 33 цм. Под утицајем јесењих киша водостај се на Топлици повећава. Повећавање се код Куршумлије, Пепељевца и Прокупља наставља у новембру, а у децембру се јавља секундарни максимум.

Секундарним минимуми се јављају у јануару, тј. у месецу са најнижом средње месечном температуром. Ове амплитуде су незнатне, износе само неколико цм. Топлица код Прокупља припада балканско-континенталној варијанти флувио-нивалног режима.

Табела 16. Средњи годишњи протицај реке Топлице у периоду 1923 -1940. године

Топлица	F	P	P'	Q	q	C	Qm	n
Куршумлија	427	730	267,7	3,65	8,54	0,37	69,0	19,0
Пепељевац	986	715	234,6	8,00	8,12	0,36	120,0	15,0
Прокупље	1774	705	210,1	12,00	6,70	0,30	167,0	14,0
Дољевац	2052	700	189,4	12,40	6,04	0,27	173,0	14,0
Ушће у Мораву	2180	695	180,9	13,00	5,86	0,27	178,0	13,7

F - површина слива у км²; P- годишња количина падавина у мм; P' - количина падавина која отекне коритом; Q - протицај у м³/с; q - релативни отицај у литрима у секунди на км²; C - кофицијент отицаја; Qm - максимални протицај у м³/с; n - однос према средњој води.

Извор: Томислав Ј. Ракићевић, "Режим реке Топлице", Зборник радова I свеска, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд, 1954. године.

Количина воде у Топлици расте од извора према ушћу, али несразмерно и правилно. Узрок овоме су велики број притока у средњем току и знатни нагиби земљишта у горњем току. Због тога се количина воде у реци у горњем и средњем току доста брзо повећава, а у доњем току малог броја притока, пропуштљивости земљишта и незнатног слива кишнице, количина воде у

кориту се незнатно повећава. Просечан протицај Топлице код Прокупља износи $13\text{м}^3/\text{с}$. Највећу количину воде Топлица носи у марту, приликом топљења снега у целом сливу. Минимална количина воде у Топлици јавља се у септембру, месецу са незнатном количином киша, после најтоплијих летњих месеци са јаким испаравањем.

Апсолутни максимум воде забележен је 20. октобра 1927.г. са 314 цм. Јесење велике воде долазе после кишног максимума који се јавља у октобру и новембру. Зими су ретке велике воде. С пролећа поплаве настају као последица топљења снега и леда. Летње поплаве су последица искључиво великих пљускова и најопасније су после провале облака. Највећа катастрофална поплава забележена је после провале облака 20. јула 1937.г. Водомерне станице у Куршумлији, Пепељевцу и Прокупљу забележиле су тада апсолутни максимални водостај када је цела долина Топлице, од села Белољина до Прокупља, била под водом. Ова поплава средње Топлице настала је у вези са загушивањем теснаца код Прокупља, који није могао сву воду да прими и Топлица се широко разлила изван корита. Требало је десет дана да се река врати у своје корито, а за собом је оставила пустош.

Мале воде на Топлици се јављају зими и лети. Зимске се јављају у јануару као последица нивалне ретенције. Летње мале воде настају услед интензивног испаравања, због високих температура ваздуха. Оне су дуготрајније од зимских и јављају се у јулу, августу и септембру. Мале воде се врло негативно одражавају на привредни живот. У лето 1952.г. количина воде у Топлици се изузетно смањила. На многа места се могло прећи "с камена на камен". Воденице нису радиле око 80 дана. Овако мала количина воде врло се негативно одразила на рибљи свет у Топлици. Због мале количине, при високој температури ваздуха, вода је била јако загађена, па су рибе у масама угинуле и скоро уништене.

Погодност речне воде за поједине врсте туризма

До Куршумлије вода припада II класи загађености, а сезона купања се поклапа са летњим месецима јулом и августом. Температура воде је изнад 20°C . Дубина расте од приобалног ка матичном делу реке од 1-2 м. а у појединим деловима и до 3 метра. Рекреативни значај Топлице је углавном у функцији домицилног становништва на локацији од Мерђеза до Куршумлије. До сада није ништа урађено на плану уређења плажа, како би оне поред локалног добиле и шири значај.

Воде Топлице низводно од Куршумлије до улива у Јужну Мораву припадају III класи загађености, па без обзира што термички одговарају за купање, загађеност је ограничавајући фактор развоја купалишног туризма.

Спортско-рекреативни значај воде поред пливања састоји се и у риболову, који из године у годину добија све већи значај. Реке су богате рибом. У горњем току реке Топлице живи пастрмка, док у осталим деловима Топлице има клена, мрене и кркуше. Пастрмке има у чистим водама Луковске и Проломске реке.

Риболов на овим рекама је у функцији туризма Луковске и Проломске бање. Удружење риболоваца "Топлица" омогућава хватање рибе удицом, јер би било којим другим средствима, а пре свега мрежом, неповољно утицало на стање рибљег света. Удружење настоји да повећа број чланова, а истовремено да обогати постојећи рибљи фонд младом рибом, како би ови хидрографски ресурси привукли што већи број посетилаца.

Језера и остале акумулације

Топлички крај је веома сиромашан у погледу ове групе хидрографских вредности.

Крај самог Блага, на надморској висини од 385 м, налази се језеро обрасло трском и шеваром, које носи назив Благско језеро. Има облик полукруга. Пружа се од запада према истоку готово јужном границом насеља. Како је обрасло у густу трску и шевар, то му обалска линија није јасно изражена. Зато је тешко одредити тачне димензије језера. Дужина му износи око 800 м, ширина до 200 м, а површина око 12 ха.

Проучавајући пиратерију Благашнице др Јован Цвијић је правилно закључио да Благско језеро није ништа друго до лактаста мртваја. (Цвијић, 1909.).

Басен Благског језера представља уствари напуштено речно корито Благашнице. Наиме, по извршеној пиратерији Благашница је наставила да усеца своје корито у централној језерској равни. Усекавши се у њој за неких 5-6 м, она је при неком високом водостају, у коме је дошло до нагомилавања воде и издизање нивоа на конкавној страни адаптационог лакта образовала своје корито, док је старо преобратила у мртвају.

Благско језеро добија, повремено воду од реке Благашнице и од падавина које се непосредно излију на његову површину, чија годишња количина износи 622 мм. Међутим, главни извор храњења Благског језера су подземне воде из слива горњег тока реке Благашнице.

Подземне воде којима се Благско језеро претежно храни, а које у виду већег броја извора избијају по његовом дну, богате су минералним састојцима. Због оваквог начина храњења, мале надморске висине, незнатне дубине и повољне жупне климе области у којој се језеро налази, оно је готово у целини обрасло у трску и шевар. Нагомилавањем остатака трске, шевара и другог барског биља образовани су на језерском дну слојеви тресета знатне дебљине. Острва тресета налазе се и на самој површини језера. Тако да се само местимично у средини језера налазе слободне мале површине, тзв. "ока" пречника 3-5 м. Вода у њима је због велике количине растворених органских материја тамно-мрке боје. Због мале количине кисеоника у језерској води остаци биљака у њој се не распадају већ угљенишу и прелазе у трсет. Готово потпуно одсуство кисеоника у језерској води чини да у језеру нема риба. Главни представници животињског света у њему су пијавице, жабе и барске змије. У трсци и шевару око језера има приличан број дивљих пловки.

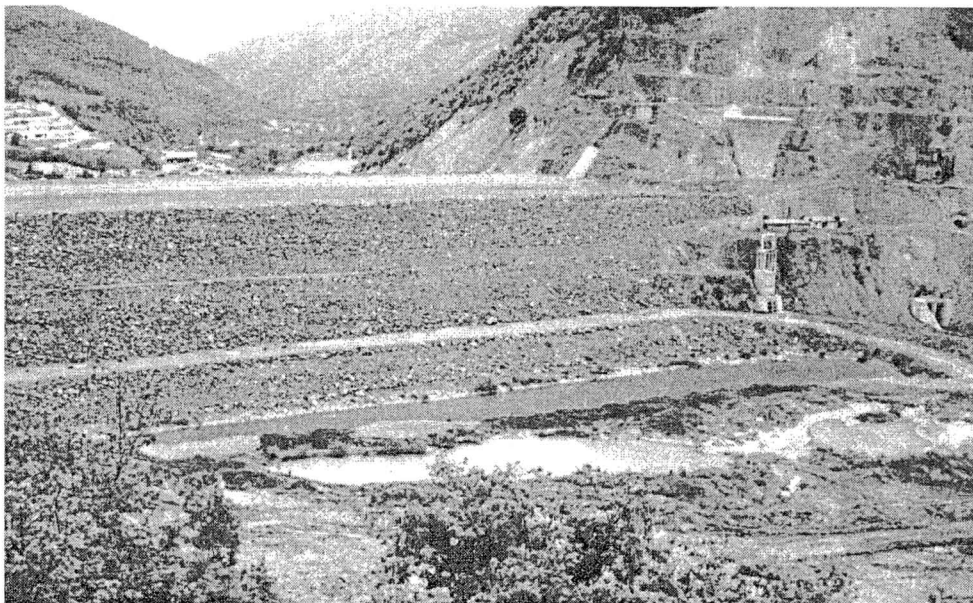
По својим хидрографским особинама Благско језеро је типична мочвара која представља последњи стадијум у еволуцији једног малог и младог речног

језера. Изчезавање језера убрзава како бујни биљни свет у њему, тако и повремено изливање Блаташнице, која га при томе засипа наносом. Мештани га називају и блатом. По том блату и река Блаташница добила је име. (Ракићевић, 1967.)

У току су радови на чишћењу и активирању ове хидрографске вредности.

Од акумулација у Топличком крају, поред већ истакнуте "Селове" у горњем току реке Топлице, треба поменути "Бресничку", "Растовничку", "Придворичку" и "Попову".

Изградња акумулације "Селова" предвиђена је Програмом уређења слива Мораве из 1966.г. Предвиђена изградња акумулације "Селова" има изузетан и дугорочан значај, како за развој читаве Топлице, тако и Нишког региона у целини.

Фотографија 5. Селова - будућа водена акумулација

Првобитно је ова акумулација у оквиру двадесетогодишњег Програма уређења слива Мораве пројектована искључиво са становишта заштите од штетног дејства воде. Међутим, за укупан развој привреде, процес урбанизације и подизања животног стандарда радних људи на ширем простору Топлице, изградња акумулације "Селова" има далеко већи дугорочни значај са становишта активних непосредних и посредних ефеката, коришћења воде за потребе снабдевања насеља (становништва и индустрије, за потребе развоја пољопривреде, производње електричне енергије, туризма и др.).

Ови ефекти имају дугорочни карактер, с обзиром да ће само потребе становништва за водом у Топлици до 2000 године бити вишеструко увећане, али се већ и постојећи проблеми снабдевања водом могу оценити као веома акутни. Укључивање "Селове" као основног изворишта за снабдевање водом

регионалног водовода нишког подручја, тј. града Ниша (са перспективних 300.000 становника у 2000.г.), као и градова Прокупља и Куршумлије (заједно око 75.000 становника у 2000.години), изградња акумулације "Селова" прераста првобитно искључиво приоритетне заштитне намене и постаје питање од прворазредног развојног интереса. Акумулациони базен дужине 7 км и површине 300 ха, са браном високом 70 метара и запремином акумулације од 75 милиона м³ воде, од чега 51 милион м³ за коришћење за наведене намене које немају заштитни карактер, представља развојно атрактиван објекат. Изграђена је бетонска брана, дислоцирају се саобраћајнице и насеља, граде се пратећи објекти, и са приливом нових инвестиција очекује се реализација Програма највеће акумулације која ће имати вишеструку намену.

Акумулација "Бресница" формирана је на Бресничкој реци, на јужним падинама планине Јастребац. Изворишни део Бресничке реке је под гребеном који спаја два врха Стражимир и Ђушце. Водоток Бреснице настаје од Велике и Мале реке. Површина сливног подручја износи 12,6 км² при чему је оно претежно под густом шумом са мањим површинама под пашњацима и њивама. Висина бране износи 25 м а запремина акумулације 1.380.000 м³. Просечан протицај реке Бреснице износи 110 л/с.

Акумулација "Бресница" у свом коришћењу има три задатка, и то:

1) да задржи нанос, 2) да амортизује поплазни талас и 3) да обезбеди коришћење воде реке Бреснице за снабдевање водом и оплемењивање водотока. Из акумулације за потребе водоснабдевања просечно се захвата 60 до 70 л/с, што представља 60% укупне потрошње Прокупља водом.

Иако је као акумулација веома атрактивна, због забране купања, приступ је скоро немогућ, па и посета излетника је незнатна.

Акумулација "Растовница" подигнута је на 400 м од ушћа Растовнице у Топлицу. Висина бране износи 21 м а запремина акумулације 468.000 м³ воде. Намењена је за снабдевање Прокупља индустријском водом, затим за одбрану од поплава и задржавању наноса. Налази се у непосредној близини пута Ниш-Прокупље-Приштина. Због недовољне техничке опремљености, акумулација је забрањена за купање. И поред забране, евидентно је масовно присуство купача Прокупља и околине.

Како се ради о важној хидрографској вредности у непосредној близини Прокупља, то се овој акумулацији треба дати приоритет у извођењу завршних радова како би била у функцији развоја туризма.

Придворичка акумулација се налази у горњем току Драгушке реке, леве притоке реке Топлице, на 1.5 км северно од села Придворице. Висина бране је 20 м, ширина 30 м а дужина акумулације до 1000 м. Основна намена је за потребе водоснабдевања Блага и шире околине.

Акумулација "Попова" подигнута је на истоименој реци, на 7 км удаљености од Блага. Висина бране је 10 м, ширина до 50 м, а дужина акумулације 300 м. Планирана је као излетиште за потребе Благана и околине.

Све до изградње акумулације "Ђелије" 1977.г. на Расини, а која не припада Топличком крају, Попова је била главно купалишно место Блага и околних насеља. Са активирањем акумулације "Ђелије", Благани запостављају Попову и у потпуности се оријентишу на ову далеко већу и значајнију

акумулацију, иако је од Блаца удаљена 12 км, али далеко боље повезана асфалтним путем Блаце-Брус-Копаник.

Од осталих акумулација треба истаћи значај прокупачког и куршумлијског базена и базена у Куршумлијској Бањи. С обзиром да је Топлица од Куршумлије низводно у приличној мери загађена то и поменути базени имају велики значај за купање, одмор и рекреацију.

Олимпијски базен у Прокупљу због недовољне опремљености у подређеном је положају у односу на базене у Куршумлији и Куршумлијској Бањи. Поред купалишне функције базени су погодни и за спортска такмичења.

Туристичка валоризација хидрографских атрактивности

Хидрографске карактеристике у зависности од врсте и места где се налазе у Топличком крају имају своја специфична атрактивна својства. Без обзира да ли представљају самосталне или комплементарне туристичке вредности, добијају знатно већу вредност и могућности туристичке валоризације када се посматрају у узајамној повезаности и комплементарном односу са осталим туристичким вредностима (геоморфолошким, климатским, биогеографским и антропогеним).

Воде са извора и издана у основи се користе за шире потребе становништва, а првенствено треба водити рачуна о исправности воде за пиће и снабдевености смештајно-угоститељских објеката за боравак туриста.

Окосницу развоја туризма Топличког краја представљају термални извори у Проломској, Куршумлијској и Луковској бањи. Поред основне лечилишне функције, по којима се истичу ове бање, треба радити на њиховом уређењу и активирању како би добиле већи национални и међународни туристички значај.

У горњем делу реке Топлице, до Куршумлије вода припада другој класи и богата је рибом. Постоје погодни услови за развој излетничког туризма.

С обзиром да је Топлички крај оскудан језерима као хидрографским вредностима, неопходно је Блачком језеру вратити живот и ставити га у функцију развоја туризма.

Недостатак чисте воде у Топлици, низводно од Куршумлије до улива у Јужну Мораву, за развој купалишног туризма на отвореном простору захтева изградњу вештачких акумулација и базена на чијем уређењу треба и даље радити како би били у функцији не само локалног становништва, већ и за потребе домаћих и страних туриста.

КАРАКТЕРИСТИКЕ БИЉНОГ И ЖИВОТИЊСКОГ СВЕТА

БИЉНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И ЊИХОВА РЕКРЕАТИВНА ЕСТЕТСКО-ДЕКТОРАТИВНА И ХИГИЈЕНСКО ЗДРАВСТВЕНА ФУНКЦИЈА

Биљни и животињски свет има посебан значај за туристичка кретања. С обзиром да се ради о простору где постоје разлике у рељефу, клими, саставу земљишта и хидрографији, самим тим и живи свет је различито заступљен. Иако у природи постоји тесна повезаност између две основне категорије живог света, њихова специфична обележја различито се манифестују у туристичким кретањима.

Проучавајући распрострањеност вегетације у оквиру Топличког краја, 916 км² је под шумом, односно 41% укупне површине, што је веома висок удео шумовитог простора (одговарајући подаци за Републику Србију 26.5%). Од укупне шумске површине, преко 61%, односно око 560 км² се налази у друштвеном власништву. У друштвеним шумама преовлађују високе одрасле лишћарске шуме, које су углавном састављене од квалитетног буковог дрвета. Од листопадног дрвета заступљени су још јасен, храст, цер и граб, али у мањим количинама. Такође има и одређених мањих површина под четинарима.

Око 35.600 ха шумских површина представља приватно власништво. Ова шума је готово искључиво састављена од лишћара и налази се у нижим пределима и на падинама планина. У овим шумама преовлађују храст са око 40% укупних површина, затим буква око 30%, а остатак чине граб, цер, брест, јасен и багрем.

До висине од 500 м расте и разно лековито биље: камилица, зова, липов цвет, нана, мајчина душица, јагода, купина, жалфија и др.

У подножју планина је појас антропогене вегетације (поврће, житарице, воће, винова лоза). После убирања летине неке од ових површина користе се као ловишта ниске дивљачи и птица.

Са порастом надморске висине настаје појас листопадних шума. Храст расте на пристојној-јужној страни најчешће, буква на осојној-северној, а поред овог дрвећа расте и граб, цер, леска, дрен, кун, јасен, брест, багрем, липа и др. На висини од 1.200 м шири се букова шума са пашњацима и страним пропланцима. Ове шуме су туристички најпривлачније у лето и јесен, јер се одликују специфичном свежом микроклимом и погодују развоју излетничког туризма. Једно од најуређенијих излетишта у овој зони је Ајданавац на Великом Јастрепцу.

Изнад листопадних шума је појас мешовитих шума. У њима листопадних и четинарских шума. Најпривлачније су у јесен када листопадна вегетација добије жуте и смеђе тонове, који су контрасни зеленилу четинара На

ове шуме се према вишим деловима планина наставља појас четинарских - вечно зелених шума(смрча, јела, бор). Зона ливада и пашњака се може користити за гајење и уређење стаза за алпско скијање (спуст, слалом, веле слалом) и нордијско скијање(трчање, штафетно трчање, бијафлон).

Вегетација у функцији одмора и рекреације

Посредством човека створене су зелене површине у насељима као особите комбинације боја и облика богатог и разноврсног биљног света.

По карактеристикама паркови осим своје биолошке функције су декоративно обликоване површине, које заједно са архитектонским објектима чине градску целину.

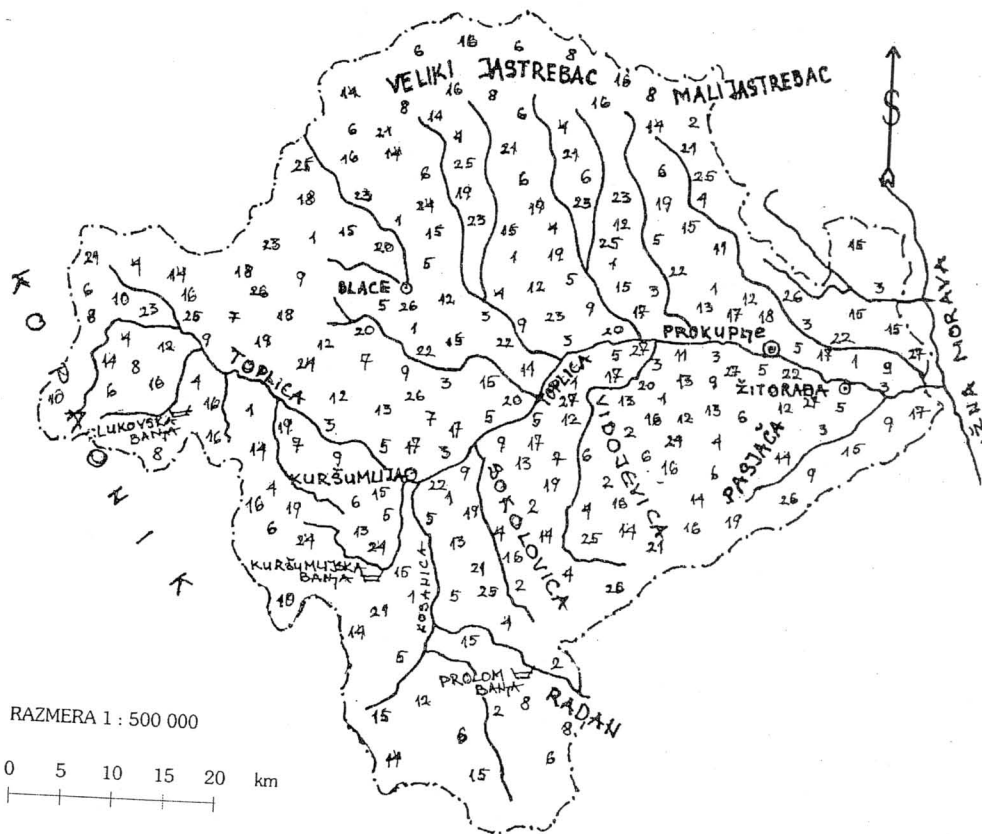
Најуређенији парк налази се у кругу Основне школе "9. октобар" у Прокупљу. Парковна површина је правоугаоног облика, 140 м дужине и 80 м ширине. Уздужном стазом од школске зграде према магистралном путу Ниш-Прокупље-Приштина, парк је подељен на западни део са површином 5000 м² и источни 6200 м². У парку су преко различитог хлористичког састава и његовог уметничког распореда и обликовања у виду различитих фигура представљени поједини догађаји из наше националне прошлости. Овај огледни, изразито школски пример уређења животног простора који је у функцији одмора и рекреације, добитник је прве Републичке награде у 1987.г. за најбоље уређену школску парковну површину на нивоу Републике Србије.

КУРИОЗИТЕТНА СВОЈСТВА БИЉНОГ СВЕТА

Проучавајући Топлички крај и вршећи упоређивање са суседним крајевима, дошло се до сазнања да посебан куриозитет представљају стабла шљива у дворишту цркве Лазарице, храма светог Лазара у селу Пролому, недалеко од Пролом Бање. Цркву Лазарицу саградили су мештани села Пролома, после насељавања 1896. године, на темељима цркве из XIV века. Претежно српско становништво са овог простора је крајем XVII века примило исламску веру па је стару цркву напустило и порушило. Данашњи становници приликом досељавања са планине Голије, на месту данашње цркве пронашли су само темеље. Они су на темељима старе цркве преносећи архитектуру из свог краја саградили цркву брвнару, данашњег изгледа, која као једина црква брвнара представља реткост овог краја. Стабла шљива су спирално увијена, и то тако правилно као да је то човек урадио. Нема података о томе које је и када засадио ове шљиве. Научници још нису доказали под којим околностима је дошло до спиралног увијања шљива у дворишту цркве Лазарице.

ЛЕКОВИТО БИЉЕ И ПОЉСКО ШУМСКИ ПЛОДОВИ

Када је реч о туристичкој вредности биљног света Топличког краја треба истаћи и изузетно богатство овог простора разноврсним лековитим биљем, дивљим воћем и осталим пољско шумским плодовима.

Карта 15. Размештај лековиог биља у Топличком крају

Легенда:

1. Хајдучка тарва (*Achillea millefolium*)
2. Дивљи лук (*Allium ursinum*)
3. Бели слез (*Athaea officinalis*)
4. Пелен (*Artemisis asenthinum*)
5. Чичак (*Arctium lappa*)
6. Велебиље (*Atropa belladona*)
7. Красуљак (*Bellis perennis*)
8. Бреза (*Betula verrucosa*)
9. Русомача (*Sapsella bursa*)
10. Ким (*Carum carvi*)
11. Водопија (*Gichoprium intybus*)
12. Кукурек (*Helleborus*)
13. Кантарион (*Hupericum pergorarum*)
14. Црни слез (*Malva silvestris*)
15. Камилица (*Matricaris chamomailla*)
16. Нана (*Mantha Longifolia*)
17. Булка (*Papaverrhocas*)
18. Троскок (*Polygonum avioulare*)
- 19.

Храст (Qverucus) 20. Маслачак (Taraxcum officinale) 21. Липа (Tulija) 22. Коприва (Utrica dicica) 23. Матичњак (Mellisa officinalis) 24. Љубичица (Viola oderata) 25. Папрат навала (Aspidium filix) 26. Мајчина душица (Humus serpyllum) 27. Бабини зуби (Amarantus crispus).

Лечење лековитим биљем старо је исто толико, колико и само човечанство. Болест је велика невоља, а невоља човека свачему научи. Према медицинском историчару Стернону, онај човек који је дошао на идеју да на своју рану стави лист боквице, или неко друго лишће, може се у неку руку сматрати за претечу лекара и апотекара. Претпоставља се да су сви народи на земљиној кугли употребљавали и употребљавају лековито биље и лековите сировине свога краја.

У Топличком крају откривено је око 150 врста лековитог биља. Међу овима већи број је витаминозан или јестив. Око 150 биљних врста овдашње становништво вековима користи за домаћу употребу, тј. за лечење разних болести, за справљање чајева, мелема, уља, сокова и разних прерађевина за јело. Најчешће употребљаване биљне врсте су: хајдучка трава, дивљи лук, бели слез, пелин, чичак, велебиље, красуљак, бреза, рузмарин, ким, водопија, кукурек, кантарин, црни слез, камилица, нана, булка, трскот, храст, маслачак, мајчина душица, липа, коприва, матичњак, љубичица, папрат навала и бабини зуби, а од пољских и шумских плодова печурка, купина, шипурак, оскоруша, леска, јагода, малина, јабука, шљива, крушка, орах, трешња, зова, боровница, клека, глогиња и дрењина. Многе од ових биљака се и организовано прикупљају и суше или се користе у домаћинствима.

ЛОВИШТА И МОГУЋНОСТ РАЗВОЈА ЛОВНОГ ТУРИЗМА

Цео Топлички крај, изузев сталних насеља, представља ловно-продуктивну површину на којој живе и размножавају се различите врсте дивљачи. На овом простору установљена су ловишта "Арбанашка", "Топлица", "Велики Јастребац", "Соколовица", "Драгомировац", "Шумата" и "Косаница".

Површина установљених ловишта износи 223.000 ha, у границама Топличког краја. На ловно-продуктивну површину долази 192.774 ha, што чини 86,42% територије Топличког краја.

Поменути ловиштима газдују ловачка удружења: "Мирослав Златановић - Мића" - Житорађа, "Топлица" - Прокупље, "Драгомировац" - Блаце и јавна предузећа "Србијашуме" Прокупље и Куршумлија.

Карта 16. Територијални размештај ловишта у Топличком крају

Табела 17. Установљена ловишта у Топличком крају

	Катастарска површина	Ловна површина
1. СО Житорађа - Арбанашка	21.389 ha	18.823 ha
2. СО Прокупље:		
- Топлица	61.474 ha	53.231 ha
- Велики Јастребац (део ловишта)	6.558 ha	5.317 ha
- Соколовица (део ловишта)	8.112 ha	7.236 ha
3. СО Блаце - Драгомировац	24.284 ha	19.673 ha
4. СО Куршумлија		
- Шумата	18.984 ha	14.461 ha
- Соколовица (део ловишта)	7.960 ha	7.324 ha
- Косаница "Соко"	68.207 ha	65.271 ha
УКУПНО:	223.000 ha	192.774 ha

Извор: Ловачко удружење и јавна предузећа Топличког краја

Ловостајем су заштићене врсте дивљачи: срна, дивља свиња, зец, јазавац, веверица, сиви пух, куна-златица, ондатра, фазан, пољска јаребица, дивљи голуб гривнаш, грлица, гугутка, препелица, шумска шљука (глоговњача и лисаста), дивља патка (глувара, кржуља, крца, пупчаница, звиждара, ђубаста, ридоглава, леђенарка, превез, чегртуша, кашикара, мраморка, црнка), њорка, сива чапља, барски петлован, барска кокица, креја, јастреб кокошар, гачац, ронци (велики, средњи и мали), вранци, гњурци, мали ноћни потрк, шумска шљука и друге врсте повремено.

Трајно заштићене врсте дивљачи су: видра, хермелин, ласица, сова, соко, орао, јастреб (осим јастреба кокошара), црна и бела рода, лабуд, чапља (осим сиве чапље), еја, луња, шљука сабљарка, кукавица, златоврана, водомар, дивља гуска (осим глоговњаче и лисасте), шљука (осим шумске шљуге), детлићи, птице певачице (осим сиве вране, свраке, креје и гачца) и друге врсте повремено.

Дивљачи ван режима заштите су: вук, шакал, лисица, твор, дивља мачка, сива врана и сврака.

Стално гајена врста дивљачи са којима се газдује су: срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица.

Иако постоје повољни бонитетни услови (храна и вода, вегетација, квалитет тла, мир у ловишту, општа прикладност ловишта (клима, конфигурација терена, могућност миграције дивљачи и др.), бројно стање главних врста дивљачи је знатно испод могућег капацитета ловишта. Основни разлог је у томе што до сада није вођена потребна брига о заштити и узгоју дивљачи на овом простору. Заштићена дивљач је страдала, а и данас страда, од прекомерног лова, од грабљивица које су се бесправно множиле, од непогода и других узрока, тако да су поједине врсте сведене на биолошки минимум.

Табела 18. Бројно стање и одстрелена дивљач у ловиштима Топличког краја

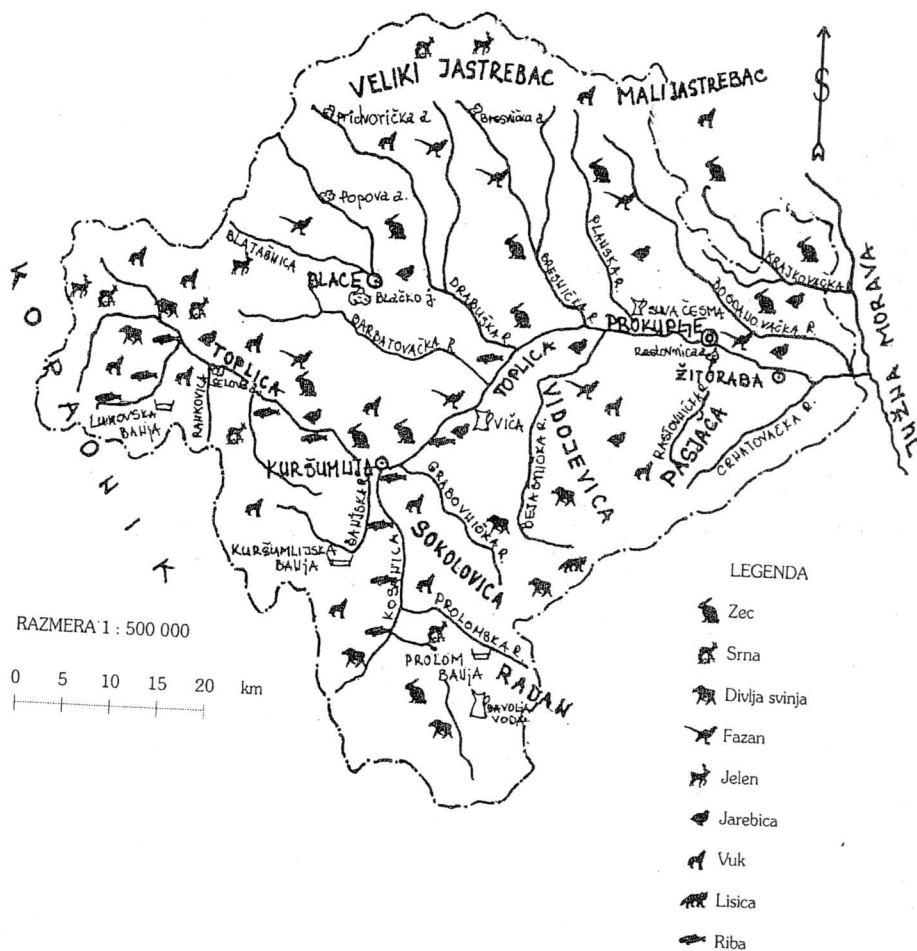
Врста дивљачи:	Укупан број			Одстрел			Странци		
	1985	1990	1996	1985	1990	1996	1985	1990	1996
Свиња	425	610	317	81	130	76			
Срна	231	318	115	27	36	31			
Јелен	96	119	110	25	34	24			
Зец	10751	12532	14635	2836	3212	4517	43	56	38
Тетреб велики	256	284	317	68	72	89			
Јаребица Пољска	18342	29564	38489	4624	5863	7965	186	299	512
Љешгарка	370	530	760	120	150	172			
Фазан	4800	6100	5490	1380	1600	1342			
Јазавац				28	34	43			
Вук				56	63	76			
Лисица				396	456	582			
Куна				38	43	56			
Соко, јастреб, кобац				396	438	736			
Свраке, вране и сојке				4936	5846	7293			
Остала перната дивљач				678	824	972			

Извор: Ловачка удружења и јавна предузећа Топличког краја, 1996.

Од дивљачи у посматраном периоду на крају ловне године 1996. највише је било пољских јаребица 38.489 и зечева 14.635. Учешће страних ловаца у одстрелу дивљачи било је са 38 зечева и 512 пољских јаребица. Бројно стање за неке врсте дивљачи због нерасположивих података није дат, већ је приказан само њихов одстрел.

За сада једино Ловачко удружење "Топлица" са седиштем у Прокупљу, пружа најбоље услове страним туристима, тако да сваке године долазе у групама 10-20 ловаца, махом Италијана, да лове на простору Прокупља и Житорађе. За време боравка услуге смештаја им пружа хотел "Hammeum" у Прокупљу. Потенцијалне могућности за развој ловног туризма, с обзиром на ловну проодуктивну површину од 192.774 ha (86.42% територије Топличког краја) и бројног стања дивљачи су прилично велике, међутим због недовољне опремљености ловишта, нису у довољној мери искоришћене.

Карта 17. Ловна и риболовна активност у Топличком крају

Број легалних чланова ловачких удружења опада из године у годину. У 1985.г. било је 3.650 чланова, 1990.г. - 1.830, док у 1996.г. било је свега 1.196. Разлози опадања броја чланова су у превеликој годишњој чланарини. На другој страни расте број нелегалних ловаца, па се на тај начин повећава криволовство.

Недовољна заштита дивљачи, посебно од криволова довела је до садашњег бројног стања дивљачи, која је знатно испод економског капацитета. Границе ловних површина су окренуте према приватном поседу и јако су разуђене. Такве границе омогућавају велику активност криволоваца како у граничној зони ловишта, тако и у њиховој унутрашњости. Ову погодност криволовци обично користе, али ће се у најскорије време наћи начин да се ловокрађа сведе на подношљиву меру.

РИБОЛОВ

Ова активност у свету и код нас добија све више присталица и по оцени стручњака представља један од најидеалнијих облика рекреације. Скоро да нема активности или облика туристичких кретања које могу човека у толикој мери приближити природи и релаксирати као спортски риболов.

Реке су богате рибом. У горњим токовима већих река живи пастрмка, док у осталим деловима Топлице може се наћи клен, мрена, сом, кркуша, караш, шаран, штука, смуђ и скобаљ.

Пастрмке има у чистим водама Луковске и Проломске реке. Риболов на овим рекама је у функцији туризма Луковске и Проломске бање.

Најважнији ревири улова клена и мрене налазе се у доњем току Топлице, код Прокупља и Житорађе.

У економском погледу сом предстравља најзначајнију рибу врсту. По бројности је најмање заступљена, али поједини примерци достижу од 40 до 52 кг. До сада најтеже(52 кг) уловљена риба од како постоји Удружење спортских риболоваца "Топлица", је сом који је уловљен од стране риболовца Орбовић Петра из Прокупља. Риба је уловљена 10.4.1992.г. у зајаженој води бившег Данчевићевог млина на Топлици, код Прокупља.

У Топличком крају делују 4 општинске организације спортских риболоваца са преко 7.000 чланова, од чега одраслих риболоваца (сениора има преко 5.000 чланова, док су остали углавном омладинци, пионери, студенти и жене.

Целокупна активност општинских организација спортских риболоваца мора се усмерити у два стратешка основна правца: стручно-производном и спортско туристичком. Ове компоненте активности су узајамно повезане и не би смело да се деси да се стручно производна делатност занемари или препусти аматерским подухватима.

Спортско-туристичка компонента активности чланства односи се на разноврсне облике такмичења који се организују у оквиру Топличког краја. Спортско-риболовна такмичења обухватају све структуре чланства с обзиром да и овај облик активности има уметнички циљ који подстиче учеснике не само на вештину улова већ и на један други однос у коришћењу рибљег фонда, у

рационалним оквирима будући да су такмичења јавна манифестација и да се одржавају под контролом друштва.

Да би се постигли оптимални циљеви обе компоненте унапређивања спортског риболова и риболовног туризма, општинске организације спортских риболоваца у оквиру заједнице, треба тесно да сарађују са другим организацијама Топличког краја које се баве туристичком делатношћу са циљем да се тзв. транзитни риболов сведе у рационалне оквире и да се одвија под контролом општинских организација. Успех на овом плану имаће већи значај за унапређивање и заштиту рибарства на овом риболовном простору која је с обзиром да лежи у захвату веома фреквентних саобраћајница доста оптерећена овом врстом риболова.

Уз токове риболовних вода које припадају Топличком крају протежу се фреквентне саобраћајнице (железничка пруга и асфалтни путеви), који пружају могућност већем броју моторизованих туриста да дођу на речне обале и учествују у риболову.

ПЕЈЗАЖНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

"Пејзаж у смислу туристичке вредности је превасходно природна категорија. Препознатљив по разноврсности комбинација, односа и процеса природних особености и створених објеката. (Станковић, 1994.).

Као последица деловања различитих физичко-географских компоненти и утицаја људског фактора, у композицији пејзажа Топличког краја учествује више категорија просторних елемената: морфолошка, вегетациона, хидрографска и антропогена.

Основу за распоред пејзажа имају морфолошки облици.

На пејзажну физиономију и естетске вредности битно утичу четири динамичне компоненте: зоналност, мозаичност, разноликост и варијабилност.

Зоналност је изражена у вертикалној компоненти кроз постојаност биљних појасева и др. По богатству и разноврсности естетско-декоративних елемената (ливаде, пашњаци, термоминерални извори, шуме и др.) нарочито се истиче источна страна Копаоника.

Идући од дна речне долине Топлице, ка врховима околних планина Пасјаче, Видојевце, Соколовице, Јастрепца, Пожара и Пилатовице (1703 м, највећег узвишења Топличког краја на источној страни Копаоника), издвајају се три типа пејзажа: антропогени, природни и комбиновани.

Антропогени пејзаж је претежно аграрног карактера, јер токови индустријализације и урбанизације због целокупног степена економске неразвијености нису се довољно афирмисали. Индустријске зоне налазе се углавном у Прокупљу, Куршумлији, Блацу, Житорађи и Малој Плани. Антропогени пејзаж доминира у долини реке Топлице и њеним притокама до 800 м надморске висине.

Основни елементи композиције овог пејзажа су рурална и урбана насеља са путевима, њивама, баштама и воћњацима. У долином делу, насеља су збијеног типа, а на брдско планинском простору разбијеног типа. Њихов доминантан положај на морфолошком контакту долина и планинских падина

одговара како земљорадничкост-чарском занимању становништва, тако и интенцијама развоја сеоског туризма, јер омогућује већи избор вредности на краћем растојању између различитих топографских површина. Естетски елемент села и урбаних насеља везани су за њихов положај, тип, архитектуру куће и уклопљеност у природни амбијент.

Природни пејзаж се јавља изнад антропогеног, на висинама од 800 до 1.200 м. Антропогени елементи (поједине куће или засеоци, шумски путеви и др.) у склопу овог пејзажа су ретки. Шуме и пашњаци чине најважнији визуелни и естетски елемент овог пејзажа. Његова туристичка привлачност заснива се углавном на морфолошким (скијашким теренима), биогеографским (шуме, пашњаци, ловишта) и хипсометријским (знатна надморска висина, видиковци, врхови) елементима.

Комбиновани пејзаж се јавља у највишим планинским зонама, где се налазе сточарска насеља - катуни. У неким селима испод Векликог Јастрепца и Копаоника развијен је стари облик катунског сточарења. У пролеће сточари истерују своја стада на пашњаке Јастрепца и Копаоника, где имају своје колибе - катуне и ту остају све до јесени. Чим захладне дани, враћају се у села, где проводе зиму.

Мозаичност пејзажа Топличког краја огледа се у комплексном начину појављивања појединих туристичких вредности сконцентрисаних на релативно малом простору.

Пејзажна разноликост представља једну од најважнијих особина овог краја. Иако постоје разлике у пејзажним вредностима, ипак је то јединство супротности, тј. веза између питомине и дивљине.

Варијабилност или променљивост пејзажа изражена је временски просторно. У току године мењају се пролећни, летњи, јесењи и зимски пејзажи, од којих сваки има своје лепоте и чари. Прелаз између појединих доба је врло благ. Пролећа су пуна зеленила и разноврсних боја, лета пшеничним пољима, бројним туристима који се крећу топличком магистралом, ради посете топличким бањама и одласка на Црногорско Приморје. Јесени су окићене разноврсним плодовима воћака а зиме благе са пуно снега. Врхови Јастрепца, а пре свега Копаоника прекривени су снегом од средине октобра до краја априла.

ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ БИОГЕОГРАФСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА

Од биљних заједница у економском и туристичком погледу најзначајније су шуме. Шума поседује различита својства и различито се третира. Она је природно добро а истовремено рекреативни мотив туристичких кретања. Врши низ поливалентних функција, како у сфери материјалне производње, тако и у домену рекреације и туризма, као и кроз утицај на остале компоненте животне средине.

Опште корисне функције шума су бројне и разноврсне. Међу њима највећи утицај на туризам имају прочишћавање ваздуха и воде, производње кисеоника, смањивање буке, естетски изглед и просторно уређење средине,

продукција био масе и функција шуме као животног простора дивљачи. У ове функције укључени су и пашњаци.

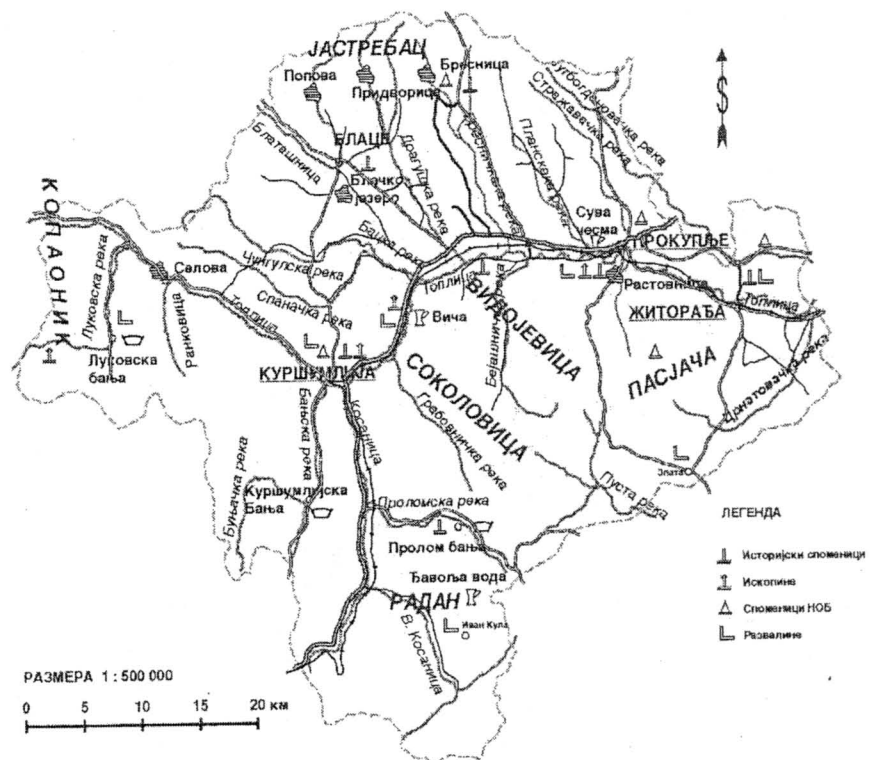
Међутим, због недовољно развијене материјалне основе, недостатка квалитетних путева и смештајних капацитета у шумским зонама, као и због низа других ограничавајућих фактора, шумски простор Топличког краја се није афирмисао у домену рекреације и туризма. При трасирању и градњи шумских путева нису уважавани захтеви за коришћење шума у рекреативне сврхе, тако да недостају уређени видиковци, паркиралишта, места за одмор и сл.

Од биљних заједница туристички потенцијал може бити и лековито биље, било у смислу организације прикупљања или у смислу организованог брања, сушења, паковања и продавања лековитих биљака и мешавина у облику чајева или мирисног сушеног цвећа као сувенир.

Разноврстан животињски свет је значајна компонента и карактеристика у склопу општих природних вредности Топличког краја и потенцијал за развој ловног и риболовног туризма. Фаунистичко богатство заузима значајно место у склопу природних атрактивних фактора туристичке понуде Топличког краја. Међутим, због недовољног степена развијености материјалне базе туризма и слабе техничке опемљености ловишта и риболовишта овај потенцијал је недовољно искоришћен у функцији развоја туризма.

АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

Под антропогеним туристичким вредностима подразумевамо оне објекте, догађаје и манифестације за које се може узети пажња туриста а који су настали активношћу човека. За разлику од природних, које погодују развоју рекреативних врста туризма, антропогене туристичке вредности подстичу културна и манифестациона туристичка кретања. То потиче из естетских, куриозитетних, уметничких и знаменитих својстава туристичке привлачности. Како посета неких антропогених туристичких вредности и организација одговарајућих манифестација, често није временски условљена, туристички промет се може одвијати током целе године и користити за продужење туристичке сезоне у одговарајућим центрима. (Станковић, 1994.).

Карта 18. Културна добра Топличког краја

ПРАИСТОРИЈА

Археолози су утврдили да је праисторијских насеља у Топлици било у Бацу, Вичи, Плочнику и Прокупљу. Ова насеља припадају старчевачкој културној групи, названој тако по главном археолошком налазишту у Старчеву, код Панчева, и винчанској групи, која је своје име добила по најзначајнијем археолошком налазишту у Винчи, код Београда.

Археолошка налазишта старчевачке групе, којој припадају ископине у Плочнику, из доба су најстарије, неолитске културе наше земље. У доба неолита насеља су подизана искључиво поред река. Чињено је то и ради риболова, једног од главних занимања људи тога доба, и зато што је саобраћај рекама био најпогоднији начин одржавања везе између насеља, опкољених непроходним шумама и пространим мочварама. Поред риболова и лова, људи неолитског доба познају и мотичку земљорадњу.

Археолошка налазишта винчанске културне групе јасно указују на две фазе у развоју културе људи чија су насеља откопана. Прва су Винчанско-тордошка, која је тако названа по главном налазишту Тордошу у Руминији, а друга винчанско-плочничка, названа по главном налазишту у Плочнику, петнаестак километара од Прокупља, на левој обали Топлице.

Ова културна група представља крај неолитског и прелаз у метално доба. Винчанско-плочничка култура прешла је у Бубањско-хумску, која траје од око 1850. до око 1500.г. пре нове ере.

Насебина у Плочнику припада касном неолитском и енеолитском добу. У њему је нађено 300 разних предмета, који се већином налазе у Народном музеју у Београду. Поред земунице и глинених пећи, у насељу су откривене јаме за отпатке, глинено посуђе, статуе од глине, бакарне секире и длета, камене секире, оруђа од камена, кости и рогови.

ИСТОРИЈСКО ДОБА

Према најстаријим историјским изворима, у историјско доба у Топлици живели су Дардани, једно од Илирских племена. Бавили су се претежно сточарством и прочули се вештином справљања сира, изванредно значајне намирнице у исхрани становништва, нарочито за време војних похода.

Продирање Келта у нашу земљу изменило је етнички састав њеног становништва. Скордисци, келтско племе, највероватнији оснивачи Ниша, вероватно су у Топлици потиснули Дардане, али је мање вероватно да је у њој њихова превласт над Дарданима била потпуна и историјски дуга. У борбама са римском империјом, Скордисци су били војнички уништени у I веку пре нове ере.

Историја Топлице и читаве наше земље боље нам је позната тек од римског освајања Балканског полуострва. По административној подели освојених земаља, Топлица је припала римским провинцијама Далмацији а мањим делом Мезији. Граница између Мезије и Далмације приближно је ишла од Београда ка Космају, затим на околину Куршумлије, Качаника и Косовске

Митровице. Прокупље је у прво време римске власти у нашој земљи припадало провинцији Далмацији.

Административна подела Римске Империје често је мењана. Последња од тих промена, од 395 године када је Римска држава подељена на Западну Империју са престоницом у Риму и Источну Империју (Византију) са престоницом у Цариграду, било је, како изгледа у доба цара Диоклецијана (284-305) када је Топлица припала провинцији Дарданији.

Археолошких остатака из римског периода има по читавој Топлици. (Илић, 1958.).

Глашинац - Римско утврђење, дужине 300 корака. Глашиначка чука или Кале, утврђење у виду полукруга у коме су откривени темељи неколико зграда. Зидови утврђења грађени су од опека и ломљеног камена. На 200 м од Чуке нађени су остаци веће зграде са округлом кулом, која је бранила прелаз преко реке Топлице.

Локалитет "Глашиначка чука" представља остатке касноантичког, римског утврђења "Ad Herculem", културно добро које ужива претходну заштиту, а за које на бази истраживања и валоризације у складу са поступком прописаним Законом треба утврдити предлог за проглашење заштићеног културног добра.

Баце - Римске терме откривене приликом изградње пута од Ниша према Куршумлији. Истраживачко конзерваторски радови под руководством Душана Максимовића обављени су 1968. и 1969.г. Испод новоподигнутог моста видљиви су остаци римских терми са насељем. Мост је подигнут у циљу заштите овог културног добра.

Прокупље-Намтеум - За време владавине римског цара Александра Севера 222-235, свакако за војничке потребе, изграђен је путоказ "Tabula pentigerijana" на коме су, на путу Ниш-Љеш убележене раздаљине главних места и кастела. Миленко А. Марковић у свом делу "Топлица у прошлости" утврдио је да је од Ниша преко данашњег села Житорађа (Herculem) ишао пут, те да би Намтеум, удаљен шест миља од Herculema, морао бити данашње Прокупље. Није утврђено када је Намтеум заснован као град, али је сигурно да је то било у доба утврђивања римске власти у Топлици, највероватније у I веку наше ере. Упоредо са изградњом пута Ниш-Љуеш, грађена су утврђења (кастели) ради заштите саобраћаја и смештаја војничких посада.

Изграђено тада утврђење на Хисару је током времена дограђивано, рушено и обнављано, те је тешко утврдити његове основе. Кастел је имао сталну војничку посаду, чији је задатак био да осигура безбедност на путу кроз Топлицу, стара се о одржавању пута и држи у покорности пођрамљено становништво. Намтеум иако тада у Топлици највеће насеље, једва да је прелазео значај јаког војног утврђења и прометног трговачког центра. Из тог доба, у Прокупљу је нађен већи број римских опека, разног новца и посуђа, а на Хисару и данас стоје рушевине старог Намтеума. Пронађен је и један римски надгробни споменик са натписом: "M. Aur (elius) Macian (us)b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis)L Se (veriana)e Ale (zandriane).

Са изградњом асфалтног пута који води серпентинасто до ресторана "Савићевац" на врху Хисара, некадашње зграде музеја, повећана је посета моторизованих туриста остацима Намтеума.

Средњи век

Деобом Римске Империје (395) на Источну и Западну, Топлица је припала Источној (Византији), која је била принуђена да води непрекидне борбе против разних варварских племена, досељених на њене границе из економских и других разлога и решених да се пребаце на њену територију и ради пљачке и освајања обрадиве земље.

У доба насељавања и груписања јужнословенских племена, од VII века надаље, Топлица је дуго времена била гранична област између Византије и племена која су се на Лиму, Тари и Ибру груписала у јак племенски савез у коме је током времена све више преовлађивало име најјугословенског племена, Срба. Несумњиво да је Топлица у ово доба била слабо насељена, те је обрасла у тешко проходну густу шуму, која је у XI и XII веку у време формирања Рашке, једне од српских средњовековних држава, била Србима пожељна природна заштита од упада византијске војске, јер је Византија, нарочито после победе над Самуилом (1014), настојала да учврсти своју власт над Топлицом и онемогући снажење Рашке.

Краткотрајна владавина Самуила (976-1018), македонског владара, није оставила никаквог трага у Топлици.

Победивши Самуила, Василије II (976-1025) издаје (1020) три повеље којима потврђује права и границе Охридске архиепископије. У повељама се изричито помиње Топлица. Миленко Марковић у својој књизи "Топлица у прошлости" тврди да се под именом Топлица подразумева област и седиште епископа, данашња Куршумлија. Тврђење није без основа, пошто је сигурно да је седиште епископа, било значајније насеље, јер је установљено да је манастир св. Богородице, код Куршумлије, сазидан материјалом византијске цркве из VI века. Било да се читава област звала тим именом, или да се Топлицом звало само седиште епископа, преовлађивање словенског имена потврђује да је етнички Топлица давно пре овог времена била чисто српска.

Јачање Рашке неминовно је условљавало њено проширење на рачун Византије. Тим пре што је Рас, средиште државе, био исувише изложен могућности византијског напада и што је господарење Моравско-вардарском долином био битни услов економског и политичког успона једне државе на овом делу Балканског полуострва, па и на читавом Балкану. Природно је да је тежња Рашких Жупана усмерена ка Нишу, јаком византијском утврђењу и саобраћајном чвору, преко кога је водио и главни пут за Цариград. Њихови су напади ишли преко Топлице, из које је током XI века Византија дефинитивно потиснута.

У другој половини XII века, у доба Стевана Немање (1168-1196), Топлица постаје средиште српске средњовековне државе. Немањин биограф, Стеван Првовенчани (1196-1224), изричито наводи да је Топлица припадала и Немањиним прецима. (Илић, 1958.)

Доба средњовековне српске државе оставио је најзначајније трагове материјалне и духовне културе. Међу њима највећу туристичку вредност имају остаци манастира св. Николе и св. Богородице код Куршумлије.

Вишегодишња испитивања комплекса св. Николе и св. Богородице, код Куршумлије била су усмерена за потребе конзервације и презентације изузетно значајних споменика наше уметничке и културне баштине.

Сасвим је сигурно да је Немања подигао ове манастире још док је био локални господар Топлице, пре него што је постао велики Жупан и владар Србије, значи пре 1168.г.

Манастир св. Николе

При археолошким ископавањима утврђено је да су црква св. Николе и њен јужни анекс зидани истовремено. Црква и јужни анекс су јединствена целина. Налаз чанкастог новца цара Манојла Комнина уз сам крај темена у североисточном углу наоса у недирнутој земљи, сигурно доказује да је црква, иако на изглед архаичнија, подигнута заиста у време владавине цара Манојла. Немања је њен први ктитор. Док је он управљао Топлицом, једини новац у оптицају био је византијски, у овом времену-Манојла Комнина.

Према остацима зидина и фресака претпоставља се да је манастир св. Николе својом архитектуром и унутрашњим декором представља један од најлепших споменика српске средњовековне културе. Овај манастир је много боље очуван и врло приметан, јер својим положајем доминира над Куршумлијом. Једнообразна основа храма св. Николе имала је јако наглашен поткуполни простор. Олтарски део и западни травеј били су нешто нижи. Са једне стране храма постојао је вестибил. Храму је дозидана припрата са два бочним кулама, између којих се налазио, над пространим тремом, полукружни свод.

Живопис је очуван сасвим мало. Из Немањиног времена у самој цркви постоје једино орнаменти у источним прозорима. Међутим, и по њима је сигурно да су фреске у овој цркви радили добри мајстори свога времена, блиски онима, који су годину дана касније сликали у Ђурђевим ступовима, трећој Немањиној задужбини. Највише је живописа очувано у јужној кули у капели која се налази у приземљу. Ту се поред попрсја, светих архијереја и монументалног лика Пресвете Богородице (Панагије), налазе и изузетно занимљиве композиције из живота Немање, светог Симеона, рађене по његовој биографији коју је написао његов син Сава. Оне се разликују од осталих илустрација Немањиног живота и свакако су настале одмах по подизању нартекса и кула. По остацима подземне зоне и доњих делова двеју фигура светитеља, живопис, у северној призданој капели је из првих година XIV века.

Фотографија б. Манастир Св. Николе

Иако потпуно конзервиран споменик, црква св. Николе није трајно заштићена управо због тога што још увек није презентована уз сталну активну функцију, која ће је заштитити од судбине напуштеног здања. Можда се решење налази у остварењу иницијативе Народног музеја Топлице из Прокупља да се у овом објекту оформи посебна музејска збирка "Топлица у средњем веку". Материјала за ову збирку има у изобилју, пре свега оног пронађеног током вишегодишњих истраживања у самом комплексу цркве св. Николе и цркве св. Богородице (дакле у Немањиним задужбинама) а потом и оног који је откривен на другим средњовековним локалитетима у Топлици. Свакако будуће истраживање ће све више обогаћивати збирку у цркви св. Николе, тако да реално треба очекивати да она једног дана буде садржајно употпуњена и формирана као једна од највреднијих збирки у Србији.

Манастир св. Богородице

Археолошка ископавања манастира св. Богородице била су далеко мањег обима од оних на комплексу св. Николе. Углавном су, ради конзервације и презентације, верифицирана ранија ископавања. Радови су отежани јер је цео комплекс затрпан дебелим наносом земље која се вековима спира са брега испод кога се налази црква. Терен је био затрпан и у време Немањине обнове ове цркве. Наиме, већ при првим радовима на нивелацији терена око цркве др Вуловић је доводећи нивелете на висину почетка фасадног зидања цркве наишао је на неколико гробова источно од апсиде, са прилозима из XII века.

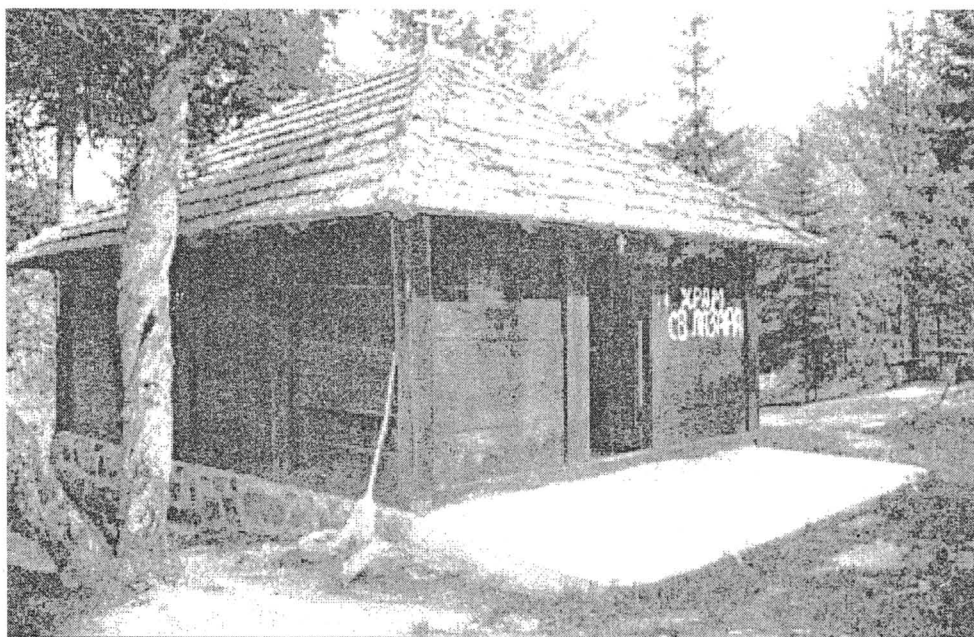
На самом богородичном комплексу до сад је утврђено прилично мало. Осим цркве испитана је поново откопана зграда јужно од ње. Откривени су

темељи југоисточне куле обзиђа. Они су постављени директно на неолитско насеље плочничког типа, које је заузимало широк простор на овом локалитету. Богородична црква сада је далеко поштованија од цркве св. Николе. Мештани је називају црквом св. Петке. То је типична замена храмовног светитеља у времену турске окупације. Тада је света Петка поштована као Заштитница земље и стоке, те је њен култ био логично прибежиште раје, углавном сељака. (Ђоровић, 1981.).

Пристап храму св. Николе је много бољи, јер покрај њега на 50 м удаљености пролази асфалтни пут, док од храма св. Богородице, пут је удаљен око 500 м.

Црква Лазарица

Једна од најзанимљивијих богомоља на подручју куршумлијске општине је црква Лазарица у непосредној близини Пролом Бање. Реч је о храму св. Лазара, који има јединствену архитектуру, која се врло ретко среће у градњи верских објеката на нашим просторима. Саграђена је у облику брвнаре. Ранија црква, тврде стручњаци, саграђена је у XIV веку, а приликом подизања новог објекта досељеници су настојали да сачувају архитектуру старог краја, тако да начин градње представља реткост у изградњи верских објеката код нас. Црква је добро очувана, а за њу, односно ранију богомољу, везано је неколико легенди, које и данас живе у народу. Наиме, у црквеном дворишту се налази шест вишегодишњих стабала шљива, чији изглед такође представља праву реткост.

Фотографија 7. Црква Лазарица

У цркви, каже легенда - обављено је причешћивање дела српске војске, која се најкраћим путем, из правца Житног Потока, упутила на Косово поље да помогне цару Лазару. Том приликом војници су неколико пута обилазили око цркве, повијала су се стабла шљиве, остајући у том положају до данашњих дана.

Ако је судити по легенди, може се закључити да су стабла шљива старија од шест векова, а тамошњи становници кажу да су долазећи у ново станиште, стабла затекли у садашњем облику.

Брвнара - црква Лазарица је димензија 6 x 4.5 м. Састоји се из два дела, западног, мањег улазног и источног централног дела. Изнад улазних врата стоји натпис "Путниче кад дођеш на ово свето место позвони, нека се зна да још има Срба". Звоник цркве налази се одвојен, на северној страни, саграђен искључиво од дрвета, висине 6 м, у чијем је централном горњем делу метално звоно, које се покреће конопцем. На западној, спољашњој страни зида стоји записано: "У знак сећања на св. Лазара 25. јуна 1389. године када је у свом св. храму причестио српску војску, припремајући је за бој на Косово". Знајући да је неслога српског народа имала одлучујући утицај на многе догађаје историјске прошлости, и сам натпис указује о неопходности јединства српске војске "Амин боже да се Срби сложе". Храм св. Лазара има комплементарну туристичку вредност у склопу бањског туризма Пролом Бање.

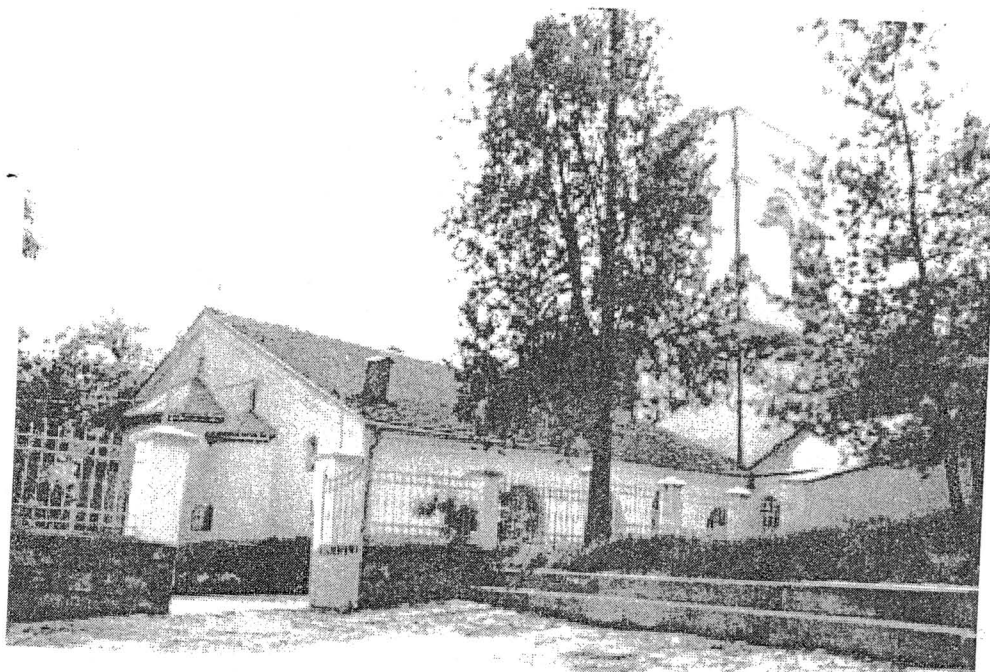
Црква светог Прокопија

У подножју брда Хисара, источно од старог римског Нампешта, а у западном делу данашњег града Прокупља налази се стара црква св. Прокопија, која представља редак споменик културе не само у Топлици, већ и у читавој Србији. Судећи према данашњем стању црква св. Прокопија је уствари петобродна базилика, док је иста првобитно представљала стари облик тробродне базилике који се опажа једино на грађевинама у Преспи и Охриду, зиданим у доба цара Самуила.

Ову претпоставку да је црква св. Прокопија из пренемањихког периода и то највероватније из X века, потврдили су сви научници који су се бавили њеним испитивањем. Првобитни изглед храма у многоме је током времена измењен, зато што је црква више пута преправљана и дограђивана, тако да је данас прилично тешко назрети њен најстарији облик. Најстарији део храма некадашње тробродне базилике, заузимао је простор од првих северних стубова па до гробнице на јужној страни. Најстарије дограђивање, уз првобитни део храма извршено је у другој половини XIV века. Тада је на јужној страни дозидана гробница са три врло мала, мрачна узана одељења у коју је спуштано тело св. Прокопија, хришћанског мученика из доба цара Диоклецијана, а које је дотле почивало у епископској катедрали св. Прокопија у Нишу. Паланка Прокупље, која је тада носила византијско име Комблос, убрзо мења своје име по св. Прокопију, већ 1395.г. у повељи кнегиње Милице први пут се назива "град св. Прокопија". Током времена уместо град св. Прокопија, уобичајен је краћи назив Прокопије, Прокопје, Прокоплије, Прокопље, и најзад по законима нашег вокализма, Прокупље. Поред додавања посебних одељења на јужној и северној страни и дограђивања звонаре на западном делу цркве, овај храм је током векова трпео и друге промене, мањих или већих размера, јер је више пута

био рушен и паљен, па је због тога и више пута преправљан. Осим чисто архитектонских промена, црква је током времена претрпела и знатне декоративне промене. Стари живопис из времена зидања храма или је дубоко под слојевима креча и малтера или је пак потпуно уништен. Стари иконостас, који је због сводова био врло низак, налик на иконостасе по црквама из првих векова наше ере давно је такође уништен. Уместо свега овога црква је данас скоро сва покречена, а осим тога и доста примитивно декорисана. Фресака има једино на средњем броду цркве, затим једна на улазу у цркву, према попису који се налази на њој, рађена је 1861.г. "рукоју Томиноју од Лесковац". Од икона из 20. века заслужују пажњу само три, и то више као дела уметника из места, него као нека нарочита сликарска остварења.

Фотографија 8. Црква Светог Прокопија

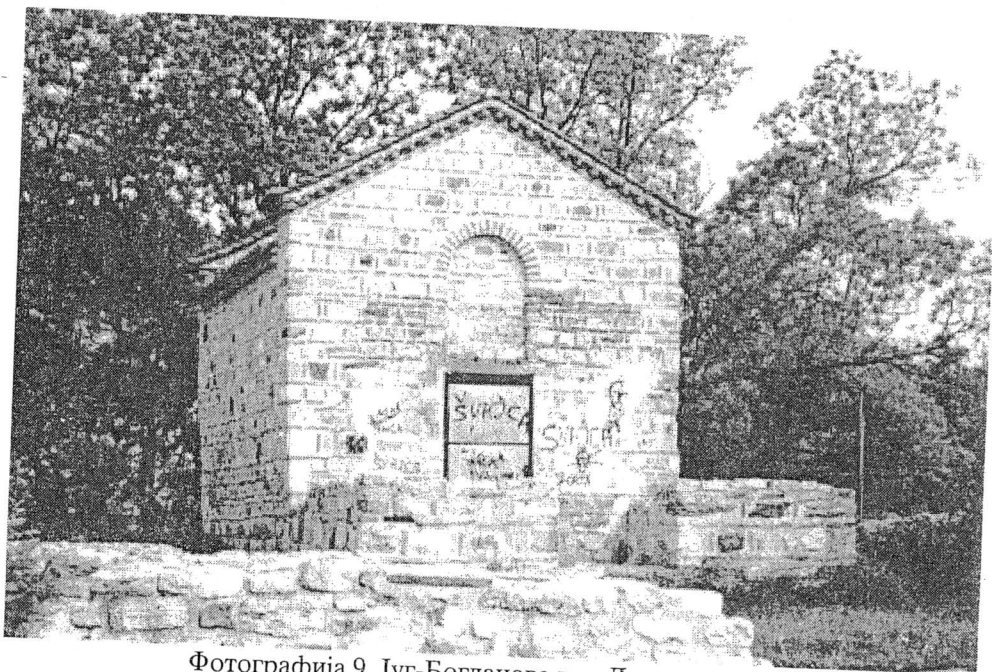
Последња доградња цркве извршена је 1996.г. Надграђена је звонара цркве у висини од 6 м и на источној страни звонаре једно одељење димензија 4.2 x 4 м и висине 3 м за потребе магацинског смештаја. Звона су подигнута за 4 м у односу на претходни ниво. Дрвено степениште унутар звонаре замењено је бетонским и заштићено металном оградом. Командни уређај за покретање звона налази се у олтарском делу цркве. У случају нестанка струје и даље се може користити механичко покретање звона помоћу конопаца са платоа звонаре цркве.

Дограђена црква св. Прокопија веома привлачно делује на туристе. Приликом посета старих остатака града на Хисару не пропусте прилику, а да не посете и овај споменик културе.

Југ Богданова или Латинска црква

У непосредној близини цркве св. Прокопија, у подножју некадашњег римског града очувана је једнобродна црква малих димензија са остацима веома значајних фресака. По народној традицији она се назива "Југ Богданова" или је позната и као тзв. "Латинска црква".

Фотографија 9. Југ-Богданова или Латинска црква

Да је у Топлици, у предкосовско време, заиста живео Југ Богдан види се по надгробном камену из града Копријана, на коме стоји записано, да је овај град сазидао у време кнеза Лазара 1372.г. Ненад син Богдана. Други назив, који носи ова црква више је познат у народу него први, јер је временски касније настао за читавих 200-300 година. Разлог за усвајање назива "Латинска" лежи у томе, што је ова црквица за време робовања под Турцима, током целог XVII века служила за верске потребе католичког живља дубровачке колоније, настањене у Прокупљу, ради вођења трговине. На месту где је данас Синдикални дом, ископано је 1927.г. читаво гробље дубровачке колоније, а неколико надгробних споменика и данас се чувају у звонари старе прокупачке цркве. Цео храм је сасвим малих димензија, а зидан је од наизменичних редова камена, опека и малтера, што подсећа на узор средњовековног зидања. Подељено је на два дела: мањи припрату (3.60 и сам храм 5 м; олтарске апсиде износи још око 1.20 м. Ширина храма је 3.20 м; зид је дебео око 0.65 м). На свим сводовима у храму налазе се фреске (све изгребано). Најјасније се виде фреске на јужном зиду храма; ту су фреске у два реда, у горњем из живота Христовог; тајна вечера, Христос пере ноге ученицима, Ваведење, Исус у зборници (нејасно) а у доњем три светитеља у епископској одежди са ћириловским

натписима, затим Богородица и Јосиф са дететом, и најзад, четири млађе светитељска лика. На осталим зидовима фреске су још више изгребане и нејасне. Да се фреске не би и даље оштећивале и црква брутално загађивала, омогућен је само спољашњи приступ, док је улаз у цркву онемогућен затвореним вратима изграђених од гвоздених решетака.

Због археолошких радова који се изводе у непосредној близини, приступ цркви од стране посетилаца је мали. Са извршеним рестаураторским радовима и археолошким истраживањима, као и омогућавањем бољег приступа цркви, овај средњовековни споменик биће далеко привлачнији за туристе.

Латинска црква код Житорађе

Фотографија 10. Латинска црква на Глашиначкој чуки

На левој обали Топлице, наспрам Житорађе, на Глашиначкој чуки рестаурирана је 1979.г. црква, веома значајан споменик културе. Материјал за обнову цркве коришћен је са римског кастела, који се налази на удаљености 200-300м. Димензије цркве су 5.7 x 3.2 x 5 м. Дубина олтарског удубљења износи 0.72м. На десном црквеном зиду од врата очувао се слаби траг од живописа. У жртвенику је била на зиду слика, која је врло мало увучена, и на њој се може прочитати СТИ СТЕФАН. У непосредној близини цркве земљиште се издиже у виду главичице, па је вероватно и околно насеље по узвишењу и добило име Глашинац. Године 1444, ово насеље има назив Глашне цркве и власништво је Степана, зета пашиног. По једном документу из прве половине XVIII века оно се звало Главишница, а негде у XIX веку Главишинце. Тако је ово село вековима

сачувало успомену на најстарији назив насеља са Главичице, која се у археолошком историјату помиње као Глашиначка чука.

Иако обновљена, Латинска црква као споменичка вредност не добија много у значају без комплетне рестаурације некадашњег римског кастела на Глашиначкој чуки. Читав овај комплекс требало би да буде под заштитом Закона о културним добрима. Као рестаурирани комплекс са пратећом инфраструктуром, Латинска црква би оправдала културно-историјску функцију.

Манастир Ајданавац

На 27 км северозападно од Прокупља, код Велике Планае, на веома живописним шумовитим јужним падинама Великог Јастрепца смештена је црква св. Ђорђа, позната далеко више као манастир Ајданавац. На основу записа који се налази на улазним вратима у припрати види се да је храм, пре свега био посвећен св. Георгију, затим да је био манастир а не обична црква, као и да је живописан 1492.г.

По новом летопису манастира каже се да је исти зидан за време краља Милутина (1282-1321) и његове мајке Јелене Анжујске 1314.г. Колико је овај податак тачан и на основу чега је унет у летопис, није могуће утврдити, али се на основу извесних околности ипак може закључити, да овакво датирање није без основа. Прво, ради тога што сви стари извори краља Милутина представљају као највероватнијег приложника манастира. Он је тако обновио и подигао укупно 42 храма, а његови прилози црквама и манастирима, како каже архиепископ Данило не могу се избројати као ни "песак морски". Друго, што се тачно зна да је за Милутиново време подигнут један манастир св. Ђорђе, који цар Душан, попут свог оца Стефана Дечанског и деде, краља Милутина одобрава својом повељом 1334-47.г. властелинки Радослави, жени Милутина, с тим да манастир с имањем после њене смрти припада манастиру Хиландару. Где је овај манастир, до сада није утврђено, али се према именима у манастирским међама верује да је његов локалитет једино могућ у старим српским крајинама.

Манастир св. Ђорђа из овог помиње се у генералној Душановој потврди Хиландарских добара 1348.г. И треће, што повеља кнегиње Милице, Монахиње Евгеније и синова јој Стевана и Вука из 1395.г. којом су поменута села: Јошаница, Сварче, Претрешња, Међухана, као и непознато село Ракинце, дарована манастиру св. Пантелејмона у Св. Гори, третира ова села као манастирска, јер их помиње као црквена имања, те би ова села према томе све до 1395.г. припадала или манастиру св. Ђорђа или пак манастиру Хиландару, уколико се Душанова повеља односи на њих.

Црква манастира Ајданавац није нека велелепна грађевина, али као старина са доста очуваних фресака, ипак представља велику вредност, тим пре како је ово једини сачувани манастир на територији Топлице. Сама црква је уствари једнобродна базилика грађена без кубета која има трем, припрату, наос и нешто нижу олтарску апсиду. Зидана је од тесаног камена, али је после ослобођења од Турака омалтерисана и окречена. Њена унутрашњост има далеко већу вредност, јер колористика самог живописа указује на једно значајно остварење крајем 15. века. Фреске на западном зиду доста су оштећене али се и поред тога јасно распознају четири фигуре, од којих су десно од улаза, две врло

лепо изграђене, фреске светитељке св. Петке и св. Недеље. На јужном зиду су лево и десно од прозора такође по два светитеља са шест медаљона, док је у горњој зони изразито лепа фреска Христовог распећа. На северном зиду припрате, фреске су боље очуване, те се ликови св. Георгија, св. Јелене, св. Прокопија и св. Марине, сасвим добро распознају. Изнад њих је још један ред фресака, али се он врло слабо препознаје. (Бараћ, 1996.).

Завод за заштиту споменика културе у Нишу, 1970.г. ангажовао је стручњаке Покрајинског завода из Новог Сада који су извели сликарско конзерваторске радове на оштећеним и угроженим фрескама. Но и поред ових квалитетно урађених превентивних интервенција, црква, живопис, звоник, конак и (спомен) чесма, атрибути споменичког непокретног фонда у кругу пространог срдњовековног манастирског комплекса чине значајно културно наслеђе Топлице, те заслужују пуну пажњу, не само да се детаљно проуче, већ да се на адекватан начин заштите и презентују, јер је у НОР-у постало значајно историјско место, пошто је ту 3.8.1941.г. формиран Топлички партизански одред.

Иако комплекс манастира Ајдановац има велику културно-историјску вредност, због удаљености од Топличке магистрале и недовољне опремљености прилазног пута и угоститељског смештаја, посећеност није довољна, што се неповољно одражава и на висину туристичког промета.

Период турске владавине

Године 1454. Топлица је потпала под турску власт. Многа стара имена се заборављају, а замењују их нова. Тако је на пример Куршумлија, некадашње Беле Цркве, ово име добила по оловном крову (куршум) којим су биле прекривене Немањине цркве, а који су Турци скинули и прелили у пушчана зрна.

Када је у поробљеној Шумадији букнуо I српски устанак под вођством Карађорђа, многи храбри Топличани су напустили своја огњишта и бежећи преко Јастрепца придружили се устаничкој војсци. Пре бојева на Мишару и Делиграду, Петар Добрњац је послао поверљиве људе у Топлицу да дижу народ на устанак. У редове устаника тако ступа већи број Топличана. У време жестоких борби на Делиграду 1806.г. Карађорђе шаље Станоја Главаша са 2500 пешака, 500 коњаника и једним дрвеним топом да нападне Турке с бока и ослободи Топлицу. Главаш је прешао преко Јастрепца с војском и ударио на Прокупље. Придружили су му се устаници из Прокупља и околине. Прокупље је ослобођено 8. септембра 1806.г.

Сутрадан, 9. септембра била је ослобођена и Куршумлија. Слобода у Топлици је кратко трајала. Турци су поново заузели Топлицу. Бојећи се од Турака многи су се тада одселили у околини Београда. Топлица је и даље остала у мраку отоманског ропства и тужно упирући поглед према слободној Србији, страхујући од језиве Ђеле Куле у коју су Турци уградили хиљаду глава Синђелићевих јунака.

Тежња слободне Србије да донесе слободу Топлици и другим поробљеним крајевима расла је из дана у дан. И 2. децембра 1877.г. српска војска

је заузела према Топлици борбене положаје. Отворена су врата Топлице. Срби су јуначки потиснули Турке и натерали их на повлачење, били су на домаку велике победе. Међутим, стигло је наређење о обустављању борбе. Закључено је примирје.

На конгресу великих сила у Берлину 1878.г. одређене су нове границе између Србије и Турске. Топлица је припојена слободној Србији. И тако је овај крај после дугог и крвавог робовања, које је трајало 424 године, било поново слободно. (Маринковић, 1968.).

На позив српске владе пристизали су досељеници из Црне Горе, Санџака, Пећи, Далмације, Војводине, Македоније, Крушевачког, рудничког и ужичког краја. Највише их је било са Космета. Закон о насељавању тражио је да се досељавају људи који се занимају земљорадњом или каквим занатима неопходно потребним за сеоско становништво. Свака породица је добила по четири хектара обрадиве површине и 20 ари окућнице.

Црква св Мине у Штави

У непосредној близини Луковске Бање, на источној страни Копаоника у селу Штави на сеоском гробљу налази се мања једнобродна грађевина подигнута у првој половини XVII века. Црква има све одлике споменика ове врсте, грађена у време турске доминације, после обнове Пећке патријаршије, и као таква представља свакако најзначајнији објекат из тог периода у Топличком крају, па је због тога и 1949.г. Законом заштићена. У цркви постоји запис из кога се види да је овај храм сазидан у време пећког патријарха Пајсија и грачаничког митрополита Силвестра. Дугачка је са дужином олтара 5.75 м, а широка 4.35 м. Има припрату која је дугачка 3.3 м.

Од свог настанка црква је више пута паљена и пљачкана, а елементарне непогоде (поплаве и земљотреси) знатно су оштетили како архитектуру, тако и сликану декорацију. Да би се санирало затечено стање и културно добро заштитило од даљег пропадања, Завод за заштиту споменика културе, од 1977.г. изводи радове на непосредној техничкој заштити самог објекта. Поред чисто конзерваторско-рестаураторских захвата, на грађевинском делу цркве и живопису, током 1978. и 1979.г. обављена су и претходна заштитна истраживања.

Унутрашње зидне површине цркве св. Мине у Штави осликане су живописом. Фрескама су били украшени сви зидови и сводови олтарског простора, наоса и припрате. Комплетна сликарска остварења нису очувана у потпуности. На основу сачуваног зидног сликарства може се закључити да је диспозиција фресака једноставна, а ликовима су представљени најважнији догађаји из хришћанске историје. Као и у осталим црквама тог времена и овде су због недостатка слободних зидних површина илустрована најважније сцене из циклуса Великих празника, с тим што су у припрати дате и поједине сцене о чудима св. Николе и св. Мине.

Репертоар зидних слика у припрати много је боље очуван. Поред стојећих фигура светитеља и великомученика, међу којима су значајни и портрети српских светитеља св. Саве и св. Симеона Немање, у горњим зонама

(западни, јужни и источни зид) приказане су поједине сцене из циклуса Празника и чуда св. Николе и св. Мине.

Изнад улазних врата које воде у наос налазе се три плитке нише у којима су насликани портрети цркве: св. Мученик Викториј, оба у стојећем ставу. Свеци којима се истог дана држи култ. (Дељанин и Анђелковић, 1981.). У ондашњој поробљеној Топлици када су Турци уништавали српске верске објекте, изградња цркве у Штави је имала огроман значај у борби против турског насиља. Посматрајући конфигурацију терена уочавамо да је ова црква подигнута у планинском залеђу Копанника на 834 м надморске висине, где се осећала далеко већа сигурност Србаверника. Како је вера покретачка снага и фактор јединства у свести нашег народа одиграла важну улогу, то је и ова црква дала огроман допринос у очувању континуитета српског народа. Без обзира што је и она била на удару непријатеља, својим деловањем исписала је светле странице наше историје.

Фотографија 11. Црква Светог Мине у Штави

Недовољно афирмисане могућности источне стране Копанника у чијем се окружењу налази Луковска Бања, са највећом надморском висином од свих бања у Србији и температуром воде, одмах иза Врањске и Јошаничке Бање, и ова антропогена вредност у структури туристичке понуде представља потенцијал који није довољно искоришћен.

Новооткривена лежишта базалта у непосредној близини Штаве, за чијим активирањем су потребни добри путеви и радна снага, подстакнуће развој целе привреде у којој ће туризам заузети значајно место на источној страни

Копаоника. У склопу бањског и планинског туризма, сеоска црква св. Мине у Штави има значајну комплементарну туристичку вредност.

Куће српско-патријархалног типа

Посебну туристичку привлачност у Прокупљу чини остатак десетак кућа из турског периода. Дворишта су калдрмисана или поплочана. Куће су од ћерпича или плетери, окречене и махом ћерамидом покривене. Оваквих кућа има у улицама 21. Српске дивизије, Косовској и Дунђерској.

Горњи спрат куће је са собама и зове се чардак. Раније је доњи спрат коришћен за амбаре и стаје, међутим, сада је тај део намењен за становање.

Фотографија 12. Кућа српско-патријархалног типа

Куће српско-патријархалног типа су делимично реновиране, промењена им је кровна конструкција и сада су покривене црепом. Треба настојати да ове куће које представљају својеврсну привлачност не буду срушене, иако се Генералним урбанистичким планом то предвиђа. Као и многи важни културни споменици и ове куће треба да буду обухваћене Законом о културним добрима. Најбоље би било да све ове куће, које треба да се поруше, буду дислоциране у истим оквирима на одређеном простору, и на тај начин оформити етно парк као посебан културно туристички комплекс.

Културни споменици новије историје

Концељска црква

На петнаестом километру магистралног пута Прокупље-Приштина, код села Концеља, на узвишици од 310 м надморске висине, која доминира долином Топлице, привлачно делује црква св. Архангела Михаила и Гаврила. Са градњом цркве отпочело се 1885.г. Радови на цркви завршени су 1900.г. Црква је освећена од стране нишког Никанора 19.8.1901.г.

О градњи цркве постоји уклесани натпис са западне стране изнад самог улаза.

Фотографија 13. Концељска црква

Основа цркве је у виду триконхоза са симетричном централном олтарском апсидом у виду тролиста у бочним певницама са стране, тако да у целини представља краткообразно решење наглашено по свом положају и димензијама по дужини. Над централним простором, где се секу осовине кракова, крст се уздиже са главне куполе, а остале четири као неке реплике распоређене су директно по линији кракова, што у основи у склопу пете фасаде чини у потпуности једно кракообразно решење.

Оваква краткообразна решења са приказаним распоредом купола сусрећу се први пут у Византији и то на цркви св. Апостола у Цариграду у VI веку, цркви св. Марка у Венецији XI век, као и на црквама из тог доба, на Кипру, Ефесу и другим местима.

На улазном делу цркве са западне стране, директно изнад припрате, издиже се масиван кубичасти звоник у виду куле који својом масом и димензијом даје нагласак прилазу самој цркви, па самим тим као пространа доминанта учествује у силуети читаве грађевине као целине.

Архитектура објекта, обликована је у еклитичком духу прелазног периода када се први пут тежило ка европским утицајима из времена после ослобођења од Турака. Објекат је грађен масивно са малтерисањем спољних и унутрашњих зидова и са присутном фасадном пластиком на спољним зидовима у малтеру, карактеристично по још недовољно стилским издиференцираним облицима иначе са елементима блиским руској архитектури из средине XVII века.

Руски утицај осим фасадне декорације са низом полукружних лунета непосредно изнад кровног венца и са елементима око прозора испољава се још и вертикално наглашеним спољним зидовима, као и малим уским прозорима на фасадама. Купола на цркви са тамбуром осмоугаоне основе са прозорима са свих страна, а својим димензијама складно делују у односу на облик и композицију цркве у целини. Купола по свом спољашњем облику својствене су грчким утицајима. Складност архитектуре цркве са применом наведених стилских елемената, складност облика, пропорција, композиције у целини и силуете, јасно истиче сву уметничку градитељску вредност овог црквеног објекта, који као архитектонски споменик с краја XIX века заслужује пуно пажње у погледу проучавања и просторне презентације са споменичком вредношћу ширег регионалног значаја.

Са осликавањем унутрашњег дела отпочело се 1992.г. и у тој години је завршена централна купола. У централној куполи приказан је Христос Пантократор. Остале куполе нису још увек осликане као и целокупна површина зидова око 600 м².

Исте године, поред цркве је почела градња конака површине око 200 м². Конак би по замислима архитекте Бобана Савковића, из села Коњуше имао салу за народ, крстионицу, продавницу, кухињу и магацин у приземљу и на спрату, пет соба за смештај гостију и стан за свештено лице. За остварење овог пројекта помоћ се очекује од Удружења Топличана из Београда, Скупштине Општине Прокупље и Министарства за културу Републике Србије.

С обзиром на функцију коју обавља и да је могућ свакодневни приступ, а нарочито са доградњом конака, очекује се да ће Концелска црква имати далеко већи значај у склопу транзитног туризма Топлице.

Црква Успеније Пресвете Богородице у Блацу

Данашња црква подигнута је на темељима старе, у времену од 1932 - 1934.г. Зидана је од тврдог материјала у византијском стилу, а споља је сва од вештачког камена. Храмова слава је Успеније Пресвете Богородице 28. август, Дан Велике Госпојине. Дужина цркве од улаза до олтарске апсиде износи 19.5 м, а ширина је 8.00 м. Бочне апсиде које дају цркви облик крста, дубоке су по 2.5 м, а полазна ширина је 3 м. Оне су споља петочлане а унутра полукружне, док је централно кубе, високо око 15 м, споља осмоугаоно, а унутра округло. Над тремом цркве је галерија за хор, а изнад ње је торањ са два звона. Брод цркве

носе четири масивна стуба, а на јужној апсиди су излазна врата, која се отварају само по потреби. Иконостас и фреске су уметнички рад Андрије Биоценке, пореклом Руса. Распоред икона у цркви је следећи: На небу олтарске апсиде је Богородице са Христом у стојећем ставу. На јужном зиду налази се св. Јоаким и Ана са малом Маријом у рукама. На небу јужне апсиде је Васкрсење Христово, а у нижој зони, лево је Христос са апостолима. На западном зиду, јужно од улаза је фреска бекство Јосифа и Марије у Египат, а северно од трема је крштење Христово. На небу централног кубета је Бог Отац са Христом на грудима.

У трему цркве су следеће фреске; св. Никола, затим св. Алимпије стопник, св. Георгије и св. Петар са кључевима раја.

Црква чува један антимис рађен ланеном платну у Бечу за време патријарха Арсенија Јовановића - Шакабенде, а освећен је од стране епископа Темишварског Мојсија Путника 1779.г. Како је овај антимис доспео овамо не зна се тачно, али се верује да га је за време првог светског рата донела војска или неки војни свештеник који га је ту оставио.

Један је од ређих културних споменика новијег датума у српско-византијском стилу са фрескама високе уметничке вредности. Како је Блаце општински центар, то је овај објекат од прворазредног значаја у склопу туристичког садржаја овог транзитног места, на путу од Белољина према Брусу и Крушевцу.

Споменици ослободилачких покрета и ратова у Топлици

Прво и најстарије обележје ослободилачких покрета и ратова је споменик ослободиоцима Куршумлије у српско - турском рату. Представља документ борбе вођене током XIX века, када су Турци господарили Топлицом и када је народ овог краја пружао оружани отпор. Саграђен је од камених блокова, представља типичан пример каменорезачког споменичког стваралаштва карактеристичног за југ Србије током задњих деценија XIX века. Композицијски је складно изведен без сувишних декоративно - ликовних детаља. Запис на њему, уништаван је и преправљен од бугарских освајача у првом светском рату, и данас је скоро сасвим нечитљив.

Као споменичка вредност делује привлачно, јер представља оличење вековне борбе српског народа против турске тираније. Налази се у централном парку са лепо обликованом парковном површином украсног шибља и цвећа. Већина пролазника свакодневно баца поглед за ово културно-историјско здање, знајући да цени скупо стечену слободу српског народа.

Најзначајнији скулптурни споменик у центру Прокупља посвећен је, "Топличанима палим у ратовима 1912-1918.г. и жртвама у народном устанку 1917.г. Њиме је исказана изузетна ослободилачка активност Топличана 1917.г. јединствена и по масовности и организованости, а посебно по великој слободној територији - првој и јединој у поробљеној Европи током првог светског рата. Сведочи о злоделима бугарског окупаторског терора, масовног покоља, пљачке и бугаризације овог краја у првом светском рату. Симбол је победама, најпре

код села Мачковца, после које је 14. фебруара 1917.г. ослобођена Куршумлија и заробљено 92 бугарска војника, затим приликом ослобођења Прокупља, 18. фебруара, када је у згради начелства заробљено 845 бугарских окупатора и, приликом ослобођења Благаца 19. фебруара. Обележје о најстравичнијим бугарским зверствима у првом светском рату, када су окупатори после угушења устанка заузећем Прокупља 1. марта 1917.г. отпочели са репресалијама убивши преко 20.000 људи на југу Србије и у Топлици.

Фотографија 14. Споменик Топличанима
палим у ратовима 1912-1918.године

Споменик је подигнут 1934.г. и рад је београдског вајара Франа Менегела Диничића. Састоји се из два дела: плитког рељефа у бронзи у доњем делу постолја и фигуре двојице ратника на врху. Бронзана скулптура ратника, висине 2.5 м, представља српског војника у униформи са пушком и бајонетом и

топличког устаника у народној ношњи са бомбом у десној и пушком у левој руци. Оба у покрету-нападу. Фигуралне композиције на два рељефа приказују карактеристичне моменте војводе и војсковође из Топличког устанка и српске војске у првом светском рату. Трећи рељеф, који је представљао бугарска зверства у Топлици од 1915-1918.г. уништен је од бугарског окупатора за време другог светског рата. Скинут је и однет у Софију.

Значајне споменичке вредности су бисте вође Топличког устанка Косте Војиновића, рођеног у Смедереву 1896.г. учесника балканских ратова и првог светског рата до повлачења српске војске 1915.г. Када је рањен остао у Куршумлији да би августа 1916.г. формирао у Лепосавићу Ибарско-копаонички устанички одред и отпочео борбу против окупатора у Топличком крају, фебруара 1917.г.

Прва спомен биста подигнута је на десетогодишњицу Топличког устанка 1927.г. у порти цркве села Гргура, на месту где је војвода Војиновић давао последњи отпор бугарским окупаторима, када је опкољен са борцима свога одреда и када су његови другови изгинули, извршио самоубиство да не би пао у руке непријатељу.

Друга спомен биста Косте Војиновића подигнута је у Прокупљу 1937.г. када је прослављена двадесетогодишњица Топличког устанка. Сада се ова биста налази у малом парку, источно од Народне апотеке.

Споменичке вредности "Топличанима палим у ратовима од 1912-1918.г." и "Косте Војиновића" имају значајно место у туристичкој понуди Прокупља и Блага. Незаобилазне су вредности у склопу садржајног боравка туриста.

Спомен обележја НОБ

На прилазу брду Хисару налази се костурница борцима погинулим у народној револуцији са спомен плочом на њој. То је један од најпосећенијих споменика културе у Прокупљу.

Спомен палим борцима града Прокупља у току НОБ

Споменик се налази у градском парку, испред зграде Скупштине општине, а представљен је са две фигуре, партизан десном руком баца бомбу, а левом придржава рањену партизанку која у десној руци држи пушку. Фигуре су ливене у бронзи, а величине су око 2 м.

Спомен костурница у Куршумлији

Подигнута је на брду изнад ушћа Бањске у Топлицу, недалеко од манастира св. Николе. Споменик је у облику пирамиде, висине 8 м са петокраком звездом на врху. Стране су му обложене белим мермером и на њему исписана 147 имена погинулих бораца. У подзиданој страни је улаз у костурницу у којој су са стране смештене касете од лима са посмртним остацима палих бораца. Заједно са манастирима св. Николе и св. Богородице представљају

печат времена у коме се живело и богату ризницу културно-историјског наслеђа.

Споменик на гробљу у Горњој Јошаници

Подигнут је борцима НОР-а током 1941-1945.г. и жртвама фашистичког терора. На овом месту је сахрањено 45 жртава из Горње Јошанице који су као сарадници НОР-а стрељани од стране бугарских фашиста 22. маја 1942.г. на Стоваришту и Кривом Рту.

Споменик палим борцима и жртвама терора села Житорађа

Постављен је на углу раскрснице двају путева Ниш-Прокупље и Житорађа-Дубово. Споменик је у виду пирамиде са петокраком звездом на врху. Плоча је димензија 0.60ц0.40 м на којој је исписан текст палим борцима и жртвама фашистичког терора од 1941-1945.г.

Спомен биста народном хероју Ратку Павловићу - Ђићку

Подигнута је у Бериљу, где се налази његова родна кућа. На степенастом постољу је четвртасти стуб на коме је постављена биста. Биста је рад вајара Милована Крстића. Ђићко је био шпански борац и погинуо је у народној револуцији 1943.г. Народ га је волео и поштовао, а међу борцима је био веома омиљен. И данас се у Топлици, Јабланици, Власини и другим крајевима певају песме о Ђићку.

Споменик народном хероју Никодију Стојановићу - Татку

Обележје је постављено испред зграде Основне школе која носи његово име у Прокупљу. Татко је погинуо 1942.г. у једној земуници на Малом Јастрепцу. Данас се о његовом јунаштву пева широм Топлице.

Споменик народном хероју Славољубу Вуксановићу - Јајку

Подигнут је у центру Блаца, у градском парку. Јајко је био командир Јастребачке чете и показао велику храброст у низу битака на Космачи, Шиљеовцу, кроз Шумадију и Босну. Када је Друга јужноморавска бригада водила 1943.г. најкрвавије борбе на планини Деветаку, погинуо је у једном јуришу и Јајко. У центру Блаца види се да Јајкова биста доминира у лепо уређеном парку.

Споменик Дринки Павловић и палим борцима у НОБ

Обележје је постављено испред основне школе у Куршумлији која носи њено име. Виша фигура представља девојку у покрету са књигом у руци, а испред ње је дечак такође у покрету са уздигнутом десном руком. Због револуционарне активности стрељана је у логору на Бањици 1941.г. Дринка је пример јунаштва против окупатора и домаћих издајника.

У склопу антропогених туристичких вредности, културно-историјски споменици представљају комплементарну туристичку вредност транзитног бањског туризма Топличког краја. Свако од њих представља печат историјске прошлости, културног и уметничког стваралаштва. Фреске које се налазе у појединим споменицима културе, говоре нам о прошлости а истовремено делују на младе за уметничко стваралаштво.

С обзиром да у основи туристичких путовања стоји задовољење рекреативних и културних потреба, то би културно-историјске споменике требало свестраније приближити туристима. Треба наставити са конзерваторским и рестаураторским радовима над оштећеним културно-историјским споменицима, јер једино на тај начин могу да сачувају културно-уметничку вредност. Топлички крај са културно-историјским споменицима тек треба откривати и афирмисати. Изградњом саобраћајница, смештајно-гоститељских објеката као и бољом туристичком пропагандом, културно-историјски споменици биће више посећивани, а самим тим и туристичка вредност биће им већа.

АМБИЈЕНТАЛНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

У склопу антропогених туристичких вредности истичу се амбијенталне вредности са лако препознативим, стилски дефинисаним, архитектонским и уметнички осмишљеним целинама различитих намена. Амбијенталне туристичке вредности су најчешће поједини делови насеља, привредни објекти, паркови, рекреативни спортски-центри, забавни и културни објекти, старе и савремене урбане целине итд. Значајно су за свако место и имају комплементарну туристичку вредност и валоризују се заједно са другим природним и антропогеним туристичким привлачностима у непосредном окружењу, чију вредност повећавају. Утичу на обогаћивање туристичке понуде и разноврсност садржаја туристичког боравка, као и на остварење одговарајућих економских и ванекономских ефеката, уз продужење туристичке сезоне. Туристичка вредност им је сразмерна намени, индивидуалности, препознатљивости и тренутном стању тражње на туристичком тржишту. (Станковић, 1994.).

Највећу вредност имају оне амбијенталне целине које имају наглашену угоститељску, забавну и трговачку функцију и у склопу су, или близу, добро посећених туристичких места.

Од амбијенталних вредности са наглашеним угоститељском и забавном функцијом у Топличком крају треба истаћи задужбину др Алексе Савића.

Савићевац

Задужбина је подигнута на Хисару од заоставштине др Алексе Савића, министра здравља Краљевине Србије. Алекса Савић рођен је у Ужицу 9. марта 1878.г. Студије медицине завршио је у Грацу 1903.г. После одслужења војног рока, Указом Владе Краљевине Србије 15. септембра 1904.г. постављен је Савић за лекара среза прокупачког у тада пограничном округу Топличком, са седиштем у Прокупљу.

Својом вредношћу и прегалаштвом, мада у једном планинском крају, стизао је свуда и на време, када је као лекар службено упућиван или зван. Тако је Топлички крај дотле мало упућен и навикнут на лекара, добио у др Алекси Савићу, лекара, коме је радо ишао и кога је лако могао наћи у свако доба. Нема ни једног села у Топличком крају, где он није био по више пута. То обилагање Топличког краја, по лекарском послу, дало му је довољно могућности да се упозна са приликама и животом сељака и да упозна велики број људи у Топлици.

Показивао је много воље и енергије и за уређење Прокупља и околине. Његовим ангажовањем неколико улица је калдрмисано, урађени леви тротоари, што је тада била реткост и у већим нашим градовима. Др Савићу допало се Прокупље, јер његова околина много подсећа на околину Ужица, а народ у већини је исти као народ у Ужицу, тако да је он постепено, радећи и живећи тамо, заволео више Прокупље и Топличане, него Ужице и Ужичане. Обратио је велику пажњу и бригу око проналажења добре пијаће воде и грађења и одржавања солидних извора, бунара и чесама и око контроле река и потока из

којих народ употребљава воду и за пиће. Непосредна околина Прокупља била је пошумљена четинарима. Залеђе Прокупља које се пружа целом дужином града пошумљено је као и брдо Хисар уз само Прокупље, која опасује река Топлица. Тада је засађено око 40,000 четинара, донесених са Карпата.

Необично је волео природу и своје слободно време радо проводио на пољу или у шуми и на планини. Његова љубав ка природи манифестовала се и за време последње кризе његове болести; са великим напором и болом у лицу, диже се са постеље и пење се на брдо Хисар, одакле је необично леп изглед на све стране. Ту на Хисару обележио је сам себи гроб, где треба да га сахране.

Тестаментом од 16. јануара 1928.г. изразио је последњу жељу: "да део имовине којом располаже се искористи за подизање једног лепог и модерног замка на општинском земљишту у Прокупљу, на месту Хисар и то на врху, како би се из тог замка могла погледом обухватити цела околина Прокупља. Као моја задужбина вароши Прокупљу, у ком сам провео моје најбоље дане радећи савесно и највећем преданошћу на културном, економском и хигијенском подизању ове вароши и целог Топличког краја, желим да се овај замак назове "Савићевац" и да служи болнима за опорављање, а младима и здравима на живање". (Шаулић, 1936.).

Др Алекса Савић је умро 27. јануара у Нишу, и сахрањен 29.1.1928.г. на Хисару у Прокупљу.

Изградња замка на Хисару под именом "Савићевац", отпочета је 1929.г. а завршена 1931.г.

Објекат је урађен онако како је био завештан од стране др Алексе Савића. Међутим, у коришћењу објекта од почетка до данас, није остварена жеља поклонодавца. Болесним за опоравак скоро никада није служио, већ је углавном коришћен за потребе културно-забавног садржаја.

У току рата зграда је коришћена за смештај бугарске војске, и приликом одступања непријатеља, прозори и врата су били у потпуности оштећени. Непосредно после рата, зграда је обновљена и адаптирана за потребе угоститељства. Ту функцију обављала је све до 1950.г.

Градски одбор Општине Прокупље, донео је 1950.г. одлуку да се зграда на Хисару задужбина лекара Алексе Савића адаптира и ту пресели музејска поставка од прикупљеног материјала. Како је музеј био изложен чешћим обијањима и крађама појединих предмета, то је донета одлука среског одбора да се музејске вредности пренесу у зграду старе Поште, и да музеј добије име Народни музеј Топлице.

Од 1966.г. објекат на Хисару "Савићевац" је поново прилагођен за потребе угоститељства. Општина је уступила право коришћења Филцари "Никодије Стојановић - Татко" и то право је задржала све до 1968.г. У времену од 1968-1972.г. коришћен је од стране Туристичког савеза Прокупља.

Радио телевизија Београд 1968.г. је са врха зграде odstrанила кубе, најпривлачнији део зграде, и на истом месту поставила антену-репетитор. Тиме је омогућено боље праћење РТВ за Прокупље.

Фотографија 15. Савићевац - Задужбина др. Алексе Савића

Да би се објекат боље одржавао и постигли већи економски ефекти, Општина Прокупље га уступа "Прокупцу", до 1977.г. а затим "Протурсу" из Прокупља.

Зграда је адаптирана и претрпела велике унутрашње промене. По вертикали, на постојећем међупростору изграђена је спратовна конструкција у горњем нивоу са 6 спаваћих двокреветних соба. Радове на адаптацији извело је Грађевинско предузеће "Победа" из Благаца. Објекат је био ексклузиван и посећиван не само од домаћих, већ и од иностраних туриста. Из иностранства, највише посетилаца је било из Италије и Немачке, из земаља са којима прокупачке радне организације имају највише привредних партнера.

Објекат "Савићевац" је тренутно у вишеструкој функцији. Сви културни, научни, политички, информативни, а самим тим и туристички садржаји везани су за ово здање. Прави Видиковац-осматрачница, јер са овог места, цео град и околина Прокупља, виде се као на длану. Има изузетну амбијенталну вредност и према речима завештаваоца др Алексе Савића треба га користити "Болнима за опорављање, а младима и здравима на уживање" и вратити му првобитну изворну функцију. Доброг човека, по изузетним делима, не треба заборавити.

Значајну категорију амбијенталних вредности представљају делови старих урбаних целина и интересантне руралне целине, које одражавају специфичне етнолошка и фолклорна обележја, као и географске, а донекле и историјске прилике овог краја. Њихова туристичка вредност је велика, јер их је мало у овом крају и што постепено нестају под утицајем савремене урбане градње. До пре неколико деценија Прокупље, Куршумлија и Благац имали су карактер оријенталног типа, при чему су нестале архаичне амбијенталне целине.

Град Прокупље

У Призренској салнами (годишњаку) за 1873.г. у једном турском извору се истиче: "Град Прокупље састоји се из 5 махала. Има 4 џамије, једну цркву, 6 ханова, 229 дућана, један магацин, 6 кафана, 8 млинова, једну сахат кулу и 13 чесама. Изнад насеља се могу видети развалине једне старе тврђаве. Овој каси (срезу) припадају 80 муслиманских и 53 хришћанска села. У муслиманским селима има још 15 других џамија с минаретима".

У години ослобођења Прокупље је имало укупно 1144 куће, од тога српских је било 440, турских 405, албанских 299. За време дуготрајне турске владавине Прокупље је било подељено на конфесионалне-варошке махале.

Куће су грађене од кованица, испуњене блатом са истуреним чардацима на дрвеним стубовима, покривен ћерамидом или каменим плочама. Између њих водили су стари кривудава, блатњави и безимени сокаци. Стари Прокупчани, и Срби и Турци, нису имали за употребу цигле и крепа.

У 1879. години у Прокупљу су биле четри џамије. Све су биле подигнуте у турским и албанским деловима вароши. једна од њих највећа, била је у данашњем центру града, друга отприлике на половини данашње улице 9. октобра, трећа у Хунђар-махали, на простору између данашње зграде Народног музеја Топлица и зграде Основе школе "Никодије Стојановић-Татко", а четврта у Черкеској махали. После одбеглих Турака и Албанаца џамије су остале пуне. Две џамије су порушене убрзо после ослобођења, а друге две одржале су се још дуго година; она у Хунђар-махали до 1929, а черкеској махали чак до 1956. године.

До ослобођења је постојала Сахат-кула, која се налазила на саставу данашњих улица 9. октобра и 21. српске дивизије, одакле води пут ка железничкој станици. Нема сачуваних података кад је овај објект, каквих је било широм Турске Царевине.

Између ниских, неугледних и једнообразних прокупачких кућа и џамија било је мало неких већих, јавних грађевина.

Капиталистички развитак Србије, крајем прошлог а почетком овог века постепено је обухватао и Топлички крај. Из претежно земљорадничког становиштва постепено се издваја слој имућнијих трговаца. Они зидају куће, дућане, купују њиве и подижу винограде. Стихијно без плана, полако се обликује нова градска чаршија са пијачним центром, који уоквиравају трговине и занатске радионице. Остало становништво бавило се земљорадњом и занатством, а многи држе кафане и народне кухиње. Најбројнији занати су били: опанчарски, обућарски, терзијски, берберски, ковачки, сарачки, ужарски, лимарски, лончарски и др. Највећи део градског становништва сачињавала су ситно занатске и земљорадничке породице.

У време избијања Другог светског рата, у прокупљу је живело око 7000 људи. Најбројније породица у граду биле су занатлијске и трговачке. Дуж главне улице, од царине до излаза из града ка Нишу било је 45 дућана, претежно колонијалне, текстилне, гвожђарске и друге робе широке потрошње. између дућана и зантлијских радњи, скраја на крај града, било је 38 приватних кафана и два хотела "Европа" и "Рапоња". Зграда хотела "Европа" постојала до 1969. године, на месту где је данас нова страмбена трговачка вишеспратница. некада

је то била највећа грађевина у Прокупљу, подигнута на месту турског каравансераја. Поред многих приватних дућана и кафана, у граду је било још више ситних занатлијских радионица. Тек пред други светски рат, уместо ковачница, блатара покривених турском ћерамидом, почеле су ницати куће од тврдог материјала грађени циглом и покривене црепом. Многи стари објекти су порушени и саграђени нови или адаптиран за потребе школства, здравства, трговине, занатства и других намена. Мало има објеката из тог периода који су у функцији основне делатности. Део тих објеката се налази у оронулом стању и подлеже зубу времена.

У централном делу града најважнији грађевински објекти с краја XIX и почетком XX века који се истичу по амбијенталној вредности су: Основна школа "Никодије Стојановић - Татко", зграда Начелства садашње СО и зграда старе поште, садашњи Народни музеј Топлице.

Поред ових објеката естетске вредности имају; железничка станица, Соколана, Дом синдиката и Пољопривредна школа.

Основна школа "Никодије Стојановић - Татко"

Зграда је грађена за потребе школе у централном градском подручју од 1897.г. према предлогу београдских архитеката Душана Живановића и Драгутина Ђорђевића.

Припада врсти културних добара грађанске архитектуре, као зграда јавног карактера.

Зграду треба чувати и одржавати у изворном стању, уз могуће мање адаптације унутар зграде, за представљање појединих културних садржаја Прокупља.

Спољашњим изгледом и уређеним парком, у чијем се десном делу, при улазу у зграду налази биста народног хероја - "Татка", по коме је и школа добила име, представља амбијенталну вредност туристичке понуде Прокупља.

Зграда начелства

Саграђена је 1909.г. за потребе Среског начелства и Суда на локацији у склопу централног градског језгра у оквиру улице Никодије Стојановић - Татко и Василија Ђуровића - Жарког, непосредно уз градски сквер.

Зграду су пројектовали арх. Бранко Таназевић и арх. Драгутин Маслаћ.

Композиција зграде у целини обилује карактеристикама монументалних јавних објеката у Србији с почетка XX века и одликује се елементима стила еклектички модернизованог барока, са декоративним мотивима блиским сецесији.

Фотографија 16. Зграда начелства

Зграда је стављена под заштиту Закона 1979.г. и има вишеструку функцију. У њој су смештени локални органи власти СО Прокупље и органи власти Топличког округа. Средиште је и носилац свих активности везаних за овај део југоисточне Србије.

Естетски обликована парковна површина са спомеником из НОБ-а, у чијем се источном делу налази зграда начелства изграђена по пројекту истакнутих београдских архитеката, представља пријатан изванредни амбијент масовних свакодневних посета.

Зграда Народног музеја Топлице

Овај објекат, некадашње поште представља једну од ређих грађевина подигнутих почетком XX века са истакнутим елементима фасадне пластике и симболичном архитектонском композицијом по дијагоналној оси.

Ортогнални торањ над улазом на углу зграде својом силуетом и архитектонским решењем дају посебан печат овом објекту.

Саграђен је 1912.г. за потребе Поштанско телеграфске станице, са локацијом централног градског језгра у улици Ратка Павловића - Ђићка у Прокупљу. Ова зграда коју је пројектовао арх. Бранко Таназовић, представља један од ређих објеката у граду са истакнутим рустичним елементима фасадне пластике. (Завод за заштиту споменика културе, 1996.).

Зграда поште у својству Музеја користи се од 1963.г. Повезивањем са другим музејима стечена су већа искуства, а наша публика је видела многе изложбе различитог жанра.

Због бројног прикупљеног и депонованог материјала било је све мање простора, те је ради даљег развоја делатности Музеја уследила адаптација зграде, дограђен је галеријски део у два нивоа.

У холу Музеја налази се етнолошка поставка. Изложени су експонати народне ношње, оруђа за израду разних предмета, производи домаће радиности, макете домаће архитектуре (српске куће патријархалног типа), сеоски женски накит и др, из прошлости Топлице. У адаптираном делу зграде, окренутом према главној улици Ратка Павловића-Ђићка, изложе на је стална поставка Топличког устанка из 1917.г.

Фотографија 17. Прокупље-средњоевропски тип насеља

У левом крилу зграде, према Поштанској улици смештена је стална поставка НОБ-е за читаву Топлицу.

У доњем делу дограђене галерије налази се стална поставка топличких ликовних уметника, док у горњем делу смештена је археолошка поставка Топлице од праисторије-неолита, римских, византијских и средњовековних налазишта.

Својим спољашњим изгледом и функцијом којом је афирмисан, Народни музеј Топлице има значајну амбијенталну културну вредност у склопу транзитног туризма Прокупља.

Куршумлија

Подигнута је на ушћу реке Бањске у Топлицу, на висоравни испод шумовитог Самокова. Центар је горње Топличке котлине која се некада називала Топлица Тијесна, а данас Косаница, по притоци Косаници.

Фотографија 18. Куршумлија - средиште Горње Топлице

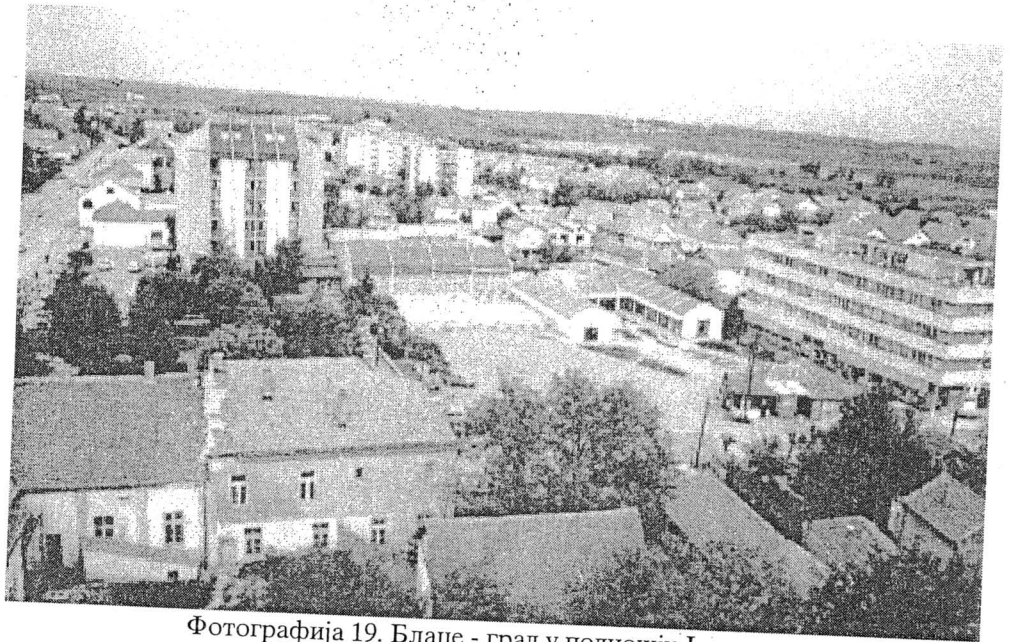
У послератном периоду долази до наглог привредног развоја. Подигнуте су фабрике дрвне, текстилне и металопрерађивачке индустрије, тако да је некада заостало место израсло у лепо и модерно насеље, средњоевропског типа. Централни део насеља доминира над периферијом.

Број српских кућа грађених у турском периоду је знатно мањи у односу на Прокупље, међутим, може се рећи да доживљавају исту судбину.

Захваљујући развијеном бањском туризму у Проломској, Куршумлијској и Луковској бањи, Куршумлија је добила значајно место у сфери туристичких кретања.

Блаце

Насеље је смештено на месту где планинска речица Блаташница нагло скреће свој ток према Расини, правећи диван велики лук. Веома важан пут који долази од Крушевца и Јанкове клисуре, грана се од Блаца у више праваца који воде за Куршумлију и Ниш.

Фотографија 19. Блаце - град у подножју Јастрепца

Уместо ранијег варошко-сеоског типа насеља, сада је то насеље које је доживело велике урбане промене. На периферији према Блачком језеру налази се десетак кућа патријархалног типа које су привлачне за туристе.

РУРАЛНЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ВРЕДНОСТИ

Већина сеоских насеља потиче из турског периода. Млађа насеља су формирана после ослобођења Топлице од Турака, а имена добила по првим досељеничким породицама, односно њиховим местима одакле су се и доселили.

У котлинском делу и једним делом побрђа насеља су збијеног, док у вишим деловима су разбијеног типа. Код насеља збијеног типа, куће су густо збијене око главних путева, а у средини села је простор где је обично школа, дом културе, продавнице итд. Куће су обично груписане по породицама и издвајају се називи појединих засеока.

Села разбијеног типа развила су се на додиру житородних и сточарских, шумовитих терена, на додиру равничарског и планинског земљишта и алувијалној равни. Куће су удаљене једна од друге без неког реда и по неколико километара. Како се која породица досељавала тако је заузимала поједине висоравни, око река и потока.

Прве грађене куће по ослобођењу Топлице од Турака биле су брвнаре и чатмаре. Биле су мале, имале су по једно одељење. На средини је било каменом ограђено огњиште. За вериге је био окачен бакрач, а крај ватре су били од глине поређани грњићи. Прозори су били врло мали и затворени кожом или дрвеним капцима. Тавана и димњака није било, дим је излазио кроз кров. Брвнаре су градили људи тамо где је било више шума. Постављао се темељ од камена, зидови од тесаних стабала, кров од дасака или сламе преко које је пребацивано дрвено лемезје, да је ветар не разноси. Плетара или чатмара је најчешће грађена у равницама. Грађена је тако што је коље побијено у земљу, оплетено прућем и лепљено блатом.

После ових кућа граде се боље - полубрвнаре и получатмаре. Оне имају већ два одељења - кујну и собу. Покривају се ћерамидом и имају димњак, а и соба се кречи. Касније се граде косовске приземљуше, моравске приземљуше и куће моравског типа. Оне имају више одељења, доксате и тремове. (Маринковић, 1968.).

Савремене сеоске куће граде се по плану и од тврђег материјала и имају довољан број лепо уређених просторија са широким и светлим прозорима. Савремени уређаји све више испуњавају сеоска домаћинства. Сеоска дворишта, поред стамбених објеката, садрже и економски део са стајама за стоку, а делимично и простор за гајење појединих култура.

Сеоска насеља за разлику од градских, имају посебан амбијентални значај. Нарочито су привлачна насеља изложена осунчавању, повезана са саобраћајницама и уоквирена воћњацима и виноградима.

У планинским селима изузетну вредност имају амбијенталне целине представљене објектима домаће - кућне архитектуре, које представљају одраз времена у коме се живело и данашњег степена недовољне економске развијености појединих делова Топличког краја. Интересантна села са оваквим вредностима су Старо Момчилово у општини Житорађа и Космача у општини Куршумлија.

МАНИФЕСТАЦИЈЕ (ПРИРЕДБЕ)

Поред осталих антропогених вредности пажњу туриста привлаче и приредбе које по свом садржају могу бити: политичке, уметничке, спортске, културне и забавне. Истичу се са разноврсном и дугом традицијом. Посећеност појединих манифестација зависи од садржаја приредбе, традиције, ранга учесника, времена и места одржавања, учесталости приредбе, традиције, опште поруке, гостопримљивости домаћина, организације превоза и смештаја итд. Најпосећенија су спортска такмичења, концерти народне и забавне музике, као и сусрети села, јер у већини случајева не захтевају висок културни ниво и информисаности посетилаца.

Манифестације у туристичким местима су од посебног значаја јер доприносе обогаћивању садржаја боравка посетилаца и повећању дневне и укупне потрошње гостију. (Станковић, 1994.)

Драинчеви сусрети

Ова књижевна културна манифестација отпочела је 1966.г. а у прекиду је била од 1970-1975.г. До сада је организовано 25 манифестација. Сусрети су манифестација на којој су раније учествовали књижевници читаве раније Југославије, сада из СРЈ, а 1995.г. било је и иностраних песника, Марка Кравоса из Италије и Бапкена Симоњена из Јерменије.

Драинчеви сусрети, најважнија манифестација везана за животно дело Радојка Јовановића, рођеног у Трбуњу 18.8.1899.г. Његов псеудоним је Раде Драинац. Као дечак од 15 година, заједно са српском војском прешао је преко голготе Албаније - и ратне страхоте на Крфу. Школовао се у Паризу, а касније живео у Београду и сматра се највећим српским песником и боемом између два светска рата. У време Драинчевих сусрета обилазе се општински центри Топличког краја и родна кућа Рада Драинца.

Физиономија сусрета се састоји у следећем: 1. Разговор о песми из културе, књижевности или историје, 2. Учешће песника, сусрет у фабрикама, школама и књижевне вечери за грађанство, 3. Уручивање награде "Драинац" за збирку песама српског књижевног подручја или животно дело песника, 4. Представљање поезије југословенских република, 5. Промоција књига различитих садржина, 6. Књижевно вече добитника Драинчеве награде, 7. Митинг поезије на тргу у Прокупљу или пред бистом Рада Драинца у кругу Дома Синдиката.

Значајни су сусрети многих писаца са школском омладином и радницима, где су песници својим казивањем стихова, радо прихватани свуда где су се појављивали. На завршној свечаности манифестације "Драинац", на централном тргу или испред Дома синдиката и бисте песника Драинца, громогласни песници и вешти казивачи својих стихова, попут Вите Марковића, Радомира Антића и Данета Стојиљковића успевали су да окупе и више хиљада гледалаца.

Посебно је значајан свакогодишњи обилазак села Трбуња и родне куће Рада Драинца. Приликом обиласка родне куће, гости претходно посете Дом

културе у Блацу. У Дому културе у сали пред око 120 посетилаца, песници казују своје стихове. Године 1996. била је јубиларна у одржавању Драинчевих сусрета и постављена је спомен плоча на зиду родне куће са ликом песника, рад академског вајара Драгана Дробњака из Прокупља. Спомен плочу је открио Танасије Младеновић, наш најпознатији песник из Београда. У Трбуњу, поред живе песничке речи изводи се и културно-забавни програм у фолклору и песмама, које је песник лично волео. Гостима се обавезно приреди дочек са домаћим специјалитетима. Завршној свечаности присуствује 50-60 посетилаца, рођака и мештана села Трбуња.

У оквиру Библиотеке "Раде Драинац" која је саставни део Дома културе "Радивој Увалић-Бата", постоји посебно одељење "Драинчев кутак", где су у витринама смештени његови сачувани рукописи, позната дела, као и друга књижевна дела наших стваралаца из Топличког краја.

У манифестацији "Драинчеви сусрети" изузетно место има делатност књижевног друштва "Драинац". Рад друштва везује се за рад песника и боема Данета Стојиљковића. Његовим доласком у родни крај оживео је локалне писце, тако се појављује читава поплава младих и талентованих топличких писаца. Дане Стојиљковић постаје председник друштва "Раде Драинац" и захваљујући великом успеху при ангажовању нових писаца, а посебно казивањем својих стихова успео је да заинтересује целу Топлицу за песничку реч - поезију.

Месец књиге

Носилац акције је Народна библиотека "Раде Драинац" уз подршку Културно просветне заједнице Србије. Манифестација Месец књиге се организује сваке године у времену од 15.10.-15.11. У оквиру Месеца књиге организују се културно пропагандни програми посвећени књизи и издавачкој делатности. У склопу програма заступљене су: 1. Књижевне вечери, 2. Представљање завичајних писаца из Топлице, 3. Трибина о актуелним догађајима у књижевности и култури, 4. Представљање најчитаније књиге у библиотеци у последњој години, 5. Представљање издавачког предузећа, 7. Наградни литерарни конкурс за ученике основних и средњих школа и 8. Проглашење најактивнијих читалаца за одрасле и на дечијем одељењу и уручење награда.

Светосавска прослава

Манифестација постоји од 1991.г. Први организатор је културно просветна заједница Прокупље, а сада Топлички округ, СО Прокупље и установе у култури. У оквиру Светосавске недеље одржава се академија са хором и пригодним песмама, беседа о св. Сави и културни програм. На Светосавској академији додељују се "Светосавска повеља", за рад у култури, просвети и здравству, личностима из Топличког округа. Расписује се наградни

конкурс о св. Сави за ученике Топличког округа (основних и средњих школа), организују се књижевне вечери, ликовне изложбе и концерти.

Рад позоришта

Своју активност имају позоришта у Прокупљу и Житорађи. Позориште у Прокупљу, ради још од 1906.г. У последње три године одржавају се прославе у знаку јубилеја аматера за 20 и 25 година рада. Позориште има искључиво аматерску основу и убраја се међу десет најбољих аматерских позоришта Србије. Окупља аматере из Прокупља и других општина који су се настанили у Топлици. Претежно се изводе дела домаћих, а делимично и страних писаца свих жанрова (трагедије и комедије). Музичко сценски програми организују се за најмлађе, где деца глуме, за омладину и одрасле. Позоришне представе у Дому културе приказују се према потреби и то: 4 премијере у просеку годишње за одрасле и 2 за најмлађе. Годишње се одржи негде око 25 позоришних представа, што у просеку на сваких 15 дана долази по једна представа. Искоришћеност капацитета у Дому културе је негде око 90%, односно око 200 посетилаца по представи. Својим представама аматери су учествовали на свим фестивалима аматерских позоришта широм Југославије. Манифестације Републичког фестивала одржаване су у Смедеревској Паланци, Пријеполу и Алексинцу. Манифестација Савезног карактера одржавана је у Требињу. Од наших аматера постали су многи професионалци којих данас има широм Србије и сарађују са позориштима у Прокупљу. Међу познатим личностима треба истаћи: Симу Ерчевића, Љиљану Драгутиновић, Драгутина Добричанина, Михајла Костића, Сашу и Уроша Главоцког и др.

Евидентан је рад Дома културе у Житорађи са позоришним представама, и то за најмлађу популацију. У представама учествују деца-аматери по стручним надзором Златановић Мирослава, наставника српског језика. Аматери дечијег позоришта учествовали су у свим местима где је могуће приказивање позоришних представа, широм општине Житорађа, као и у гостима у Меровини и Дољевцу. Због недовољно расположивих материјалних средстава Дом културе је омогућио у 1996.г. свега две гостујуће представе, што је свакако недовољно за културно забавни живот овог дела Топличког краја.

Од културно уметничких друштава треба поменути рад КУД "Абрашевић" у Прокупљу. У свом саставу има већи број секција и чланова. Од секција истичу се: хорска, оркестарска, солистичка и фолклорна. Чланови секција су од најмлађих до најстаријих. Пре увођења санкција према нашој земљи, "Абрашевић" је имао гостовања у Аустрији, Швајцарској и Немачкој. Проблем се јавља у недостатку сопствених просторија, јер просторије које користи су власништво Синдикалног дома. У садашњим условима, уз одговарајућу материјалну помоћ треба реafirмисати рад овог друштва.

Галерија ликовне и примењене уметности "Божа Илић"

Галерија користи просторије добијене од СО Прокупље, у улици Југ Богдановој. Почела је са радом 7.5.1996.г. Име је добила по академском сликару из Житног Потока. Рођен је 27.4.1919.г. Сликареством је почео да се бави од 15 година. Најпре је био помоћник иконописца, а затим се лично одао том послу и урадио иконостас у сеоској цркви у Житном Потоку. Факултет ликовне уметности завршио је у Београду 1945.г. У ликовној култури се појављује први пут 1947.г. на Четвртој УЛУС-овој изложби са композицијом "Логор". Умро је 15. јула 1993.г. Народни музеј Топлице у Прокупљу располаже са 26 његових дела. Експонати су излагани широм Југославије, као и у Паризу. Његова техника цртања је уље на платну, Галерија "Божа Илић" је у саставу Народног музеја Топлице и свој програм заснива на излагању експоната афирмисаних уметника. До сада су излагана дела само уметника из Србије, а планирају се излагачи и из Црне Горе. Планира се сарадња и са иностранством са преузимањем експоната из Ниша.

До сада је било 7 самосталних и две групне изложбе. На И изложби били су експонати Боже Илића. Изложба је трајала од 7 - 22.5.1996.г. и изложбу је видело 1848 посетилаца. Од академских сликара који су излагали у Галерији треба поменути: Велизара Крстића, Градимира Петровића и Павла Аксентијевића, као и уметнике из Топличког краја Георгиев Георгиа и Антонијевић Богдана. Изложбене експонате у току дана види од 50-110 посетилаца.

Дограђена галерија у оквиру зграде музеја Топлице

Галеријски простор је дограђен 1977.г. У доњем спратном делу се користи простор за тематске музејске изложбе, самосталне и колективне које прелазе оквире Топличког краја. Посебан акценат се даје младим неафирмисаним уметницима-талентима. Посећеност манифестације зависи од значаја дела и од реңмеа уметника. Галеријски простор при згради Народног музеја Топлице 1996.г. са изложбеним експонатима видело је 5480 посетилаца. Изложени експонати рађени су у разноврсној техници (акварелу, уљу на платну, графици, као и предметима урезаним у стаклу, дрвету, бронзи, камену итд.).

Ликовна колонија у Ајдановцу

Своју активност отпочела је 1992.г. У раду колоније учествују студенти завршне године и постдипломци са факултета ликовних и примењених уметности из Београда, Новог Сада и Приштине. До сада је кроз академију прошло 46 студената и постдипломаца. Њихов боравак је по утврђеном програму: 1. Да упознају Топлицу као културно средиште Србије, 2. Рад на

сликању по избору, и насликана дела остају као поклон граду. Манифестација траје од краја септембра и почетка октобра у времену од 10-12 дана. Њихови радови се излажу у Галерији "Божа Илић" у времену додељивања истоимене награде. Награда "Божа Илић" додељује се ликовном ствараоцу који је у претходној години својом изложбом скренуо пажњу широј јавности и по оцени стручног жирија, кога сачињавају афирмисани ликовни критичари и историчари уметности. Први добитник је Градимир Петровић, академски сликар, професор Универзитета у Београду.

Сусрети села

Ова манифестација је присутна у општинама Житорађи и Прокупљу. Садржај обухвата: културно забавни програм, изложбу народне рукотворине и пољопривредних производа, организацију приредбе и понашање публике у сали и ван сале и дочек и испраћај гостију и жирија.

Културно забавни програм обухвата: здравицу, рецитацију, инструментално извођење на народном инструменту (гусле, гајде, фрула, двојнице, труба, усна хармоника), две новокомпоноване народне песме, једну изворну песму, шаљиву тачку (имитацију, виц и сл.), драмски приказ или скеч, фолклор (изворни или кореографски). У манифестацији СО Житорађа 1996.г. учествовало је 14 села са 20 представа. Учествовало је око 450 извођача у свим наступима пред око 8000 гледалаца, што по једној приредби износи изнад 280 гледалаца. Подаци су узети на основу броја продатих карата, уз то треба узети у обзир 10-20% гледалаца са пропусницама, што указује да су капацитети сала појединих села прилично мали, да би примили све заинтересоване за овакав вид манифестације. Пример Бадњевца, који због недовољног простора, где сала може да прими 150 посетилаца, морао такмичење да одржи на отвореном простору.

У сусретима месних заједница општине Прокупље 1996.г. учествовало је 17 екипа са 1100 такмичара. Одржано је 39 представа и по једној представи је било око 400 посетилаца.

Првопласирана екипа на сусретима села 1996.г. из општине Житорађа, Доње Црнатово такмичила се са победничком екипом месних заједница општине Прокупље, Горња Трнава-Булатовац. Одржан је само један сусрет у Доњем Црнатову, док до узвратног сусрета није дошло, због несугласице око броја освојених бодова.

Манифестација Сусрети села општине Житорађа и месних заједница општине Прокупље биће и даље одржавана. Изузетно су значајне оне вредности које су препознатљиве за овај део Топличког краја, пре свега, инструментално извођење на народним инструментима, изворне песме и фолклор у народној ношњи. Посебно је привлачна садржина древних обичаја који на овај начин не падају у заборав. Најчешће се приказују Крсна слава, Божић и Ускрс.

Узетно место у склопу манифестације има изложба народне рукотворине и пољопривредних производа, јер се ради о традиционално пољопривредном простору чија је перспектива, пре свега, у производњи хране. Од предмета народне рукотворине треба поменути: грабуље, виле, корпе,

мотике за потребе пољопривреде; разне одевне предмете (џемпере, чарапе, мараме итд.). Од пољопривредних производа учествује роба најбољег квалитета и са највећом тежином. Рекордна производња се постиже у производњи воћа (вишања, шљива и јабука) и поврћа (паприке, бостана и парадајза).

Манифестације посвећене дану ослобођења појединих места

У Прокупљу се Дан ослобођења прославља 9. октобра. Организатор манифестације је СО Прокупље. На свечаној седници СО уручује се Октобарска награда за постигнуте изузетне резултате појединцима и колективима. Свечаној академији присуствују представници и такмичари радних организација које су прихватиле име Дана ослобођења Прокупља, као свој Дан. На нивоу града заступљена су спортска такмичења, затим изложба ликовних уметника и промоција књига које се односе на Топлицу.

Куршумлија, Дан ослобођења слави 28. августа. Поред осталих садржаја у овој манифестацији имамо одражавање књижевних вечери, концерата и ликовних изложби у конаку цркве св. Тројице. Од 1995.г. прославља се 16. Фебруар, Дан када је 1942.г. први пут Куршумлија ослобођена.

И Блаце као и Куршумлија од 1995.г. за прославу Дана ослобођења уместо ранијег Дана 5.12. сада користи 28.2. када је коначно 1944.г. ово место ослобођено од окупатора и домаћих издајника. Програмски садржаји прославе су скоро исти као у Куршумлији.

Што се тиче манифестације Дана ослобођења Житорађе, и овде је измењен датум прославе. До 1995.г. за Дан ослобођења је узиман 1. септембар, односно догађај везан за 1941.г. када је први пут ослобођено ово место. Међутим, сада се слави 16. децембар, дан када је 1877.г. Житорађа ослобођена од Турака. У склопу манифестације програмом су обухваћени спортска такмичења, ликовне излобе, књижевне вечери, концерти итд.

Манифестације везане за борачку активност

Савез бораца НОР-а Топличког краја има око 2500 учесника од 1941-1945.г. У 1996.г. одржане су следеће манифестације: 52. Годишњица Пете српске ударне бригаде формиране у Великој Плани 1944.г. Манифестација је сталног карактера, одржава се у Великој Плани, у дворишту сеоске цркве, где постоји и спомен обележје. Бригада је прошла пут кроз НОБ од Прокупља до Цеља и у свом саставу је имала у просеку 500-600 бораца, а кроз њу је прошло око 8000 бораца. На манифестацији сваке године има 100-150 учесника.

Манифестација на Ргајском вису, 12. априла, где је 1942.г. у борби против окупатора и домаћих издајника погинуло 29 партизана.

На Дан борца 4. јула, одржавају се скупови у свим местима Топличког краја, где постоје спомен обележја борцима погинулим у НОБ-и, и обилазак породице палих бораца.

Седмојулске свечаности у СО Житорађа се наизменично одржавају у Старој Божурни, Горњем Дреновцу, Вољчинцу, Црнатову, Бакусу и Пејковцу.

Централне свечаности на дан устанка Србије у СО Прокупље обележавају се у Ајдановцу и на Пасјачи.

Овакве свечаности одржавају се и у другим револуционарним местима Топличког краја.

У местима где се одржавају свечаности везане за Дан устанка народа Србије читају се пригодни реферати, са богатим културно уметничким програмом, када су уједно и народни сабори.

ИЗВОРНИ ФОЛКЛОР И ЊЕГОВА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ

У прошлости вршене су велике етничке промене у Топлици. Први њени становници дошли су са обала Средоземног мора. После њих Топлицу насељавају Илири, а затим Римљани. У VII веку се досељава словенско племе Срби. Крајем XVII века велике масе Срба се селе преко Саве и Дунава (сеобе под Чарнојевићем), а у опустелу Топлицу, Турци насељавају Шиштаре, Черкезе и друге народе. По завршетку рата 1878.г. Топлицу најпре насељавају досељеници са Копаноника, затим из Метохије, са Косова и из Лаба, са Пештера и из Сјенице, из Штавице на Горњем Ибру, из околине Новог Пазара. Устаничке породице су се вратиле 1879.г. и настаниле се у Топлици. Поред Срба, ословођену Топлицу населили су и Црногорци.

Црногорци су у почетку, навикнути на ранији начин живота насељавали најпре брдско-планински простор, а касније и равну Топлицу. Већина је остала, а један део не могавши се прилагодити, вратио натраг у Црну Гору или се преселио у друге крајеве Србије. По изласку "Закона о насељавању нових ослобођених крајева" од 1880.г. досељавање је било масовно и са разних страна из области Санџака, Косова и Метохије, Црне Горе, Старог Влаха, а једним делом из Жупе. За 30 година од ослобођења вршила су се разна прилагођавања, изједначавања и стапања, шароликог становништва, тако различитог по пореклу, ношњи и говору. За то време створио се тип радног, трезвеног и озбиљног Топличанина у време мира, непомирљивог борца за слободу у ратовима 1912-1913.г. и у првом и у другом светском рату.

Етничке групе у Топлици у почетку су живеле доста изоловано, чак се нису ни орођивале, с циљем да очувају и учврсте своје етничке одлике-фолклор (обичаје, ношњу, песме и игре).

У току НОБ-е, захваљујући братству и јединству нашег народа сломљен је отпор окупатора и домаћих издајника. Данас у Топлици не постоји етничка изолованост, која је била присутна раније. Склапају се бракови између свих етничких група и постепено нестају етничке разлике. (Станојевић, 1996.).

Са туристичког аспекта изузетну вредност имају Сабори и Вашари.

Сабори

Свака црква има своју славу, када је истовремено и Дан сабора. Поједине цркве имају и по две - три славе. Сабори су дани разоноде и весеља. Овакав облик масовног окупљања нарочито имају цркве које се налазе непосредно покрај главних комуникација, као што су: Јасеничка св. Илије, Житорађска св. Петра и Павла, Прокупачка св. Прокопија, Концелска св. Успеније Пресвете Богородице.

У току сабора цркве су отворене, па је заинтересованим омогућен улазак и разгледавање културно-уметничког стваралаштва. Свака црква има травнато двориште, засађеним горостасним дрвећем. На саборима се млађи свет окупља у поподневним часовима, када је уједно и најповољније време за шетњу. За разлику од ранијих година, када се на саборима много играло и певало, сада се ова манифестација углавном састоји у шетњи и међусобном упознавању и зближавању. На саборима се могу купити поједини украсни предмети, као и одговарајућа освежавајућа пића.

Присуство музике и народних игара у последње време је све мање. Још увек, Роми својом музиком и игром дају посебан печат овој врсти слава. Њихова забава скреће пажњу пролазника да се прикључе овој својеврсној атракцији.

Вашари

Далеко већи туристички значај имају Вашари који се као облик манифестације одржавају у Прокупљу, Житорађи, Белољину, Блацу и Куршумџији. У односу на сабор, на вашарима се окупља знатно више посетилаца, продаје се разноврсна роба, у циркусима приказују разноврсне представе и организују спортска такмичења. Градске улице су препуне посетилаца, тако да се саобраћај у таквим околностима веома тешко одвија. Угоститељи се веома брижљиво припремају за овакав облик манифестације. Знајући да ће добро зарадити, на вашаришту постављају импровизоване објекте за дочек гостију. Уз веселу музику и специјалитета народне кухиње, посетиоци остају до касно у ноћ. Туристи се на оваквој забави веома пријатно осећају. Посећују циркуске представе, купују разноврсне сувенире и уживају у лепој музици и разноврсним кулинарским специјалитетима.

Народни обичаји

Већи број Обичаја у Топличком крају могу послужити као саставни део туристичког боравка: верски (Божић, Слава, Лазарице, Ускрс, Бурђевдан, Литије, Јеремија и Додоле) и друштвени (крштење, свадба итд.).

Свадба

Свадбено весеље се састоји из три дела: момачке вечери, свадбе и дочека девојачке родбине.

Момачкој вечери, уочи свадбе прикупи се у просеку од 30-40 особа. Ово вече је посвећено момку-младожењи и његовом друштву, а одржава се у кући младожењиних родитеља.

Свадба се заједнички организује од стране младожењиних и девојачких родитеља и уз сагласност младенаца одређује се и место весеља. У селима се углавном гости дочекују у баракама или већим друштвеним проторијама домова културе, док у градовима се то обавља у већим угоститељским објектима Хаммеума, Скадарлије, Градске кафане, Дома ВЈ, Хисара као и у објектима Проломске, Куршумлијске и Луковске Бање.

Све већи број младих се одлучује да венчање, поред у општини обави и у цркви.

Свадбено весеље се организује суботом или недељом, у времену од 13-20 часова, у присуству од 100-300 гостију.

Сутрадан, у нов девојачки дом долазе кум, стари сват и девер и у присуству многобројне, пре свега, девојачке родбине добијају дарове.

На развој сеоског туризма верски и друштвени обичаји имају и те како важну улогу.

Пева се у разним приликама: уз послове, на свечаностима, крштењима, свадбама, испраћају војника, при чувању бостана, винограда, уз стоку итд.

Народна ношња

Као елемент фолклора, нарочито у данима одржавања сабора, вашара и других значајних свечаности народна ношња, као саставни део туристичке понуде, има и те како значајну улогу у сацају туристичког боравка.

Данашња мушка ношња је нехомогена. Постоје велике разлике између ношње и начина одевања старијих и млађих. Код већине старијих људи преовлађује старија ношња, док код средовечних, има одступања од старијег начина одевања. Старији људи још увек носе гуње, чакшире, кожухе, шајкаче, а ређе и шубаре.

Шајкача је веома омиљена капа. Због кроја, материјала и боје, она је за сељака веома практична. Младићи углавном иду гологлави, а има и оних који носе шешире и качкете. Мала деца носе капице од свиле, памука и вунице које добијају на дар о крштењима. Не само деца, него и старије особе, поред ципела и чизама, у извесној мери носе гумене опанке (пиротске и нишке попке).

Мушке кошуље се не везу, као што је то раније било. Ретко се где кошуља, сашије на рукама или шивањим машинама, већ се купују у градовима или сеоским продавницама, готове кошуље и то: пуплинке, свилене, памучне и од велура.

Доњи веш, за разлику од ранијих година, када је шивен од тежињавог платна, сада се купује у продавницама.

Тканице се сада сасвим ретко носе. То чине само старије особе.

Јелеке носе само старији људи и има их две врсте: пуњених и празних.

Прслуци се праве од штофа, а носе их углавном старије особе.

Чакшире су на "дуз" или на "брич" и израђују их сеоски кројачи.

Гуње се израђују од вуненог штофа-чоје са прилично великом крагном. Чакшире и гуње, као делови ношње се уочавају код старијих људи брдско-планинских насеља.

Мушке чарапе биле су од црне вуне са плетеном рамфлом, без украсног веза и уплитања на стопалама, а богато украшене у горњем делу, претежно цветним орнаментима јарких боја. Сада се израђују од вуне и синтетике и углавном се не везу.

Данашња мушка ношња могла би се комплетирати од следећих делова; шубара, шајкача, шешир, качкет, кошуља (*памучна, велурска), чакшире или панталоне од сукна или штофа, капут, гуња, бунда, прслук, кожух, јелек, тканица, кратке вунене и памучне чарапе, гумени опанци, чизме и ципеле.

И женска народна ношња попримила је многе елементе из градова (сукње, блузе, кратке и дугачке памучне и свилене чарапе, ципеле и чизме). Данашња женска ношња одликује се ипак од ношње старијих жена. Ношња млађег света је китњаста, светлија и лепшег кроја. узимајуши у обзир да је градска ношња продрла у село и то поглавито код млађег средњег доба, о женској народној ношњи на селу може се говорити као делимично очуваној ношњи.

Женска деца у одевању користе: кошуље, сукње, панталоне, блузе, јакне, бунде, капуте, чарапе, ципеле, патике и чизме, а од накита минђуше, ланчиће, прстење, огрлице и наруквице.

Девојке спуштају плетену косу у две плетенице низ леђа, која често достиже до појаса. Већина девојака крати косу и одева се по градској моди.

Старије жене сплетају косу у пунђу или у две плетенице, које ставе око главе. Глава се подвезује марамама и шамијама. Марама се везује испод грла, а шамија са шарама по оквирима на теменима. Поред марама, памучних и вунених, има и "везоглавке" од шифона или које друге материје. Везоглавком се повеже глава, па преко ње дође марама или шамија. Поменуте шамије су жуте, браон, зеленкасте и друге боје. Већина ожалошћених особа данас носе црне мараме од сатена.

Сеоске жене које нису биле имућне, облачиле су следеће: одело "празнично и свакидашње", кошуље са "запасачком", ткано у "лито", "јелек" од кадифе (најчешће љубичасте) везен срмом, или као девојке, од црног сатена, само опшивен гајтаном, кратак са дубоким изрезом. Ово је била ношња "мештанки", док су се "насељеничке жене носиле куповно". (Стојанчевић, 1985.).

Женске кошуље су шивене кратко до испод појаса и дугачке до испод колена. Кратке су празничне од лепог и скупљег платна, а дугачке су од простијег и јефтинијег. Кошуље су углавном украшаване везом. На прсима се навезе цвет са различитим лозама, а тога је било и на рукавима. Рукави на празничној девојачкој кошуљи нису дугачки. Досежу углавном до лаката, одакле рукав сачињава чипка, која се широко спушта до судланице. Кад се девојка запроси добијала је од младожење: шал-кафтан, капут, нешто за хаљину и друго свадбено рухо.

Ношени су кратки јелеци са дубоким изрезом на грудима, закопчавани само једним дугметом-пулком при дну, а на леђима украшавани црним и срменим гајтаном, извезеним у поља флорном орнаментиком.

Футарке-врста сукње, од традиционалних делова старинске одеће сачуване су нарочито у Добричу, у развијеним пољопривредним селима. Футарка припада типу јужноморавске женске ношње. Она је управо један од преостатака материјалне културе досељеничких струја из тих области. Имају своје нарочите називе (ћупинарка, пуцкавка и киткарка), са преовлађујућим алево-црним, бордо-црним и зелено-црним бојама. Код старијих жена су дугачке скоро до пета, док код млађих су знатно краће.

Кецелја је намењена преко футарке, касније преко сукње (купљене сашивене тканине); била је правоугаоно ткана "лито", код младих жена су богато украшеним флорним елементима. Млађи женски свет је носио кецеље сашивене од сатина које су биле округле и четвртасте. Многе девојке на својим кецељама имале су извезена своја имена. Крајеви кецеља су поткићени или опшивени белим или у боји пантљикама.

Тканице од вунене ткане материје, са памуком у разним бојама дугиног спектра, жене опасују редовно испод сукње, а преко кошуље, као у доба када куповне сукње нису ношене. Тканице су део одела удатих жена, девојке их нису никада опасивале.

Женске чарапе штрикане су од црне вуне, у основи са рамфлама, везеним крстачки у разним бојама и биле су много мање украшаване од мушких чарапа. Израђивале су их девојке и припремале их за дар кад се удају, за остала даривања у породичним светковинама и обредима (о крштењу и сл.). Сада се носе куповне чарапе израђене углавном од синтетике.

И мушка и женска обућа до средине XX века били су опанци од пресне свињске коже или штављене говеђе коже са уплитачима, врцама, које су по селима израђивали сеоске занатлије или опанчари у вароши.

Сада девојке на селу у зависности од годишњег доба носе ципеле, сандале и чизмице.

Накит имућнијих сеоских жена, нарочито у Добричу, сачињавали су: осим накита за главу, и накит за груди и наруквице. На грудима су невесте и имућније жене до почетка XX века, док је у Нишу био развијен кујунцијски занат, носиле "нагрудник", троугласти метални украс у ливеној или кујунцијској техници, поткићен сребрном жицом разних орнамената са куком на темену троугла. Из троугла, са два темена, пуштала су се упоредо два ланчића са округлим привесцима, перформираним плочицама, са завршним украсима у виду розете, а све је то испод грла закачено, падало низ груди.

Наруквице су биле најчешће невестин накит, обично од жутог метала (месинга), а украси су рађени утискивањем или ситним убодима, флорни мотиви, розете, а често и антропоморфни мотив, остали метал обрађен је ситном филигранском техником. (Николић-Стојанчевић, 1985.).

Несумњиво да је стално кретање становништва, прегруписавање старијег и новијег досељеног становништва довело до процес изједначавања у народном одевању Топличког краја, тако да је у једном новом типу ношња Топличана постала једно од етнографских обележја овог краја.

Производи занатства и кућне радиности представљају посебан сегмент туристичке понуде, у склопу етнографских вредности. Ови производи се у туризму валоризују као роба преко продаје (накит, сувенири, уметнички предмети, везови, гоблени, пољопривредне алатке, народна ношња или као експонати на изложбама у Народном музеју Топлице. Купљени предмети могу служити као сувенири, као накит или декоративни елемент и као употребна вредност.

Производи се могу купити првенствено у бањским местима, на пијацама где се продају као и остала роба, као и у агенцијским просторима појединих смештајно угоститељских објеката. Својим квалитетом заузимају значајно место у склопу етнографских вредности Топличког краја.

Упркос најновијем развоју индустрије, неки занати у склопу развоја мале привреде и приватног предузетништва и данас се одржавају. Класични занати најбоље су очувани у Прокупљу, Блацу, Житорађи и појединим сеоским насељима. То су: казанџијски, абацијски, лончарски и др.

У новије време, првенствено где бораве туристи, на захтев тржишта поред класичних, развијају се нови занати: молерски, фризерски, фотографски, тапетарски, аутомеханичарски, водоинсталатерски, електромеханичарски и др.

Са изградњом Топличке магистрале биће подигнути многобројни пратећи објекти производног и услужног занатства који ће бити у функцији развоја туризма Топличког краја.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА АНТРОПОГЕНИХ (КУЛТУРНИХ) ВРЕДНОСТИ

За комплексан развој туризма у Топличком крају и остваривања одговарајућих економских и ванекономских ефеката, поред природних, од значај су и антропогене вредности. Њихов број и разноврсност условљени су бурном историјском прошлошћу и положајем на Балканском полуострву.

Бројни археолошки локалитети, културно-историјски споменици, историјски значајна места, урбане целине и специфичности фолклора употпуњују туристичку понуду. Служе обогаћивању садржаја боравка, посетилаца који већ бораве у бање.

Туристичка вредност манастира и могућност њихове валоризације проистичу из више чињеница:

- њихово културно - историјског значаја,

- туристичко - географског положаја,
- архитектонско - споменичке вредности,
- уметничког домета фреско - сликарства,
- амбијенталне и пејзажне вредности околине манастира (Томка,1996).

Пошто антропогене туристичке вредности разрешавају културну потребу туристичких кретања, положај према саобраћајницама и већим градским насељима има изузетан значај, јер се културне туристичке потребе углавном формирају у градовима. Како су антропогене туристичке вредности, изузимајући градска насеља углавном комплементарне, туристички се најбоље валоризују заједно са природним туристичким вредностима крај којих се налазе. (Станковић, 1990.).

За Топлички крај који није до краја археолошки истражен, карактеристичан је велики број познатих археолошких локалитета и предмета материјалне културе у њима. Најпознатији археолошки локалитет се налази у Плочнику. Археолошка налазишта у Плочнику, из доба су најстарије, неолитске културе наше земље. На овом локалитету је нађено око 300 разних предмета, који се већином налазе у музеју у Београду.

За туристичка активирања археолошких локалитета потребна су научна истраживања и улагања значајних материјалних средстава. У досадашњем развоју материјалне базе за туризам, сем мањих улагања у саобраћајнице до неких археолошких локалитета и делимично активирање истих, није много учињено. Предност имају локалитети покрај главне саобраћајнице -Топличке магистрале у Плочнику, Бацу и Вичи.

Већу туристичку вредност у односу на археолошке локалитете и предмете материјалне културе у њима имају објекти из римског периода. Најважнији локалитети су: Ad Herculem-Глашиначка чука, Намтеум- Прокупље и Ad Fines-Куршумлија. Бројни предмети материјалне културе историјског значаја и уметничке вредности античке цивилизације налазе се у музејима у Прокупљу, Нишу и Београду.

Споменичке туристичке вредности су различитог времена настанка, стилске припадности, форме појављивања, уметничке вредности и историјског значаја. За развој туризма у Топличком крају значајни су средњовековни споменици представљени црквама и манастирима. Манастир св. Николе својом архитектуром и унутрашним декором представља један од најлепших споменика српске средњовековне културе. Непосредна близина пута Прокупље-Куршумлија и угоститељских објеката у Куршумлији, повећавају његову употребну вредност. Црква Лазарица архитектуром се ретко среће на територији Србије. Саграђена је у облику брвнаре и има комплементарну вредност у склопу бањског туризма Пролом Бање.

Туристички промет споменичких вредности се своди на кратке посете, али још нису пронађене праве форме бољег приказивања туристима ових значајних уметничких, архитектонских и историјских вредности.

Из периода после ослобођења од Турака, својом приступачношћу и архитектуром истиче се Концељска црква на 15 км. пута Прокупље-Приштина. Архитектура објекта, обликована је у екликтичком духу прелазног периода

када се тежило европским утицајима. Изградњом конака, ова црква ће добити далеко већу вредност у склопу транзитног туризма Топлице.

Од споменика између два светска рата репрезентативно место има Споменик палим Топличанима у ратовима 1912-1918 године, који се налази у центру Прокупља. Скултурни споменик са уређеном парковном површином незаобилазна је вредност у склопу боравка туриста.

Многобројна спомен обележја подигнута после Другог светског рата, сведоче о скупо плаћеној слободи народа Топличког краја.

Од амбијенталних вредности са наглашеном угоститељском и забавном функцијом значајан је Савићевац - задужбина др Алексе Савића. Сви културни, научни, политички, информативни, а самим тим и туристички садржаји везани су за ово здање. Према тестаменту др Савића, треба га користити "болнима за опорављење, а младима и здравима на уживање" и вратити му првобитну изворну функцију.

Руралне амбијенталне вредности, јачањем материјалне основе, изградњом доступних саобраћајница, коришћењем смештаја и исхране у домаћој радиности могу се валоризовати у склопу сеоског туризма.

Од културних манифестација по масовности се истичу Драинчеви сусрети, рад ликовних галерија и сусрети села. Садржајно и концепцијски веома су различите, а према величини контрактивне зоне манифестације се сврставају у локалне, регионалне и националне.

У туристичкој презентацији фолклора истичу се сабори и вашари. Сабори су дани разоноде и зближавања младих. Овакав облик масовног окупљања је у црквеним двориштима које се налазе непосредно покрај главних комуникација. Вашари су туристички боље валоризовани по оствареном промету и потрошњи. Као облик манифестације одржавају су у Прокупљу, Житорађи, Белољину, Блацу и Куршумлији.

Стално кретање становништва довело је до процеса изједначавања у народном одевању Топличког краја, тако да је у једном новом типу ношња Топличана постала једно од основних обележја Топличког краја.

Производи занатства и кућне радиности се валоризују у склопу етнографских вредности. Могу се купити првенствено у бањским местима, на пијацама, где се продају као и остала роба, као и у агенцијама појединих угоститељских објеката.

СТАНОВНИШТВО КАО СУБЈЕКТИВНИ ФАКТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Претходне анализе природних и антропогених туристичких вредности Топличког краја представљају објективне факторе развоја туризма. Међутим, како до сада субјективни, људски фактор није дошао до адекватног изражаја, те могућности су до данас остале недовољно туристички валоризоване. Због тога су рецептивни фактори туристичке понуде Топличког краја у великој противуречности са туристичким могућностима. Ретки су крајеви у којима је општа противуречности између многобројних туристичких вредности и привредне неразвијености тако изражена као на овом простору.

При анализи становништва као субјективног фактора развоја туризма треба указати на оне садржаје који су непосредно или посредно везани за рецептивне факторе туристичке понуде, било да се ради о становништву као радној снази у туризму, о становништву као носиоцу туристичких услуга, или о становништву као етносоцијалном атрактивном фактору. Треба имати у виду да рецептивне факторе туристичке понуде, од којих зависи ангажовање атрактивних и функционисање комуникативних фактора, не чине само смештајни и други капацитети, већ и људски рад у њима. (Кнежевић, 1995.).

КВАНТИТАТИВНА И КВАЛИТАТИВНА СВОЈСТВА СТАНОВНИШТВА

Основне демографске карактеристике Топличког краја су етничка хомогеност, недовољна насељеност, емиграција село - град, негативан природни прираштај, малочлана домаћинства, бројност старијих генерација и неповољна образовна и економска структура становништва.

Табела 19. Кретање броја становника од 1948 - 1991. године

Општине	1948	1953	1961	1971	1981	1991	1953-1991
Блаце	26636	24608	22099	19314	17262	15709	-8,899
Житорађа	21250	22427	22071	21131	20774	19545	-2882
Куршумлија	37284	39772	36896	31668	27542	23590	-16182
Прокупље	59292	62614	60075	57133	57781	52969	-9645
Топлица:	141462	149421	141141	129266	123359	111813	-37608

Извор: Савезни и Републички Завод за статистику, Београд.

После ослобођења од Турака 1878.г. извршен је попис становништва и домаћинства у новоослобођеним крајевима Србије. Тада је у Топлици живело око 17.000 Срба, што значи да су у време турског ропства живели са Турцима

као раја. Како је Топлица после ослобођења остала пуста, настало је њено организовано насељавање и број становника се за шест година повећао за 153%. Овакав пораст броја становника последица је великих миграција становништва у Топлицу, и то из Црне Горе, Косова, околине Ужица, Расине, Поморавља и других крајева Србије. Карактеристична година у бројчаном кретању становништва је и 1921.г. Наиме, од 1914. до 1921.г. дошло је до депопулације у Топлици, која је проузрокована ратним губицима у току првог светског рата, и уопште економском и психофизичком несигурношћу грађана. И поред губитака које је топличко становништво имало у току другог светског рата, од 1931-1948.г. број становника у њој повећао се за 4%. Ово је резултат високе стопе наталитета пре и после I светског рата и прилично дугог временског периода између два пописа. (Рудић, 1978.).

Од 1953-1991.г. настаје депопулација у Топлици која је условљена друштвено економским факторима. Због недовољне економске развијености, становништво се исељава из Топлице.

Када се говори о емиграцијама топличког становништва, онда се пре свега мисли на одсељавање у Београд. Има одсељавања и у друга градска насеља Србије и Југославије, али су она слабијег интензитета и појединачна. Нека села као да су се специјализовала за исељавање у Београд.

Квалификациона структура одсељених породица, односно њихових домаћина је различита и креће се од неквалификованих до факултетски образованих. Може се рећи да Београд и Ниш негативно утичу на друштвено-економски развој Топлице, због тога што се у ове градове исељавају најбољи стручњаци који су неопходни њиховој привреди. Београд и Ниш, као универзитетски центри, пружају боље могућности за живот и рад врхунских стручњака, који се због тога у њих и усељавају.

Емиграције топличког становништва су и даље интензивне. Очекује се смањење интензитета емиграција, јер младих скоро да нема у селима Топлице.

За разлику од пада броја становника, број домаћинстава расте. До пораста броја домаћинстава је дошло као последица деоба, односно уситњавања постојећих домаћинстава.

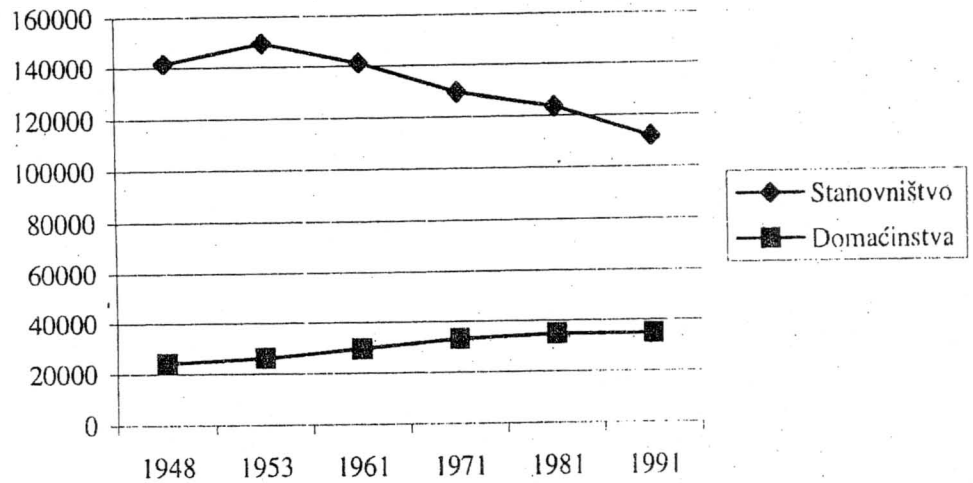
У 1948.г. у Топличком крају просечно по једном домаћинству је било 5.9 чланова, док у 1991.г. свега 3.2 члана. По општинама, највећи број чланова по једном домаћинству у 1991.г. имала је Житорађа са 359 а најмањи Куршумлија са 3.06.

Табела 20. Број домаћинстава према пописима од 1948-1991.г.

Општина	Број насељ.	Домаћинства						Индекс 1953-91
		1948	1953	1961	1971	1981	1991	
Блаце	40	3991	4356	4821	5162	5105	5098	117.03
Житорађа	30	3181	3596	4229	4882	5445	5441	151.30
Куршумлија	90	5919	6290	6852	7576	7706	7711	122.59
Прокупље	107	11041	11936	13639	15543	16585	16641	122.01
Топлички крај:	267	23132	26178	29541	33163	34481	34891	144.58

Извор: Републички завод за статистику, Београд

Графикон 7. Бројчано кретање становништва и домаћинства у Топличком крају у периоду од 1948 до 1991 год.

Извор: Републички завод за статистику, Београд

Природно кретање становништва

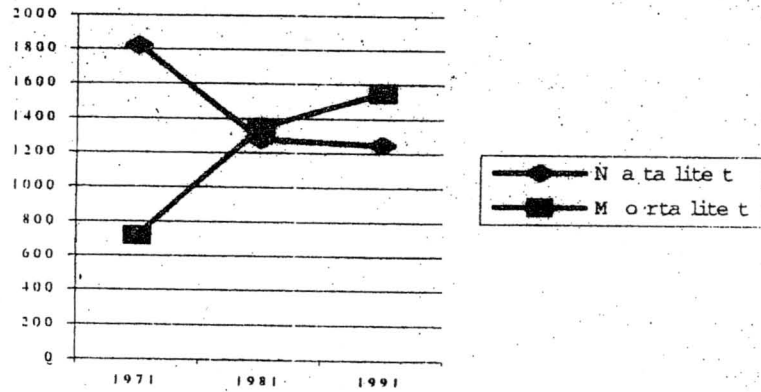
Топлички крај бележи негативну стопу природног прираштаја од -1.1% у 1981.г. на -2.2% у 1991.г. Све општине у Топличком крају имају смањење природног прираштаја. Највеће смањење имају Блаце -10.6% и Куршумлија -3.0%. У једној години се у Топличком крају роди 1326 деце а умире 1617 становника.

Табела 21. Природно кретање становништва по пописима 1981 и 1991.г.

Територија	Наталитет		Морталитет		Природни прираштај	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991
Југославија	16.9	14.5	7.8	7.5	9.1	7.0
Србија:	13.2	11.7	9.6	10.3	3.6	1.4
- Централна	16.2	14.6	9.4	9.5	6.8	5.1
- Војводина	13.7	10.4	11.5	12.0	2.2	-1.6
- Космет	30.2	27.8	6.1	4.7	24.1	23.1
- Топлица:	10.1	11.9	11.2	14.5	-1.1	-2.6
Блаце	7.1	7.9	12.2	18.5	-5.1	-10.6
Житорађа	9.6	11.2	9.2	12.0	0.4	-0.8
Куршумлија	12.2	11.8	11.4	14.1	0.8	-3.0
Прокупље	11.6	13.3	11.8	14.1	-0.2	-0.8

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

Графикон 8. Природни прираштај становништва Топличког краја

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

Популациона тенденција у Топличком крају је врло неповољна у односу на Југославију, Србију и друге регионе. На подручју централне Србије, простор који је упоредив са Топличким крајем, на 1000 становника годишње умире 9.5 становника, а у Топличком крају природни прираштај је негативан -2.6 становника, а на подручју централне Србије је 5.1%. Забрињавајући су витални догађаји у општини Блаце. У 1991.г. у овој општини је рођено 124 деце, а умрло 288 становника, односно преко 2.3 пута више људи умире него што се природно становништво обнавља. У Топличком крају су евидентне миграције, напуштања и одумирања појединих сеоских насеља.

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Прокупље

Прокупље је због своје полифункционалне улоге коју има у Топличком крају, највећи имиграциони центар. Оно је друштвено-економско, саобраћајно, школско и политичко средиште. Са десетак индустријских предузећа, једном вишом школом, четири средње школе, медицинским центром и још неким институцијама значајним за целу Топлицу, постало је уточиште великог броја досељеника са села. Они су се ту доселили ради запослења, школовања деце или да би остварили боље услове за живот себи и својим породицама. Прокупље је 1961.г. имало 13679 становника и 3869 домаћинстава, а 1991.г. 28202 становника и 8325 домаћинстава. Индекс пораста становништва од 1961. до 1991.г. износио је 206.9 а домаћинстава 215.17 из чега закључујемо да је механички прилив становништва био доста интензиван. Имигранти се углавном директно не усељавају у само језгро града (нема слободног простора) већ на његову периферију или у села која се налазе поред града. Њихова оријентација је јасна: радити у некој привредној организацији, а бавити се пољопривредом као допунском делатношћу.

Досељавање у Прокупље је појачано подизањем нових, реконструкцијом и проширењем старих индустријских капацитета, отварањем школа, културних и друштвено-политичких институција, а нарочито после 1958.г. када Прокупље бележи видне успехе у свом друштвено-економском и културном животу. Због овога је више од 50% имиграната после 1961.г. (Рудић, 1978.).

Досељеници су углавном са села. Од 19268 имиграната у Прокупљу, 67.29% долази са села, 26.7% из града и 5.94% из насеља мешовитог типа. Овде запажамо да су бројни досељеници из града, што посебно долази до изражаја кад те податке упоредимо са Куршумлијом 16.51% и Блацем 12.63%. То су углавном досељеници из Куршумлије и Блага, који су се доселили непосредно после 1946.г. или у време индустријализације Прокупља.

Табела 22. Имигранти градских насеља у Топличком крају по типу насеља из којих су се доселили према подацима за 1991.г.

Општина	Свега стан.	Имигранти %	Сеоско %	Мешов. %	Градско %				
Прокупље	28303	19268	61.01	12695	67.22	1146	5.94	5157	26.77
Куршумлија	12453	9174	72.13	7267	79.21	392	4.28	1515	16.51
Блаце	5228	3085	59.00	2592	84.02	103	3.35	390	12.63
Свега:	46074	31257	68.42	22828	72.41	1641	5.20	7062	22.39

Извор: Општине у Републици Србији, Републички завод за статистику, Београд, 1994.

Интензитет усељавања сеоског становништва у Прокупље зависио је од комплекса друштвено-економских фактора. Што се Прокупље јаче развијало у друштвено-економском погледу, то је постојало све привлачније за сеоско становништво Топлице, било да је оно школовано или нешколовано. Од привредног и друштвеног развитка града Прокупља зависио је интензитет усељавања. Усељавања пре 1945.г. нису била интензивна, јер је Прокупље било мала варошица, у којој се живот није много разликовао од онога у селима у Топлици. Интензивнија усељавања отпочела су после 1958.г. а нарочито од 1960.г. За ово постоје разлози у његовом преивредном и културном развоју, чије су преломне тачке биле између 1958. и 1962.г. Од укупног броја имиграната у Прокупљу, на досељенике после 1961.г. припада 51.80%, што чини више од половине. Ако упоредимо ове податке са подацима за Куршумлију (68.82%) или Блага (55.46%), може се констатовати да се оно нешто раније почело свестраније развијати и прерастати у прави град, са свим компонентама које му омогућавају егзистенцију.

Према подацима за 1961.г. у Општини Прокупље је живело 60.075 становника, од тога у граду Прокупљу 13.679, односно 22.72%, док је у 1991.г. забележен пад становништва у општини на 52969, а у граду пораст на 28,303 становника. Процент градског становништва од 22.77% у 1961.г. повећао се у 1991.г. на 53.43%. Удео сеоског становништва у општини Прокупље је у сталном паду. У 106 сеоских насеља према подацима од 1991.г. живело је укупно 24.666 становника, односно по једном насељу 233, од тога у 38 насеља је испод 100 становника.

У 22 сеоска насеља општине Прокупље дошло је до осетнијег смањења становништва и домаћинства.

Табела 23. Села општине Прокупље са највећим падом становништва и домаћинства

Села	1961		1971		1991	
	Становника	Дом.	Становника	Дом.	Становника	Дом.
Балчак	160	35	133	34	19	9
Бели Камен	111	24	83	24	21	9
Буколорам	79	18	41	15	15	9
Богојевац	143	33	105	33	23	10
Бресник	136	27	89	24	34	15
Бучинце	190	38	97	27	25	11
Видовача	316	52	143	35	41	19
Грабовац	119	28	75	25	34	12
Д.Бејашица	134	26	69	17	33	17
Јабучево	179	37	104	25	22	8
Јовине Ливаде	52	10	42	9	19	6
Мрљак	197	42	116	38	39	18
Н.Ђуревац	175	27	107	23	32	15
Обртинце	141	29	94	24	15	6
Пасјача	245	62	152	44	16	7
Прелашница	116	25	91	24	33	15
Ранкова Р.	155	33	80	25	37	17
Ргаје	275	59	168	45	50	26
Селиште	70	14	44	10	8	4
С.Ђуревац	112	20	79	22	28	13
Старо Село	111	20	102	22	45	19
Шевиш	90	17	65	16	32	12
Свега:	3306	676	1999	561	556	277

Извор: Републички завод за статистику, одељење у Нишу.

У 1961.г. живело је 3306 становника у 676 домаћинства, односно по једном домаћинству 4.09 становника, да би у 1991.г. број становника опао на 556, а број домаћинства на 277, или по једном домаћинству свега 2 становника.

Куршумлија

Куршумлија је други град у Топлици по броју становника. У односу на број становника у општини 23.590, она је јако имиграционо средиште. Од 12.543 становника, на имигранте је у 1991.г. припадало 73.14%. Разлоге за ово треба тражити у подизању индустрије после 1961.г. као и у великој оскудици обрадивог земљишта у њеним сеоским насељима. Поред тога што немају плодног тла и путева, куће су слабог квалитета и у њима нема основних услова за становање. У овим селима постоје потенцијалне могућности за развој шумарства и сточарства. За формирање ових делатности још увек нема услова, јер су се млади иселили, па недостаје радне снаге. У овим и осталим разлозима

треба тражити узроке веома јаких усељавања сеоског становништва у Куршумлију.

Осим у Куршумлији и њеним новим насељима, досељеници се насељавају у сеоским насељима која се налазе у непосредној близини града. Досељеници Марковића, Мачковца, Самокова, Баћоглаве, Пепељевца, Горње Микуљане, Кастрата и Крчмара углавном су радници у индустријским предузећима Куршумлије.

Од укупног броја имиграната 63.08% је са територије општине Куршумлија, 24.10% из других општина Србије и 2.82% из других република. Велико је учешће имиграната из других општина у Србији, поред осталог и због досељавања са Косова.

Процес усељавања у Куршумлију је и даље присутан из претходно наведених разлога. Последице тога су доста видне и испољавају се у дивљој градњи, слабој снабдевености грађана комуналним и другим услугама које су неопходне градском становништву. Неблаговремено решавање ових проблема лежи у објективним разлозима, јер нема довољно материјалних средстава.

Забрињавајући је процес напуштања и одумирања села у општини Куршумлија. У 89 сеоских насеља 1961.г. је живело 32895 становника распоређених у 5.884 домаћинства, односно по једном домаћинству 5.59 становника, док у 1991.г. у тим насељима је живело 11.047 становника у 3.622 домаћинства.

У 16 сеоских насеља куршумлијске општине, попут села Вукојевца за релативно кратко време огњишта ће се у потпуности угасити. Просечно по једном насељу у 1961.г. је живело 143, док у 1991.г. по 28 становника.

Табела 24. Села општине Куршумлија са највећим падом становништва и домаћинства

Села	1961		1971		1991	
	Становника	дом.	Становника	дом.	Становника	дом.
Васиљевац	264	38	189	35	29	13
Вукојевац	191	30	100	18	-	-
Горње Точане	110	24	57	17	30	13
Жалица	120	57	73	12	19	9
Заграђе	110	15	98	25	37	12
Кутлово	247	30	177	30	37	16
Магово	103	15	65	16	29	12
Мерћез	197	34	152	27	45	18
Невада	149	23	123	22	39	20
Орловац	197	34	152	27	45	18
Паваштица	173	27	147	26	28	11
Преветица	152	22	130	25	41	15
Прекорађе	148	21	102	18	31	13
Растелица	26	11	45	7	13	5
Селиште	145	31	90	28	42	15
Тачевац	171	32	76	19	21	6
Трн	112	22	61	13	26	13
Свега:	2307	436	1770	365	435	203

Извор: Републички завод за статистику, одељење у Нишу.

Број домаћинстава се задржао скоро на истом нивоу, јер на рачун угашених, деобом породица стварана су нова домаћинства. У 1961.г. по једном домаћинству у овим поменутиим селима је живело просечно 5.3 а у 1991.г. свега 2.1 члан.

Блаце

Блаце је треће насеље у Топлици по броју становника и домаћинстава. Механички прилив становништва је доста интензиван. Од 5.228 становника 1991.г. на имигранте је припало 3.085 (59.00%), што је нешто мање од Прокупља, а знатно мање од Куршумлије. Са територије општине Блаце доселило се 61.10%, из других општина у Србији 37.03% и из других република 1.87%. Блаце је у фази урбанизације и има довољно простора за приватну и друштвену изградњу стамбених објеката. Интензитет усељавања везан је за привредни и друштвено-економски као и културни развој града. У Блаце се досељава углавном сеоско становништво (84.02%), из града (12.63%) и мешовитих насеља (3.35%). Процент досељеника са села знатно је већи него у Прокупљу и Куршумлији, због тога што тек добија форма града и што се у његовој близини налази Копаоник, чије становништво нема основних услова за живот, него је принуђено да се исељава. Становништво у Блацу већином је пореклом са Копаоника. Интензитет усељавања у Блаце је у вези са његовим привредним развитком, јер се 55.44% имиграната доселило после 1961.г. а то је време интензивног друштвено-економског просперитета овог насеља.

Насупрот досељавању и порасту становништва у Блацу, у сеоским насељима дошло је до осетног пада становништва и са тенденцијом потпуног гашења, чији су индекси код Брежана 0.40, Вишесела 0.41, Доњег Гргура 0.35, Дрешнице 0.38 и Чучала 0.43. (Дати су упоредни подаци становништва у 1991.г. у односу на 1961.г.).

Житорађа

Центар истоимене општине, по броју становника 3.503 представља четврто насеље по величини у Топличком крају. Припада групи насеља мешовитог типа. У односу на 1961.г. када је број становника износио 2.618, индекс кретања у 1991.г. је 133.80.

У Житорађи у односу на остале општинске центре Топличког краја у 1991.г. у односу на 1961.г. забележен је најмањи пораст становништва са индексом од 133.80, док је у Блацу био 203.30, Прокупљу 206.90, а највећи у Куршумлији 369.83.

Житорађа као центар аграрног простора која се налази између индустријских центара Ниша и Прокупља, због недовољне индустријске развијености није се испојила као јако имиграционо насеље. И у самој општини у односу на остале општине Топличког краја, овде је у најмањој мери изражен пад, свега за 2.426 становника, у времену од 1961.г. до 1991.г. односно по индексу од 0.89 затим у Прокупљу 7106 - индекс 0.88 и Блацу 6.390

становника мање - индекс 0.71 и највећим падом у општини Куршумлија 13.306 или по индексу 0.64.

Осим Житорађе са 133.80, од насеља у општини Житорађа бележе раст становништва Глашинац - индекс 107.90, Јасеница 107.22, Смрдић 100, Студенац са 129.66 и Самариновац 107.82. Са највећим падом становништва су насеља: Зладовац 0.32, Ново Момчилово 0.40, Каре 0.42, Коњарник 0.42, Старо Момчилово 0.45, Асановац 0.47, Дубово 0.56 и Дебели Луг 0.76.

Од укупног (46.074) градског становништва Топличког краја (72.41%) је пореклом из села. Подизање индустрије у њеним градовима после 1960.г. условило је интензивно усељавање сеоског становништва. Досељеници са села су у великој мери без школских квалификација. Последице није тешко предвидети: тешкоће у запошљавању, прилагођавању новом начину живота у урбаној средини, смањена способност на радном месту и неиспуњавање радних обавеза, неуклапање у нове технолошке процесе производње и слично.

Миграција село-град у Топличком крају и даље ће бити присутне, али не као у време подизања индустрије у градовима, јер више нема вишка младог становништва на селу, а ни отварање већег броја радних места у производним капацитетима Топлице.

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

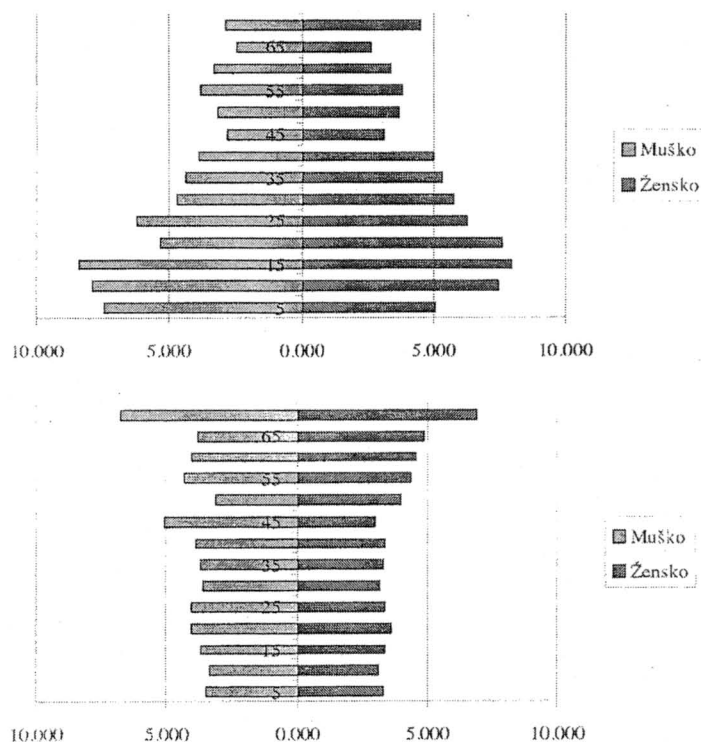
Структура становништва према полу и старости

Старосна структура становништва једна је од најважнијих структура. Она се узима као основ за сва остала демографска проучавања. Од старосне структуре треба полазити у изучавању наталитета, морталитета, миграција, затим економских структура, у планирању радне снаге, војних обавезника, ученика и студената. На основу ових прорачуна могу се планирати капацитети школа, факултета, броја запослених, стамбена изградња и решавати многи други практични проблеми. Баш због непроучености старосне структуре и других елемената који су условили од 1962.г. па и данас јавља се недостатак школског простора у градским насељима у Топлици и радних места за вишак активног становништва. Због немогућности запошљавања у Топлици, решења су се налазила у емиграцијама, које су, поред ниског наталитета, непосредно деловале на старосну структуру становништва, тј. на процес старења. Старосна структура непосредно делује на наталитет, морталитет и миграције. Ако становништво стари, смањује се наталитет, повећава се морталитет, због биолошких фактора, а интензитет емиграције се смањује. (Рудић, 1978.).

У 1961.г. од 141141 становника Топличког краја већину представља женско 74509 (52.79%). Овакав однос полне структуре је последица веома јаких емиграција мушког становништва из Топлице, посебно са села. Женско становништво се мање исељавало у односу на мушко до 1971.г. и то је због тога што је било у огромној већини неписмено, патријархалног схватања о запосленој жени и друго. У 1991.г. од 111813 становника, на мушко долази

(49.66%), а учешће женског становништва (50.34%). Из стопе маскулинитета 1991.г. закључујемо да се повећава број мушких на 1000 жена од 894.43 на 986.52 и да ће се такав тренд наставити, под условм да се у Топлици задрже постојеће друштвено-економске прилике и кретања која овај процес подстичу.

Графикон 9. Старосне пирамиде становништва Топличког краја за 1961 и 1991 год.

Извор: Републички завод за статистику, одељење у Нишу.

Према попису од 1991.г. маскулинитет у појединим општинама је следећи: Блаце 964.36, Житорађа 1034.6, Куршумлија 994.42 и Прокупље 972.48.

Једино за сада вишак мушког становништва је у општини Житорађа и то у селима која гравитирају планини Пасјачи, као што су Асановац, Коњарник, Горње Црнатово, Горњи Дреновац и Старо Момчилово. Девојке ових насеља ради удаје одлазе у равничарска места Топлице и друге крајеве, где су бољи услови живота. Велики је број нежењених, као што је случај у Старом Момчилову и Горњем Црнатову, где сам приликом посете 17. јануара и 2. марта 1997.г. дошао до сазнања да их је било негде око 80, са 35 и више година старости, а свега 11 девојака од 15 до 22 године старости. Због немогућности мушкараца да се запосле у неко друго место, а и због обавеза према родитељима, у овој општини дошло је до појаве да је број мушких већи у односу на број женских за 333.

Табела 25. Становништво Топличког краја по великим старосним групама 1961. и 1991.г.

Свега становника	1961					
	Укупно	%	Мушких	%	Женских	%
	141141		66632	47.21	74509	52.79
0 Р 19 година	57296	40.59	28796	43.22	74509	38.25
20 Р 39	44131	31.27	19990	30.00	28500	32.40
40 Р 59	27270	19.32	12723	17.09	24141	19.52
Р 60 и више	12444	8.82	6123	7.68	7321	9.83

Свега становника	1991					
	Укупно	%	Мушких	%	Женских	%
	111183		55528	49.66	56285	50.34
0 Р 19 година	28078	25.11	14445	26.01	13632	24.22
20 Р 39	28382	25.38	15074	27.15	13308	23.64
40 Р 59	30491	27.27	15107	27.21	15384	27.33
Р 60 и више	24862	22.24	10901	19.63	13961	24.81

Извор: Републички завод за статистику, Београд.

У времену од 1961.-1991.г. у Топличком крају, због смањене стопе природног прираштаја и интензивних емиграција становништва до 35 година старости, дошло је до знатног смањења младих у односу на укупно становништво. У 1961.г. учешће прве, најмлађе групе је до 40.59%, док је у 1991.г. износило 25.11%. И код друге старосне групе 20 Р 39 у истом посматраном периоду дошло је до смањења од 31.27% на 25.38%. Међутим, код треће групе 40 Р 59 повећава се удео становништва од 19.32% на 27.27% и највећи скок бележи четврта, најстарија група од 8.8% у 1961.г. на 22.24% у 1991.г. Удео млађег становништва се смањује, а становништва старијег од 60 година повећава.

Учешће младих до 19, према попису од 1991.г. у Топличком крају према појединим општинама, најповољније је у Куршумлији 26.06% и Прокупљу 26.02%, а затим Житорађи 24.18% и најнеповољније је у Општини Блаце са 23.31%.

У другој групи 20 до 39, где је просек за Топлички крај 25.38% у повољнијој ситуацији су Куршумлија 26.17% и Прокупље 26.06%, у односу на Блаце са 23.31% и Житорађи 24.15%.

Табела 26. Становништво појединих општина у Топличком крају по великим старосним групама

Старост становништва									
Општина	Укупно	0-18г	%	20-39г	%	40-59г	%	Преко 60г	%
Жигорађа	15709	3420	21.77	3662	23.31	4352	27.71	4275	27.21
Блаце	18545	4276	24.18	4719	24.15	5637	28.84	4463	22.83
Куршумлија	23590	6148	26.06	6173	26.17	6158	26.11	5111	21.66
Прокупље	52969	13784	26.02	13808	26.06	14344	27.08	11033	20.84

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1991.

У трећој старосној групи, 40 до 59 у неповољној ситуацији су Блаце, 27.71% и Жигорађа 28.84%, у односу на Куршумлију 26.11% и Прокупље 27.08%.

Уочава се интензитет старења становништва Топличког краја, нарочито у Општини Блаце, где је индекс старења изразито висок и износи 1.25.

Старосна структура становништва Топличког краја приказана графиком за 1961 и 1991.г. је необичног изгледа. Због одсељавања и смањења природног прираштаја, пирамида је 1991,г. добила неправилан облик, тако да као геометријско тело изгледа да је наопако постављена. Уместо да у првој групи младих 0 Р 19 има највише, имамо ситуацију да је сада пирамида при врху постала шири, због повећаног учешћа Р 60 и више година, што је забрињавајуће и трагедија за друштво и један крај, који постепено остаје без становништва. Села Топлице, тако рећи, постепено умиру, јер је у већем броју села изражена биолошка депопулација, а у једном делу на нивоу обезбеђења просте биолошке репродукције. Учешће старих је појачано знатним емиграцијама са села. Чак су имиграције присутне и из оних села у којима постоје природни услови за развој интензивне пољопривредне производње.

На основу старосне структуре становништва може се утврдити број радно способног узраста. Тај узраст чине 15 до 64 мушки и 15 до 59 женски.

Табела 27. Радно способно становништво Топличког краја

Општине	Укупан број становника	Свега	%	Радно способно	
				Мушких	Женских
Блаце	15709	9178	58.43	4958	4220
Жигорађа	19545	12140	62.41	6769	5371
Куршумлија	23590	14588	61.84	7816	6772
Прокупље	52969	32653	61.65	17341	15312
Топлица:	111813	68559	61.32	36884	31675

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1991.

Најмањи проценат радно способног становништва у Општини Блаце (58.43%), а највећи у Општини Жигорађа (62.41%). У овим наведеним

општинама, учешће мушкараца у контингенту радно способног становништва је нешто веће од учешћа жена.

Због опадања природног прираштаја и старења становништва, постепено опада контингент радно способног становништва.

Писменост и образовна структура

Први резултати о писмености становништва Топлице добијени су после њеног ослобођења од Турака 1878.г. Број неписмених износио је више од 90% за сеоско, а за варошко становништво између 70% и 80%. Тако је проценат неписмености за град Прокупље, за 1884.г. износио 72.07% за 1890.г. 72.04% за 1895.г. 66% и за 1900.г. 62.09%. Разлике у погледу писмености, по полу биле су веома велике, јер је од укупног броја неписмених на жене припало 70-80%.

Табела 28. Неписмено становништво Топличког краја по старости и полу 1961. и 1991.г.

Свега неписмеих	1961					
	Укупно	%	Мушких	%	Женских	%
10 П 19	35727	28.71	5907	11.25	26662	43.79
20 П 34	973	0.86	263	0.50	710	1.17
35 П 64	6347	5.60	669	1.27	5678	9.34
П 65 и више	20168	17.80	4056	2.54	16112	26.50
Укупно:	113298		52501		60797	

Свега неписмеих	1991					
	Укупно	%	Мушких	%	Женских	%
10 Р 14	14543	14.78	2354	4.84	12189	24.48
15 Р 19	53	0.05	26	0.05	27	0.05
20 Р 39	81	0.08	34	0.07	47	0.09
40 Р 49	385	0.39	128	0.26	257	0.52
50 Р 59	478	0.49	121	0.25	357	0.72
60 Р 64	3036	3.08	373	0.77	2663	5.35
Р 65 и више	7611	7.73	1367	2.81	6244	12.54
Укупно:	98427		48641		49786	

Извор: Општине у Републици Србији, Републички завод за статистику, Београд, 1995.

Пред други светски рат преко 60% становништва Топличког краја није знало да чита и пише. У рату су оштећене бројне школе. После другог светског рата приступило се систематском описмењавању и школовању младих

генерација. Колико је на решавању ових проблема рађено после рата види се по постигнутим резултатима, јер је проценат неписмених за веома кратко време смањен на 31% у 1953.г. што је за скоро 30% мање у односу на 1948.г.(58%). Ово је резултат савесног и самопрегорног рада учитеља, посебно у сеоским срединама.

Табела 29. А. Становништво по школској спреми, 1961. и 1991.г.

Општина	1961								
	Укупно	Без ш.с.	Нез.о.о	Ос.о.	ВКиКВ	Средње	Више	Високо	Н.
Блаце	18078	9378	7186	779	216	319	40	21	14
Житорађа	18135	9182	7926	652	177	184	33	5	6
Куршумлија	28455	14682	11613	1094	442	483	68	53	20
Прокупље	48610	21184	21328	2883	1500	1275	175	199	66
Топлица:	113278	54426	48153	5408	2335	2261	316	278	106

Б. Лица која су запослена према степену образовања 1991.године

Општина	Лица која траже пос.	НКВ	ПКВ	КВ	ВКВ	НСС	ССС	ВСС	ВШС	Н
Блаце	1306	716	255	988	59	23	409	172	161	161
Житорађа	1871	119	31	472	58	34	261	161	107	103
Куршумлија	2031	729	1410	1101	114	91	1150	204	321	319
Прокупље	5271	1833	1119	3606	623	601	2160	882	958	954
Топлички крај:	9329	3397	2815	6167	854	749	3980	1419	1347	1537

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1961 и 1991.г, Завод за тржиште рада Србије, Београд, 1991.

Описмењавањем одраслих, они су много учинили на елиминисању неписмености у Топлици. Учитељи и школе, просто су се такмичили ко ће постићи боље резултате. Ако упоредимо податке из 1961 и 1991.г. уочишемо да је проценат неписменог становништва у 1961.г. од 28.71% смањен у 1991.г. на 14.78%. И код једног и код другог пописа удео женског неписменог становништва је већи од процентуалног учешћа мушког. Што се тиче појединих група, према годинама старости, а који се односи на неписмени део становништва, највећи проценат неписмених у 1961.г. био је у групацији од 35 до 64 година, док према попису од 1991.г. јавља се у групи 65 и више година старости. Логично је, да је ово последица другог светског рата, јер за овај део становништва није било могуће створити услове школовања и што су непосредно после рата школована углавном деца имућнијих родитеља.

Топлица је емиграционо подручје. Исељеници су млади, писмени и школовани људи. Повећан је удео старог неписменог становништва у односу на укупно, а смањује се удео младог. У овим разлозима треба тражити узроке и даље високог учешћа неписмености у Топлици.

Охрабрујуће делују подаци из 1991.г. који се односе на побољшалње образовне структуре становништва са завршеном средњом, вишом и високом школом. Код средњег образовања индекс пораста износи 146.03, вишег 449.05 и високог 554.32. Из ових података видимо да је учињен велики напредак у

погледу подизања образовног нивоа Топличана, али на овом плану треба још више радити, јер је учешће становништва без школске спреме и даље доста високо.

Према подацима Завода за тржиште рада Србије, Службе за запошљавање Прокупље од новембра 1996.г. укупно је тражило посао 10164 лица. Од тога нестручних са I и II степеном стручне спреме 4787, са III степеном 2317, IV степеном 2602, V степеном 80, VI степеном 253 и VII степеном стручне спреме 125. Од 10164 незапошљена лица, 5714 су жене, односно 56.20%.

Становништво Топличког краја према активности

Економску структуру становништва у Топличком крају карактерише релативно висок проценат пољопривредног и издржаваног, а низак проценат активног становништва и становништва запосленог у секундарном и терцијарном сектору привреде.

Највеће процентуално учешће пољопривредног становништва има Општина Житорађа 38.51%, а најмање Прокупље 19.42%. Од укупног броја становника 111813, на издржавано долази у оквиру Топличког краја 35.45%.

Према подацима за 1994.г. у Топличком крају у друштвеном сектору је било запослено 21174 радника. Од тога, индустрија и рударство 11339, пољопривреда и рибарство 468, шумарство 280, водопривреда 14, грађевинарство 978, саобраћај и везе 671, трговина 1735, угоститељство и туризам 444, занатство 1294, стамбено и комунална делатност 314, финансијске и техничке услуге 300, образовање и култура 1500, здравство и социјална заштита 2067 и друштвено политичке заједнице и организације 750.

Табела 30. Активно и издржавано становништво по попису од 1991.г. за Топлички крај

Општина	Свега становника	Радно способно	Активно				
			Свега	Об.зан.	Не.об.з.	са 1.п.	Издрж.
Блаце	15709	9178	8712	7943	769	1157	4810
Житорађа	19545	12140	11123	10254	959	1528	6447
Куршумлија	23590	14588	11592	10492	1100	2933	8821
Прокупље	52962	32653	25440	22588	2852	6586	19672
Топлица:	111813	68559	46524	51277	5680	12704	39750

Пољопривредно становништво

Општина	Свега	Укупно пољ.ст.	% од ук.станов.	Активно			
				Број	% од ук.ак.ст.	% од ук.пољ.ст.	Издрж. стан.
Блаце	15709	5927	37.73	4382	50.30	82.70	915
Житорађа	19545	7389	38.51	6161	54.60	83.40	1228
Куршумлија	23590	5069	21.49	4243	36.60	83.70	826
Прокупље	52962	10288	19.42	8524	33.50	82.80	174
Топлица:	111813	28673	25.64	23310	50.10	81.30	4733

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1995.

Друштвени сектор је запошљавао 92.6% радне снаге, док је сектор индивидуалне својине свега 7.4%, односно 1697 радника. У структури запошљене радне снаге, жене учествују са 39%.

Имајући у виду поменути структуру становништва, као и ниво животног стандарда није тешко схватити какве су могућности домицилног становништва за туристичка кретања и остваривање туристичке потрошње.

Проблем незапослености становништва у Топличком крају веома је изражен и споро се превазилази. Свакако да у економској неразвијености Топлице стоје корени одлива стручњака у друге крајеве наше земље. У наредном периоду очекује се успешније решавање овог питања на плану веће искоришћености како природних, тако и друштвених могућности овог краја.

Према подацима за 1994.г. у друштвеном и индивидуалном сектору својине било је запошљено 22871 радник. У угоститељству и туризму радило је 640 радника или 2.80%, док је у области саобраћаја и веза 671 (2.93%) и трговини 1735 (7.59%) радника.

Садашња квалификациона структура запослених радника у угоститељско-туристичкој делатности у Топличком крају није повољна.

Табела 31. Квалификациона структура запослених радника у угоститељству и туризму у Топличком крају, 1994.г.

Општина	Укупно радника	Структура				Квалификације				
		НКВ	ПКВ	КВ	ВКВ	НСС	ССС	ВШС	ВСС	
Блаце	60	6	5	20	2	2	20	4	1	
Житорађа	22	5	3	10	-	-	2	1	1	
Куршумлија	438	56	48	108	19	22	132	28	25	
Прокушље	120	10	8	44	2	7	33	7	9	
Топлица	640	77	64	182	23	31	187	40	36	

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1995.г.

На неквалификоване, полуквалификоване и са нижим степеном образовања радника долази 26.88%, на квалификоване и ВКВ 32.03%, са средњом стручном спремом 28.22%, вишом школом 6.25% и високим образовањем 5.63%. Недостају способни високостручни и искусни кадрови за обављање садржаја туристичке понуде и за креирање и реализовање политике туристичког развоја. Кадровски проблеми су нарочито присутни у општинама Блаце и Житорађе, јер у угоститељско-туристичкој делатности имају само по једног радника са високо стручним образовањем. Осећа се велики недостатак нарочито висококвалификованих куvara, рецепционара и конобара. Да би се решио делимично проблем недостатка појединих кадрова у туристички најразвијенијој општини Куршумлија, у економској школи отворена су одељења куvara и конобара за потребае туристичке привреде. С обзиром да туристичка привреда као услужна делатност дели судбину осталих привредних активности, то се кадровски проблеми могу решавати у склопу целокупног привредног развоја и пораста животног стандарда становништва. Ниска платежна способност становништва неповољно утиче на туристичко-

угоститељску потрошњу, па самим тим због ниских примања радника, предузећа која се баве угоститељско-туристичком делатношћу нису у могућности да осетније побољшају кадровску структуру.

ПОДОБНОСТ СТАНОВНИШТВА ЗА ОБАВЉАЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ

Способност становништва Топличког краја за обављање услужних послова у туристичкој привреди није добро изражена. Корене треба тражити из прошлости када су се неке услужне делатности сматрале нижим занимањем. Због недостатка стручних кадрова у туристичкој привреди, посетиоци се не могу у потпуности задовољити квалитетом туристичких услуга. Однос услужног особља према гостима није увек коректан. Примедбе гостију се односе на љубазност, експедитивност и предусретљивост услужног особља, што је свакако у вези и са нестимулативним личним дохоцима у туристичкој привреди. (Анкета гостију и подаци о личним примањима у појединим радним организацијама, 1997.).

На однос становништва према туристичкој делатности у Топличком крају утичу:

- неки рецидиви прошлости,
- традиционализам и
- деаграризација.

Под утицајем рецидива патријархалног начина живота, који се упорно одржава у неким брдско-планинским насељима, фаворизује се положај мушкараца, а запоставља се положај жене у породици. Мушкој деци се даје предност у погледу школовања, одласка из села у град, запошљавање и културно уздизање. То, поред осталог, има за последицу "феминизацију" села. С друге стране, у угоститељству и туризму послове конобара, куvara и собарице жене овде нерадо прихватају. У укупној туристичко-угоститељској делатности 1994.г. од 640 радника било је запослено свега 226 жена, односно 35.3%. На то свакако утичу нека конзервативна схватања, по којима се та занимања сматрају "неморалним".

Традиционализам се овде испољава у виду затварања пред иновацијама тј. задржавања старог начина рада и производње, односно прихватања или инертности према свему што је ново и савремено. У вези с тим нису ретка гледања и сумње у туризам, као "фабрику без димњака", па се тешко разбија предрасуда или фама да се може живети од оног што пружа сама природа. Занимљиво је да нека сеоска домаћинства, и поред врло повољних услова још увек не испољавају већи интерес за развој сеоског туризма. Треба поменути да кроз сукоб патријархалног и новог стила живота одумире и фолклор, а донекле и традиционално гостопримство (Теренска истраживања од 1980-1998.).

Деаграризација се у Топличком крају испољава у три вида: а) трајно напуштање пољопривреде и одлазак у град, б) запошљавање ван пољопривреде, али задржавање индивидуалног поседа као допунског извора прихода и в) урбанизација пољопривредног земљишта ширењем градских насеља. У процесу деаграризације леже узроци старења, домаћинства на селу,

чиме се повећава проценат издржаваног становништва, а смањује радна снага. То је и важан узрок феминизације села. Деаграризација негативно утиче на туризам, јер се смањивањем пољопривредних површина и пољопривредног становништва смањује и производња хране.

Имајући у виду поменуте рецидиве прошлости и традиционализам, није тешко схватити што становништво Топличког краја до скоро, није тражило у туризму ни хуманистички садржај нити комерцијалне ефекте. Међутим, напредак и развитак друштвеног и привредног живота одражава се постепено и на промену навика, па и менталитета људи. отуда се запажа све већа мотивисаност становништва за обављање туристичких услуга и за укључивање у туристичка кретања.

ПРИВРЕДНЕ АКТИВНОСТИ У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА

СНАБДЕВАЊЕ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА ПОЉОПРИВРЕДНИМ ПРОИЗВОДИМА

Пољопривреда као производна делатност значајна је за туризам због производње животних намирница. Туризам преко угоститељства врши преоријентацију појединих села са поликултурне на специјализовану производњу појединих биљних култура. Највећа производња биљних култура везана је за речне долине и једним делом за зону побрђа до 500 м надморске висине јер се на том простору налазе и најоптималнији услови за производњу. Земљиште које се налази на висини преко 500 м, због већег нагиба, прилично је еродирано и непогодно за примену савремених агротехничких мера, па су и приноси појединих култура прилично мали. Ратарска производња захвата 62% од укупне пољопривредне површине, те ратарство представља најважнију грану пољопривреде. Основу за оцену стања ратарства пружа увид у структуру коришћења ораничних површина, која за период 1985-1997.г. изгледа овако: житарице 89.2%, индустријско биље 2.5%, поврће 4.8%, сточно крмно биље 2.3%, угари 0.6% и необрађено 0.5%. Оваква структура коришћења ораничних површина показује јако изражену једностраност, тј. врло високи удео житарица, а незнатне површине под крмним биљем. Мали удео ораница под сточним крмним биљем уз слабо и екстензивно коришћење ливада и пашњака, увек се може узети као сигуран показатељ, како слабог ратарства, тако и слабог неразвијеног сточарства, па и заосталости пољопривреде уопште.

Ратарство

Од укупних ораничних површина житарице заузимају 89.2%, док се раж, јечам и овас сеју на око 10.12% од површине под житарицама. Пшеница и кукуруз захватају око 80% од укупних ораничних површина. Највећи принос по хектару од ратарских култура има кукуруз око 40 метричких центи. Једна од карактеристика ратарске, а нарочито производња житарица су велике осцилације које се јављају из године у годину. Овако велике разлике у производњи житарица јасно говоре да у пољопривредној производњи житарица на висину приноса, примарни значај имају природни фактори, док је утицај човека-произвођача још увек недовољно искоришћен.

Повртарство

Од укупне површине 4.9%, највећи део долази на њивско земљиште - кромпир, пасуљ, бостан и лук. Повртарство у ужем смислу речи - паприка, парадајз и купус, тј. интензивно повртарство са применом наводњавања заступљено је непосредно покрај Топлице и њених притока. Ове три културе се гаје на најбољем земљишту уз релативно добру агротехнику и дају релативно добре приносе. Извесне врсте поврћа које су врло важне за људску исхрану, као што су: мрква, кел, карфиол, келераба, грашак, па чак и спанаћ, врло се мало гаје, или су непознате иако су са гледишта исхране од велике важности. До сада нису искоришћене све могућности за интензивно повртарство. Припланински и планински рејони који за поједине културе нису погодни, подесни су за производњу кромпира. Због постојећих земљишних услова, као и великог значаја кромпира за људску и сточну исхрану, намеће се потреба да се производња кромпира у наредном периоду у знатној мери повећа.

За све повртарске културе неопходна је њихова повећана производња, нарочито у околини Проломске, Куршумлијске, Луковске бање, Прокупља, Куршумлије, Блага и Житорађе, јер су потребе за њима велике, због присуства већег броја посетилаца у овим насељима.

Воћарство

Воћарство са својим производима, пре свега у свежем стању на простору бањско-туристичких и градских насеља представља веома значајну активност у снабдевању тржишта. Повољни климатски и земљишни услови пружили су могућност јачег развоја воћарства на овом простору. Површине под воћарским културама највише се налазе на побрђу и из године у годину све се више повећавају. Од укупне пољопривредне површине на воћарске долази 6.9%, односно 3.8% од укупне обрадиве површине. Гаје се све врсте воћа које су заступљене у Србији. Посебну карактеристику структуре воћарства представља велика заступљеност шљива, на које долази 81.8%. Јабука и крушка заступљене су заједно са 12.2%, док на остале врсте долази свега 6%. У току неколико задњих година приступило се измени и структури воћарства. Број стабала кајсија, вишања и трешања је у осетном порасту за разлику од осталих врста воћа где се број стабала задржао на приближно истом нивоу.

У приградским рејонима као и на простору Проломске, Куршумлијске и Луковске бање, уместо постојећих ратарских култура, свуда где је то могуће долази до преоријентације у воћарство, јер савремено угоститељство конзумира огромне количине воћа, у свежем стању, али и прерађено у облику компота, пекмеца и других прерађевина.

Виноградарство

Најбоље успева на брежуљцима и у подножју планина, на странама окренутим сунцу. На основу статистичких података долазимо до сазнања да су површине под виновом лозом у сталном паду. Виногради обухватају 2.5% обрадиве површине. Ова пољопривредна грана је недовољно развијена, што указује на то да многи терени који по својим особинама и положају одговарају за гајење винове лозе, и који као такви пружају велику могућност за повећање пољопривредне производње, користе се данас за гајење других пољопривредних култура, у чему се постижу врло мали приноси.

Винове сорте за црна вина "Прокупац" и "Пловдина" заступљени су са 97%.

Винске сорте за бела вина "Ризлинг", "Смедеревка", "Семљон" и др. заступљени су у врло мањој мери у непосредној близини Прокупља и Благаца и то махом помешане са сортама за црна вина. Њихово учешће у постојећем асортименту процењује се највише на 1%.

Стоне сорте "Афусали", "Хамбург" и друге заступљене су са 2% и то углавном у околини Прокупља и Благаца.

Велики проценат заступљености сорте "Прокупац" пружа могућност увођења типичне производње црног вина, и то у знатним количинама за потребе како домаћег, тако и иностраног тржишта.

Како производња црних вина треба да иде за побољшање квалитета вина, то се као неодложно поставља увођење сорте "Црни боргундац" и "Црни Гамс" који ће послужити за побољшање особина вина добивеног од чистог "Прокупца". Један од већих недостатака садашњег сортимента винове лозе лежи у мањој заступљености винских сорти за бела вина. Ради тога, прерада грозђа није у могућности да увек задовољи захтеве тржишта, које у једној години траже црна а у другој бела или истовремено и бела и црна вина. Непостојање сорти за бела вина приморава произвођаче грозђа да бела вина производе од сорте "Прокупац" при чему мора да врши одузимање боје и танина, што смањује квалитет вина и поскупљује трошкове производње.

Заступљеност стоних сорти са свега 2%, у односу на остале сорте винове лозе представља без сумње највећи недостатак сортимента винове лозе на овом простору. Овакво стање показује нам да сортимент новоподигнутих винограда није усаглашен са захтевима домаћег и иностраног тржишта. Промене треба да иду у правцу веће заступљености стоних сорти, сорти за бела вина и квалитетнијих сорти за црна вина.

ПРИКУПЉАЊЕ ЛЕКОВИТОГ БИЉА И ПОЉСКО-ШУМСКИХ ПЛОДОВА; ЊИХОВА ПРАРАДА И ПРОДАЈА

У прикупљању лековитог биља и пољско-шумских плодова учествује претежно сиромашно сеоско становништво, и истовремено обезбеђује тржиште, чијом продајом остварује одређену материјалну добит. На откуп ових сировина у Топличком крају ангажовано је око 20 регистрованих радњи, док број оних који се баве нелегалним откупом највероватније се креће негде до 30, тако да је на овим пословима укључено око 50 радњи. Иако се у појединим радњама води књиговодство о откупљеној роби, због појава наткупаца и нелегалног тржишта тешко је доћи до тачних података.

Једна од реномираних фирми ангажована на купопродаји пољско-шумских плодова и лековитог биља је "Агропром" из Лукомира СО Житорађа суда у Нишу. Откупљена количина осцилира из године у годину. У времену економских санкција према нашој земљи 1991-1994.г. откуп ових производа био је сведен на минимум. Од 1995.г. а нарочито у 1997.г. долази до отварања наше земље према светском тржишту. Природни услови, пре свега, количина падавина и температурне прилике одлучујуће делују на прикупљене количине ових производа. Откуп траје од средине маја до средине новембра. Посредничку улогу у откупу пољско шумских плодова и лековитог биља преко којих поједине откупне станице продају робу су углавном "Центрафуг"-Крушевац, "Агроекономик"-Београд и "Улпин"-Лесковац. Највише се извози у земље Европске уније, међу којима централно место имају Италија и Немачка.

Према речима директора "Агропрома" из Лукомира Томислава Коцића: "Главни проблем је у недостатку хладњаче и даљој преради пољско шумских плодова и лековитог биља". Требало би да се Тополички крај појави на светском тржишту са разноврсним еколошким производима: соком, компотом, припремљеним чајевима итд.

Откупна станица "Агропром"-Лукомир са организованом мрежом откупних места у Житорађи, Дубову и Белом Камену током године испоручи преко посредника светском тржишту: 10-15 тона свежих и 1 тону сувих печурака, 5 тона шипурака, 2 тоне купина, 5 тона дивљих јабука, 1 тону дрењина, 1 тону хајдучке траве, 2 тоне кантариона, 5 тона коприве, 500 кг раставића, 500 кг белог слеза, 400 кг маслачка итд.

Од чајева који потичу из Топличког краја треба поменути "Амер-чај", који је највише тражен на домаћем и светском тржишту.

Ако се пође од самог назива биљке од које се припрема чај "Amarantus crispus", неадекватан је назив, који носи, уместо "Амер-чај" требало би да буде "Амар-чај".

Производња чаја је регистрована код привредног суда у Нишу 1995.г. са седиштем у Влахову СО Житорађа. Испитан је на Природно-математичком факултету и Уролошкој клиници у Београду.

Лековита биљка "Amarantus crispus" се прикупља на обронцима Пасјаче, Видојевице, Јастрепца и Копаоника, а преузима се у Влахову. Убрале количине су знатно мање у односу на потрошњу, па је због тога ова фирма принуђена да извесне количине лековитог биља допрема из Војводине и Бугарске. Користи

се комплетна биљка са кореном, стаблом, плодом и листом. Очишћена од прљавштине се суши на природној вентилацији а затим се меље и пакује у пригодној амбалажи, тежине до 10 г.

Због велике потражње за овом врстом чаја у централној Србији, Војводини, Републици Српској, Бугарској, Македонији, Швајцарској и Немачкој у недостатку природних сировина лековитог биља "Amarantus crispus", планира се плантажна производња, на песковитом земљишту у приобалном делу Топлице, у непосредној близини Влахова, на површини од 20-30 ха.

Бројне лековите биљне врсте и дивље воће за време цветања у пролеће имају и декоративну улогу. Лековите биљке из Топличког краја у целини су доброг квалитета и веома су тражене. Захваљујући лековитим својствима, користе га и рекламирају многи травари. Преко лековитог биља, тј. путем фитотерапије, као и преко климе и других фактора, природа Топличког краја у целини има значајну улогу у функцији здравља човека, и у допуни здравственог опоравка у бањама.

Осим здравственог и прехранбеног, поменуто биље и плодови имају и велики економски и туристички значај. Откуп лековитог биља и пољско-шумских плодова представља важну ставку прихода многобројних фирми широм Топличког краја. Прикупљање и продаја лековитог биља и пољско-шумских плодова представља лак и уносан посао за многобројна сеоска домаћинства и сточаре.

Берба лековитог биља и пољско шумских плодова последњих година добија масовни и рекреативни карактер. У комбинацији са обављањем сеоских пољопривредних радова, постепено постаје значајан елемент понуде сеоског туризма.

ПЛАНИРАЊЕ И ДИНАМИКА РАЗВОЈА ПОПУЛАЦИЈЕ ДИВЉАЧИ

Популација срнеће дивљачи је у мањем броју од капацитета ловишта. Пажљивим узгојним мерама поправљањем бонитета станишта, популацији треба омогућити несметан мир и храну у току целе године. Да би се фонд ове дивљачи довео у границе капацитета потребна је ригорозна контрола лова, спречавање недозвољеног лова и криволовства, контрола употребе паса гонича, боља организација зимске прехране и благовремени одстрел вука и паса луталица.

Бројност дивљих свиња је испод капацитета ловишта. Са овом врстом је веома тешко газдовати због њене природне покретљивости као и штета које наносе пољопривредним културама кад је велика концентрација бројности.

Стање зечје дивљачи је у границама капацитета ловишта. Да би се овај фонд одржао и даље ће се веома пажљиво газдовати.

У популацији фазана примећен је тренд постепеног опадања бројности ове дивљачи. Планира се уношење фазанских пилића и забране лова за извесно време.

Бројност пољских јаребица је у границама капацитета ловишта. Поред свих природних услова за гајење ове врсте и даље ће се веома пажљиво

газдовати, редовна и правовремена зимска прехрана и редукција бројности потенцијалних предатора.

ИЗГРАДЊА И ОДРЖАВАЊЕ ЛОВНО-ТЕХНИЧКИХ ОБЈЕКТАТА И ОПРЕМЕ

У наредном периоду предвиђа се поступна изградња ловно-техничких објеката (чека, хранилишта, солишта) у зависности од развоја популације дивљачи. Предвиђа се изградња отворених високих чека за лов срнеће дивљачи и затворених за лов дивљих свиња, што не значи да ће се само поједина дивљач ловити из назначених чека. Поменута чека ће се користити и за лов јеленске дивљачи, када се за то стекну услови у отвореном делу ловишта. Обзиром да су ловишта скоро потпуно обрасла шумском вегетацијом, чека за срнећу, односно јеленску дивљач ће се постављати на ободу тек створених површина за пошумљавање где је обилан травни покривач и где дивљач излази на пашу. Затворене чеке за дивље свиње постављаће се у близини хранилишта где ће се дивљач окупљати у току зиме. У отвореним ловиштима предвиђа се изградња по једне отворене и једне затворене чеке у сваком ловном ревиру. Ловишта су богата на целој површини биљном приземном вегетацијом, нарочито купином, која је у зимском периоду изванредна за исхрану срнеће дивљачи, тако да се не предвиђа посебна изградња хранилишта за срнећу дивљач. За допунску исхрану јеленске дивљачи у зимском периоду предвиђа се изградња на сваком ловном ревиру по једног хранилишта. За дивље свиње предвиђа се 1-2 хранилишта по сваком ловном ревиру и то употребом тракторске спољне гуме као хранилишта на заравњеној тврдој подлози. За срнећу и јеленску дивљач предвиђа се изградња 3-4 солишта по једном ловном ревиру и то поступно према развоју популације дивљачи. Од потреба за опремом ловишта су делимично обезбеђена. Треба их обезбедити одговарајућим службеним оружјем, двогледима, мопедима и моторних теренских возила која би била у седишту Управе ловишта, а служила би за обилазак терена, контролу ловишта, контролу обављања лова, превоз хране и остало.

Организацијом лова за своје чланове као и за домаће и стране туристе баве се ловачка удружења из Топличког краја, а најбоље услове смештаја пружају хотели "Natureum" - Прокупље и "Језеро" - Блаце.

ПРОБЛЕМИ УГРОЖАВАЊА И ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ТУРИЗАМ

Животну средину посматрамо са становишта њеног угрожавања, уз тражење начина за њено унапређивање, или бар за заштиту. Угрожена и деградирана животна средина по правилу је морбидна за људе. Од ње они траже спаса, макар привременог, одласком у такозване санатогене просторе, а ови су стварне туристичке или потенцијалне туристичке регије. Тако угрожавање или деградација животне средине условно подстиче туристичке процесе. То је један од примера функционалног јединства супротности, толико присутног како у друштвеној тако и у природној средини. (Васовић, 1979.).

Заштита природе и туризам су истодобни феномени, настали у време кад је индустријска револуција почела да угрожава људски род. Из борбе за заштиту природе произашла је и борба за заштиту човекове околине. Туризам је велики потрошач природне средине па се све више испољава и као фактор њене заштите. Туризам је такође, изванредна могућност да се заштићени облици природе економски валоризују. Усклађивање циљева заштите и степена облика туристичког развоја свакако је основно питање и истраживање односа заштита природе и туризма. (Јовичић, 1976.).

Елементи природне средине Топличког краја до сада нису озбиљно нарушени и деградирани. Овакво стање очуваности средине у првом реду је последица вековне недовољне привредне неразвијености и насељености, при чему је овај крај био поштеђен индустријализације, урбанизације и њихових негативних последица на животну средину. Такви простори, изузев низијског дела Топлице, који нису битније трансформисани под утицајем човека, односно који се карактеришу сепцифичним очуваним и заштићеним природним и рурално-аграрним амбијентом, са нижим степеном развоја и слабом насељеношћу, данас спадају међу најпогодније и најперспективније за туристичко активирање. Њихову туристичку вредност стално повећавају све веће потребе становника урбаних и индустријских средина за рекреацијом и одмором у природи, тј. све израженија човекова потреба "повратка и бега у природу". Неопходно је да се потребна и могућа туристичка валоризација таквих простора мора и може остварити само у пуној међузависности, корелацији и равнотежи са очуваним природним амбијентом. При томе, туристичка делатност не сме бити у колизији и у конфликтном односу са мерама и еколошке средине уједно и услов очувања ресурсне базе за развој те делатности.

Захваљујући релативно добро очуваној животној и природној средини, Топлички крај је погодан не само за туристичко активирање, већ и за планирање урбаног, просторног, туристичког и општег привредног развоја.

ОБЛИЦИ И СТЕПЕН ЗАГАЂЕЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Загађења су непожељне промене, физичких, хемијских и биолошких својстава животне средине (ваздуха, воде и земљишта), који могу неповољно деловати на жива бића или нарушити њихове екосистеме. Загађујуће материје или загађујуће супстанце су остаци онога што производимо, користимо или одбацујемо. Материја (или енергија) постаје загађујућа када се појави на непожељном месту у непожељно време и у непожељним количинама.

Аерозагађење

Испитивање стања загађености ваздуха вршена су у времену од 1990.г. до 1996.г. Узето је Прокупље као центар, са најразвијенијом привредом и са највећим бројем становника Топличког краја. Испитивања су вршена на: чађ, инертну прашину (седимент) и гасове (сумпордиоксид, формалдехид и угљенмоноксид).

На локацији хотела "Nameum" загађење ваздуха је у дозвољеним границама за сумпордиоксид и чађ, као и за азотне оксиде, Концентрација седимената је нешто већа од дозвољене.

На локацији фабрике стакла "9. октобар" загађење ваздуха је у границама дозвољеног на чађ, аероседimente, сумпордиоксид, азотдиоксид и угљенмоноксид. Концентрација седимената и формалдехида је изнад МДК.

Загађење ваздуха у Прокупљу са седиментом таложном прашином је изражено и прелази дозвољене коцентрације. У досадашњим испитивањима концентрација у појединим месецима прелази дозвољену концентрацију на индустријско подручје и стамбена насеља, до два пута. Повећана количина прашине је последица недовљно и лошег начина чишћења улица и јавних површина изложених ерозији и ветру као и немару и неодржавању хигијене од стране становништва у граду.

Концентрација сумпордиоксида не прелази максимално дозвољене концентрације у већини испитиваних месеци. Међутим, сумпордиоксид је стално присутан у атмосфери на испитиваним местима и то током целе године, тј. у свим испитиваним месецима. Иако су концентрације мање од дозвољених ово говори о сталном загађену ваздуха и то из индустријских извора загађења, кућних ложишта, и мањим делом саобраћајних моторних возила.

Број дана са концентрацијом чађи изнад МДК је мали у зимским месецима, док лети, чађи у концентрацијама изнад МДК нема. Међутим, чађи има стално у ваздуху и број дана потпуно без чађи је веома мали. Стално присуство чађи такође говори о постојању сталних извора загађења али и о непотпуном сагоревању горива.

Концентрација издувних гасова моторних возила показују да на испитиваним мерним местима постоји загађење у концентрацијама, које за поједине узорке прелази МДК. Нарочито је високо загађење ваздуха са угљедиоксидом, чије коцентрације су високе у свим испитиваним периодима и свим мерним местима.

Исправност воде за пиће

Испитивање хигијенске исправности воде за пиће у Топличком крају врши Завод за заштиту здравља из Ниша. Испитивање исправности воде за пиће врши се три пута месечно по 11 узорака на физичко-хемијски и бактериолошки преглед и то из акумулација, резервоара и водоводне мреже.

Осим основних, једанпут месечно врши се проширена, а два пута годишње и периодична анализа.

У водоводима, воде се пречишћавају коагулацијом и филтрацијом, а потом хлоришу. У узорцима пречишћених вода резервоара, збирних бунара и градске водоводне мреже, бактериолошка неисправност је у границама прописаним Правилником о исправности воде (3-3.7%).

Водовод у Блацу има пропусте у изградњи и начину одржавања. Разлози неисправности су најчешће фекални сојеви бактерија, или ређе повећање укупног броја живих бактерија и смањење концентрације резидуалног хлора. У Блацу још нису предузете мере санирања водоводне мреже и резервоара на чијим су се водоводима наталожиле органске материје, што повећањем потрошње KMnO_4 , при анализи узорака вода и провери концентрација хлорних резидуа. Санитарно-хигијенски надзор поменутог водовода указао је на деградацију заштићених зона, на шта такође треба обратити пажњу у смислу санирања.

У периоду од 1.1.1996.г. до 31.12.1996.г. на бактериолошку исправност испитани су узорци вода централних градских водовода. Најчешћи разлози неисправности били су фекални сојеви бактерија, или ређе, повећање укупног броја живих бактерија.

Највећи проценат бактериолошке неисправности је установљен у узорцима воде у Блацу (14%).

Што се тиче физичко-хемијске исправности, неисправност је установљена у Блацу. Најчешћи разлози неисправности били су као и ранијих година, неадекватна концентрација резидуалног хлора и повећана потрошња KMnO_4 (калијум перманганата).

Већина водовода сеоских насеља у Топличком крају се налази ван већег надзора и контроле, без решеног питања власништва, а самим тим и одговорности. Водоводи се не одржавају, дезинфекција воде и испитивање хигијенске исправности узорака раде се нередовно. У појединим општинама узорци воде сеоских водовода се испитују само у случају елементарних непогода. Бактериолошка неисправност вода 1996.г. већа је у односу на 1995.г. (од 59.2 на 92.7%), док је код хемијске неисправности дошло до опадања процента неисправности налаза (од 71.6 на 50.6%). Разлози неисправности су као и ранијих година фекални сојеви бактерија и недостатак резидуалног хлора. (Завод за заштиту здравља Ниш, 1997.).

Стање отпадних вода

У току контроле отпадних вода, анализе физичко-хемијских карактеристика рађене су у следећим објектима: а) у општини Прокупље (ДД "Кристал", ДД "ФОМ" и ДД "ФИАЗ" - заједнички колектор за "Фиаз" и ДП "Топличанка"), б) у општини Блаце (није вршена контрола отпадних вода), ц) у општини Житорађа (ДД "ЕИДА", ДП "Челик", Фарма свиња), д) у општини Куршумлија (ДД "Фруник", ДП ШИК "Копаоник").

У свим наведеним објектима испитивани физичко-хемијски параметри су у границама максимално дозвољених концентрација. Међутим, сеобзиром да 85% загађивача није вршило мерење и испитивање отпадних вода, не постоји реална слика о стању квалитета отпадних вода.

У Топличком крају, Топлица је низводно од Куршумлије до ушћа у Јужну Мораву веома деградирана, и највећи број узетих узорача припада IV класи. Највећи загађивач реке Топлице је ШИК "Копаоник" из Куршумлије. За решавање проблема пречишћавања отпадних вода потребна су огромна материјална средства.

Размештај отпадних и опасних материја

Општина Прокупље

Индустријски отпад се привремено складишти у круговима фабрика, а периодично се одвози на градску депонију. Као проблем у коначном збрињавању, решавању индустријског отпада из ДП "ФИАЗ"- азбестна прашина која се чува у кругу фабрике, у пластичној амбалажи на асфалтираном платоу (инспекција је забранила одвожење ван круга), али са повећањем производње очекују се велике количине индустријског отпада које ова фабрика неће имати где да складишти и чува. Такође, проблем су и зауљене отпадне воде из РТБ Бор "ФОМ" које су оптерећене суспендованим материјама (бакар, цинк и минерална уља) које се разливају по кругу фабрике око егализационог базена и одатле иду у реку Топлицу. Количине ових отпадних вода износе 18дм³/с.

Депонија комуналног отпада има све карактеристике сметлишта-неограђена у старом кориту реке Топлице. Повремено се наноси растресити материјал након распланирања отпада. У току су преговори са Институтом "К.Савић" - Београд у циљу налажења нове локације (највероватније заједно са Куршумлијом).

Општина Блаце

Индустријски отпад у ТИ "Блачанка" где се крупни део памучних и синтетичких тканина користи као пунило за јастуке, а отпадно предиво се баца и ФП "Браћа Вуксановић" отпадни материјал из процеса производње (гумарска) продаје се трећем лицу као сировина.

Као отпадни материјал са својством опасних материја јавља се отпадни материјал из Дома здравља у Блацу из интервентне амбуланте у минималним количинама исти се одвози на градску депонију. Локација депоније се налази у атару села Међухана тзв. "Велика Јаруга", непосредно покрај пута, са северне стране, идући од Блаца за Међухану. Користи се на површини од 2ha. Није ограђена и представља легло заразе за околину. Повремено се затрпава земљом распланирани отпадни материјал. Нарочито су угрожена сеоска насеља Суваја и Криваја, а делимично и Међухана. Дислокација депоније је предвиђена у природном улегнућу тзв. "Међухански виногради" на 3 км удаљености од постојеће. Нова депонија захватаће површину од 15 ha, удаљена од пута 2 км, и биће решење за одлагање отпадног материјала за период 20 до 30 година. Потребно је да се уради пројектна документација и изврши експропријација земљишта а надокнада за одузету земљу дала би се из комасационог фонда у непосредној близини села Међухана.

Општина Житорађа

Индустријски отпад се продаје као секундарна сировина настао у браварским радионицама "Челика". Депонија комуналног отпада се налази поред реке Топлице, између водотока и лагуна Фарме свиња. Несређена је, и ово место се експлоатише од 1994.г. без икаквих дозвола, а претходна из 1972.г. је затрпана и засејана травом.

Као отпадни материјал са својствима опасних материја јавља се у току пружања здравствене услуге у склопу Дома здравља, а отпадни материјал се састоји од потрошног материјала за једнократну употребу (шприц, инекције, ампуле, вата, газа) и одвози на градску депонију, док из радиолошке службе (фиксир и развијач) у разблаженом стању просипа у градску канализацију.

Општина Куршумлија

Индустријски отпад из ДП ШИК "Кобаоник" (пиљевина и шкарт из производње) се користи као горивни материјал у сопственој котларници. Индустриски отпад из осталих фабрика се сакупља и одвози на градску депонију. Депонија комуналног отпада се налази између магистралног пута Прокупље-Куршумлија, у старом кориту реке Топлице, поред железничке пруге, у атару села Пепељевац. Градско сметлиште је неуређено, повремено се врши прекривање растреситим материјалом.

У процедури је израда пројектне документације за нову депонију у атару села Добрава, 6 км од Куршумлије, на месту тзв. "Шибови".

Као отпадни материјал са својствима опасних материја јавља се у току пружања здравствене услуге у склопу Дома здравља, а отпадни материјал се састоји од потрошног материјала за једнократну употребу и одвози на градску депонију, док из радиолошке службе (фиксир и развијач) у разблаженом стању просипа у канализацију.

Као и претходних година диспозиција чврстих отпадних материја сеоских насеља је испод елементарног хигијенског нивоа. Депоновање чврстог

материјала врши се према потребама или навикама мештана, ван села, у водотоке или двориштима домаћинстава.

Загађивање земљишта

Све веће коришћење минералних ђубрива, разних средстава за заштиту биља, односно пестицида, депоновања чврстих отпадака итд. доводи до знатног загађивања пољопривредног земљишта. Један од значајних фактора загађивања земљишта представљају и отпадне воде, којима доспевају разне материје у земљиште. Све веће загађивање ваздуха такође делује на погоршавање квалитета и изазива загађивање земљишта. Појава киселих киша и сушење шума представља озбиљну опасност за шумске и пољопривредне екосистеме и само земљиште. Узроковано је читавим низом фактора, у првом реду разним врстама, индустријско загађивања ваздуха, вода и земљишта. Посебну опасност за земљиште, нарочито у зони главних саобраћајница, представљају и издувни гасови моторних возила.

Отпадне материје се, с обзиром на последице, могу груписати на различите начине. Према пореклу и саставу могу се поделити на следеће категорије:

- а) Разградиви отпаци органског порекла, претежно из пољопривредне производње,
- б) Сагориви органски отпади који нису подложни брзом распадању (хартија, кожа, гума, дрво, текстил),
- ц) Неоргански несагориви отпаци (стакло, метал, керамика),
- д) Отпаци спаљивања разних врста сагоривих материја (шљака, пепео, згура),
- е) Кабасте предмети (стари аутомобили, амбалажа, одбачени грађевински материјали),
- ф) Отпаци процеса пречишћавања вода и гасова (талог, муљ, чврсти отпаци),
- г) Чврсти отпаци из хемијске индустрије (разна хемијска средства, боје, детерџенти),
- х) Отпаци од прерађевина руде (јаловина, шљака).

У загађивању земљишта и животне средине велики удео имају разне врсте индустријског отпада, чије се количине непрекидно повећавају. Огроман број хемијских супстанци као изналажење нових, све више оптерећују земљишни простор. Штетно дејство на квалитет земљишта имају и депоније пепела, јаловине и шљаке. Значајно угрожавање земљишта представљају разноврсни токсични материјали који се користе у индустрији и пољопривреди (лакови, боје, пестициди и хербициди, минерална ђубрива, после коришћења угља, нафте, земног гаса, гвожђа и других минералних сировина) представљају знатне количине отпадних материја. Разни синтетички материјали, који се разграђују, представљају велику опасност за животну средину и земљиште.

Велике количине загађујућих материја доспевају из ваздуха и током времена таложе се на површини земљишта. Загађујуће материје путем атмосферских падавина испаравањем земљишта или речним токовима

доспевају и до удаљенијих подручја од места настанка. Загађујуће материје, међу којима има и токсичних често се нагомилавају и на појединим местима делују токсично на живи свет. Многе од њих доспевају путем наводњавања у пољопривредна земљишта. Приликом испаравања воде долази до знатног нагомилавања ових материја, што повећава њихову концентрацију. Плављењем земљишта загађујуће материје доспевају у многе незагађене екосистеме.

Прекомерна употреба минералних ђубрива, а такође и пестицида, представља озбиљну опасност за земљиште и живи свет. Нестручна примена минералних ђубрива, може условити и закисељавање земљишта (сва ђубрива су физиолошки кисела) као и загађивање површинских вода. Посебну опасност по земљиште и живи свет представља прекомерна примена пестицида, јер су они токсичне материје.

Угроженост шума

У условима неразвијене привреде и економске кризе, праћене доскорашњом енормном инфлацијом, шуме су биле и остале најпогоднији извор за брзо и лако (без рада) остваривање дохотка. У Топличком крају бесправно се исече (у току једне године) дрвне масе 2.500m^3 у приватном сектору и преко 2.000m^3 у друштвеном власништву. Бесправност сеча шума из године у годину је у порасту.

На газдинству Србијашуме "Топлица", годишње се исече за потребе експлоатације од $80.000-120.000\text{m}^3$, а прираст дрвне масе је 150.000m^3 . Однос техничког према просторном дрвету је 40:60%. Највећи део дрвне масе прерађује ШИК "Копаник" у Куршумлији.

Шуме су угрожене од пожара, и то пре свега, културе четинара. Годишње се уништи 2-5 ха шума од пожара на Пасјачи, Видојевици, Радану, Јастрепцу и Копанику.

Појава болести и сушење шума задњих година у Топличком крају добија све озбиљније размере. Нарочито је подложен сушењу храст који расте до 500 м н.в.

Први узрок сушења је аерозагађеност, односно повећана количина сумпор-диоксида и азотдиоксида у ваздуху.

Други узрок су гљивична обољења (рак коре) храста и букве, и

Трећи узрок је угрожавање шума од стране инсеката губара, мразовца и храстовог савијача.

Културе четинара нападају поткорњаци - сипци, међутим, угроженост је далеко мања од стране поткорњака у односу на друге штеточине.

Губар несумјиво спада у најопасније штеточине шума и воћњака. На губара је имун само јасен. Остало шумско дрвеће, као и воћке, виногради и пољопривредни усеви не могу да му се одупру. Управо зато што се губар сматра једном од најопаснијих штеточина и његова појава, од прошлости до данас изазива велике бриге. Пренамножавање губара у нашим шумама почело је 1995.г. Губар, иза кога може да остане голобрст и сушење шума, појавио се како је уочено на територији Србије на 470.000 ха шума и воћњака.

У Топличком крају "Србијашуме" остварују свој утицај преко Газдинства "Топлица" у чијем се саставу налазе шумске управе: Куршумлија, Прокупље и Блаце.

Најугроженије су шуме у оквиру ШУ "Куршумлија". Губаром је захваћено 37.500 ha, а махом су нападнуте хрстове шуме са 90% и букове шуме са 10%.

УСЛОВИ ЗАШТИТЕ И УНАПРЕЂИВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Из борбе за заштиту природе произашла је и борба за заштиту животне средине. заштита животне средине је један од најважнијих задатака данашњег друштва. На местима где се развија туризам не могу се развијати такве делатности које загађују животну средину. Туризму је квалитетна животна средина основа развоја и зато у местима где се развија не сме бити загађивача ваздуха, воде, тла и вегетације. (Станковић,1994)

Заштита ваздуха

Због присуства сумпор диоксида, чађи и аероседимената у ваздуху, аерозагађење представља здравствени проблем са значајним здравственим и социолошким последицама. Неподобан ваздух доводи до директног патогеног дејства на органе за дисање а тиме и поремећаја дисајних функција, смањења одржаности способности организма, смањења продуктивности, повећаној склоности ка оболевању, повредама на раду и сл.

Испитивање степена загађења ваздуха у Прокупљу врши се од 1979. године. Међутим, мерење овог загађења се не врши континуирано, односно за све месеце у току године, па резултати не могу показати реалну слику загађења ваздуха за целу годину. На бази извршених испитивања може се закључити да у Прокупљу постоји континуирано загађење ваздуха мада су ови параметри осим аероседимената испод максимално дозвољених концентрација.

И ако се ради о оваквим вредностима а резултати нису занемарљиви, обзиром да се ови параметри под одређеним метеоролошким условима могу сматрати штетним.

У циљу заштите ваздуха од загађивања потребно је предузети следеће мере и активности:

- Вршити континуирано мерење аеро загађења комуналне средине и мерења у радним организацијама на аерозагађиваче и повремено на издувне гасове,
- на основу нађеног стања мерења аерозагађења донети катастар загађивача са предлогом мера за санацију загађености ваздуха комуналне средине,
- организације које буду евидентирание као загађивачи дужне су да начине предлог мера за смањење аерозагађивања,

- редовно вршити чишћење друштвених и индивидуалних ложишта у циљу побољшања сагоревања,
- вршити редовну контролу издувних гасоваа моторних возила, и
- сачинити анализу утицаја загађености ваздуха на здравствено стање срановништва на специфична обољења (Јордачијевић, 1997.).

Овакав систем мера и активности у циљу заштите ваздуха од загађивајна треба спровести у Куршумљи, Блацу, Житорађи и Малој Плани.

У бањама Топличког краја Проломској, Куршумлијској и Луковској, аерозагађеност је сведена на најмању меру. У непосредном окружењу нема индустријских постројења која би утицала на повећани степен загађености ваздуха. Један од начина за смањење загађивања је коришћење геотермалне енергије. Од 1993. године, уместо нафте као погонског горива, за загревање смештајно-угоститељских објеката користи се енергија термалних вода. Из бушотине Б-5 у Пролом Бањи, вода чија је температура 28⁰С при доласку у котлове догрева се до 60⁰С и разводи се грејним системом по свим просторијама "Плаинке". У Куршумлијској и Луковској бањи термалне воде температуре преко 60⁰С, се користе за потребе смештајно-угоститељских објеката.

Један од начина смањивања аеро загађења представљају и биолошке мере заштите ваздуха. Оне се састоје у повећавању зелених површина. Утицаји зеленила на чистоћу ваздуха огледа се у везивању прашине својом површином као и ефикаснијом евакуацијом прашине и испирањем у кишним данима. Поједине биљне врсте луче гасовите, безбојне и невидљиве материје-фитонциде, које делују у простору као антибиотици.

Заштита вода

У циљу здравствене исправности воде се пречишћавају коагулацијом и филтрацијом, а затим хлоришу. У узорцима пречишћених вода, резервоара, збирних бунара и водоводне мреже, бактериолошка исправност је у границама прописаних Правилником о исправности воде (3 -3,7%).

Лабараторије Завода за заштиту здравља у Нишу врше преглед квалитета воде за пиће у Проломској, Куршумлијској и Луковској бањи и редовну контролу воде Пролом Бање која се пакује и дистрибуира на тржишту.

Реке Топлица и Бањска су два главна водотока Топличког краја које служе као алтернативни извори водоснабдевања насеља у приобаљу. Ови водотоци истовремено служе и као реципијенти санитарно - фекалних и индустријских вода што повећава њихову еколошку тежину сеобзиром на дезинфекцију водотока као извора сирове воде за пиће.

Радне организације прехранбено, метално и дрвно прераријивачког технолошког процеса у главним центрима, Куршумлији и Прокушљу, изливају своје отпадне воде директно или индиректно преко градских колектора у Топлицу и Бањску. (Завода за заштиту здравља Ниш,1998)

Праћењем санитарног стања водотока реке Топлице низводно од Куршумлије може се констатовати да се водоток из године у годину деградира, односно да је стање све лошије. Најновије стање показује да је Топлица низводно од Куршумлије, која је не тако давно сврстана у другу класу, тренутно

спада у четврту односно последњу класу, а то значи да се та вода не може употребљавати за водо- снабдевање, појење стоке, у рекреативне и друге сврхе.

У циљу заштите воде за пиће и водотока потребно је предузети следеће активности:

- Месне заједнице да предузму активности на санацији локалних водовода, као и изради заштитних зона, уграђивању хлоринатора и изградњу септичких јама за прихватање отпадних вода из домаћинства;
- Пратити квалитет воде за пиће у локалним водоводима;
- Донети програм реконструкције фекалних и атмосферских канализација;
- Наставити са активностима за изградњу система за пречишћавање комуналних и индустријских отпадних вода;
- Радне организације које су евидентирание као загађивачи вода дужне су да ураде своје системе за пречишћавање отпадних вода, и
- Редовно вршити испитивање санитарног стања односно квалитета водотока реке Топлице.

Заштита пољопривредног земљишта

Сеобзиром да је тло, основно средство за производњу хране, његова заштита је животни проблем нашег времена.

Најновија истраживања показују да неконтролисана и прекомерна употреба заштитних средстава у пољопривреди изазива драстичне промене у земљишту, убија плодност, па чак доводи у питање и родност земљишта у будућности што има за последице да се у храни налазе недозвољена хемијска средства. Овоме треба додати чињеницу да се земљиште по својим особинама врло тешко и споро обнавља. С тога је неопходно осмишљено и плански приступити заштити и унапређивању пољопривредног земљишта следећим мерама и активностима:

- Обезбедити правилну и рационалну примену средстава за заштиту биља и вештачких ђубрива, и
- Испитивања квалитета земљишта на остатке пестицида, тешких метала и других штетних материја.

Заштита шума

Под шумом у Топличком крају се налази 916 км². Као најкомплекснији екосистем, одликује се веома значајним особинама, које имају трајан и велики значај. Зелене површине једног локалитета директно утичу на микро климу тог простора у смислу побољшања животне средине, ублажавајући екстремне микроклиматске услове.

Зеленило има велику улогу у пречишћавању ваздуха, ослобађајући га од аерозагађивача, као и у смањењу бактериолошког садржаја и токсичних гасова.

Зато, гајење, унапређивање и искоришћавање шума поред привредног има и велики значај у заштити животне средине.

Планска сеча и пошумљавање голети је једини пут да се ублажи процес деградације природне средине. На стрмим теренима води се рачуна о режиму и интензитету сеча. Такви су терени посебно назначени у газдовању шума. Сваке године се пошумљавањем обнављају површине деградираних шума. Годишње се акцијом пошумљавања обухвати 40-50 ха земљишта. Средства за ову акцију обезбеђују "Србијашуме-Топлице", и једним делом Републички фонд за шумарство.

Пошумљавање се врши садницама четинара (смрчом, бором, и дуглазијом) и листопадима (тополом, храстом и багремом), у зависности од терена, подлоге и надморске висине. Топола се засађује непосредно покрај водених токова, храст и багрем до 500 м н.в. а изнад ове висине културе четинара. У пошумљавању учествује радна снага "Србијашуме-Топлица" и организација "Горана", састављена на добровољној основи од припадника армије, ђака, студената, радних организација и сеоске омладине.

У 1998. години пошумљавање је обављено:

- Тополом уз реку Топлицу код Хисара и Суве чесме и предео Пусте реке код Бублице;
- Багремом је засађен простор у атару села Обртинца, Смрдана и Горњег Кординца;
- Бором је пошумљена околина села Коњарника, и Боровњака код Прокупља, и
- Смрчом подручје изнад села Ђуревца, Јованове Главе(Мрљака), као и у пределу Радана и Бабице.

Против инсеката, пре свега губара води се акција уништавања. У акцији учествују радна снага "Србијашуме-Топлица" и Покрет Горана. Губар се сузбија уништавањем јајних легала и гусеница. У мају, када се гусенице губара нађу на прелазу из прве у другу фазу свог развоја, најефикаснија метода сузбијања је авиотретирањем, и то на површини Републике Србије од 250.000 ха. Овакав начин сузбијања губара неопходан је на непроходним теренима и у оним шумама где су легла ове штеточине смештена у крошњама дрвећа.

Акција сузбијања губара уз помоћ авиона организована је у 1996.г. и то на 25.000 ха. Уколико се не би кренуло у одлучну борбу против губара наше шуме би изгубиле прираст, нашле би се на удару других инсеката који нападају оболела стабла, што би као последицу изазвало сушење шума, уништавање воћњака и пољопривредних усева. Штета, како економска, тако и еколошка била би несагледива. У том случају губари би се проширили и на оне шуме у којима их сада нема.

Шуме треба штитити, јер оне нису само извор дрвне масе за огрев и индустрију. Оне су фабрике кисеоника, толико потребног за здравље човека. У шумама се налазе изворишта реке Топлице и њених притока. Шуме су богате разним врстама лековитог биља и шумских плодова.

О зеленилу у бањама које је у функцији одмора и рекреације посетилаца, као и у естетском обликовању бањског простора води се посебна брига. задњих неколико година прилично је учињено на хортикултурном уређењу Проломске, Куршумлијске и Луковске Бање, али још увек недовољно

на њиховом потпуном естетском обликовању. Средства за потребе хортикултурног уређења коришћена су за изградњу појединих грађевинских објеката. Код Проломске Бање јавља се проблем већег нагиба и ртазголићености терена, јер се непосредно на површини налази стеновита подлога и могућност гајења појединих биљних врста.

Заштита човека

С обзиром да је Топлички крај захватила депопулација, и емиграциони процеси нарочито изражени у брдско планинском подручју, треба радити на стварању и одржавању повољних услова за нормалан живот у овим пределима. Човека треба по сваку цену задржати у брдско-планинским пределима.

Без човека, сталног житеља брдско-планинских предела немогуће би било или непотпуно коришћење њиховог потенцијала. Сезонско коришћење потенцијала брдско-планинских предела тешко да би било економски оправдано, а сигурно би било непотпуно, док би са одбрамбеног и генетичког становишта било беспредметно.

Задржавање људи у планинским, па и нижем делу брдских предела од изузетног је значаја за одбрану земље. Јака планинска пољопривреда треба да је основна стратегијска мисао општенородне одбране.

Разлози за заштиту и очување становништва у брдско-планинским пределима су прогресивни и од највећег друштвеног интереса. Услов је само да се том становништву (развојем привреде, нарочито пољопривреде и туризма) обезбеди виши животни стандард.

Заштићена добра

Заштићена добра у Топличком крају су:

- Бавоља Варош, Куршумлија (67 ha)
- Црква Св. Богородица, Куршумлија (14.09 ha),
- Црква Св. Николе, Куршумлија (13.45 ha),
- Пребреза, Блаце (0.18 ha),
- Таткова земуница, Прокупље (369.99 ha).

На заштићеној површини споменика природе "Бавоља Варош" успостављен је режим заштите II степена којим се забрањује извођење радова који могу изазвати директна физичка оштећења земљаних пирамида или довести до разорних промена услова у којима се ови облици развијају.

О споменику природе "Бавоља Варош" стара се Предузеће за природна лечилишта, туризам, угоститељство и производњу "Планинка" из Куршумлије.

Шумско газдинство "Топлица" Куршумлија управља добрима Цркве Св. Богородице и Цркве Св. Николе. Поседују привремени програм заштите. Извршено је обележавање ових добара. У склопу ових добара налазе се споменичке вредности из наше средновековне историје - Немањића.

Природно добро "Пребреза" налази се у оквиру шумске управе Блаце. Поседује привремени програм заштите и извршено је привремено обележавање овог добра.

"Таткова земуница" се налази на територији шумске управе Прокупље, ГЈ "Мали Јастребац - Добрич" у површини од 369.99 ха. Састојине у којој се налази природно добро је буква, изданачког порекла, старости око 50 година. По изгледу и квалитету све састојине су идентичне на ширем подручју и захватају површину од око 3000 ха. (Србијашуме, 1996).

Овај природни споменик је проглашен 1971.г. актом СО Мeroшина. Ово заштићено природно добро није обележено прописном таблом, и као што није извршено ни обележавање границе. Меморијални парк природе није унет у шумско-привредне основе, сеобзиром да се врши ревизија истих, што ће се касније и урадити. У овом природном добру није било бесправне сече, дивље градње и било какве друге узурпације. У поступку је израда Предлога за ревизију граница заштићеног природног добра у циљу смањења површине истог, сеобзиром да састојина не одговара аутентичним условима из 1943.г. и да је састав састојине карактеристичан за ову Шумску управу.

Сразмерно пространству и природним вредностим којима располаже, Тополички крај је недовољно заштићен. Ако изузмемо природно добро "Таткова Земуница", која се налази у оквиру ШУ Прокупље, али ван проучаваног Топличког краја, односно СО Мeroшина, онда је површина заштићених природних добара прилично мала и износи 94.70 ха, или 0.04% површине Топличког краја.

Број заштићених објеката и њихова површина нису ни приближно адекватни њиховим стварним вредностима и специфичностима.

МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Материјална база је битан фактор развоја туризма, онај фактор у коме се директно реализује туристичка потрошња. (Томка,1989).

Њу чине смештајни и угоститељски капацитети, саобраћајнице и саобраћајна средства. Од уклопљености материјалне базе у природно и антропогено окружење зависи и реализација туристичког промета и ефекти од туризма.

ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ УГОСТИТЕЉСТВА

Предузеће "Планинка" из Куршумлије представља једно од највећих предузећа из ове области на југу Србије. Угоститељство, према подацима за 1996.г. запошљава 420 радника, од укупно 640 радника колико их је било запошљено у друштвеном сектору у Топличком крају. Од 420 радника, 96 је са високом стручном спремом, 110 са вишом, ПКВ 93 и НКВ 114 радника. "Планинка" је настала Одлуком Скупштине општине Куршумлија 23. децембра 1963.г. спајањем Бањско-климатског лечилишта "Куршумлијска Бања" (у чијем саставу су биле све три бање) и "Угоститељство" из Куршумлије, под називом Бањско-туристичко предузеће "Куршумлија". Ново предузеће је почело да ради са скромним средствима и ниском квалификационом структуром радника. У Куршумлији је било неколико угоститељских објеката ("Европа", "Турист", "Липа", а у Рудару један "Рударе") чије су зграде биле у лошем стању, а инвентар дотрајао. Куршумлијска Бања је имала четири предратне виле (две су после рата дограђене и адаптиране), један ресторан и два купатила. У Пролом Бањи је постојао један ресторан са 50 седишта, једна барака за смештај посетилаца и једно купатило. У предузећу је било запослено укупно 55 радника: 14 неквалификованих, 28 полуквалификованих, 11 квалификованих и са средњом стручном спремом, као и два висококвалификована радника.

У оквиру предузећа основане су четири радне јединице: "Угоститељство" у Куршумлији, "Куршумлијска Бања", "Луковска Бања" и "Проломска Бања". Добра организација рада и велико залагање свих запослених радника доносили су прве пословне резултате и бржи развој угоститељства и туризма.

Важније инвестиције "Планинке" у протеклом периоду биле су: хотел "Радан" у Пролом Бањи, викенд насеље (10 камп кућица) у Пролом Бањи, олимпијски базен и викенд насеље у Куршумлијској Бањи, камп кућице у Луковској Бањи, мотел "Рударе" у Рудару, ресторан у Луковској Бањи, депаданс први у Пролом Бањи, фабрика ручно чворованих тепиха и таписерије

у Луковској Бањи, депаданс други и дијагностичко-терапеутски блок у Пролом Бањи.

У 1996.г. "Планинка" је располагала са 564 лежаја у свим својим објектима. Од 1970.г. они су повећани за више од два пута, иако 240 лежаја Куршумлијске Бање од 1983.г. није више у њеном саставу. Структура лежаја је веома квалитетна у понуди на туристичком тржишту.

Завод за превенцију инвалидности и рехабилитацију "Жубор" Куршумлијска Бања, запошљава 130 радника, од тога на угоститељско особље долази 30 радника, у чијој структури претежно долазе полуквалификовани и квалификовани радници.

Угоститељско-туристичко предузеће "Протурс" - Прокупље има 78 запослених радника. Од тога: са високом спремом 2, вишом 5, средњом 10, КВ 47 и ПКВ 14 радника, што значи да у квалификационој структури преовлађују КВ и ПКВ радници. "Протурс" је настао 12. марта 1990.г. припајањем "Натешта" дечјем одмаралишту "Ајдановац".

Национализацијом приватног угоститељства 1948.г. у Прокупљу је формирано прво угоститељско предузеће "Уграп". У саставу овог предузећа најпознатији угоститељски објекти били су: "Европа", "Рапоња", "Добрич", "Јастребац" и "Топлица". Десетак некадашњих угоститељских објеката претворено је у трговачке радње. У послератном периоду угоститељство је показало неке своје негативне особине због наслеђа старих навика (већег наплаћивања) итд. С друге стране због слабе економске развијености и тежње за индустријализацијом скоро се није ништа градило у области угоститељства.

Због слабог финансијског пословања ово прво угоститељско предузеће одлази у ликвидацију 1952.г. Тада долази до формирања два нова предузећа: Угоститељско предузеће "7. јули" и "1. мај". И ова предузећа због нерентабилности пословања ликвидирани су крајем 1954.г. а њихови објекти претворени у самосталне угоститељске радње. Најпознатије угоститељске радње биле су: "Европа", "Добрич", "Јастребац" и "Железничар". Јуна 1955.г. обзиром да су самосталне угоститељске радње показале низ слабости (због слабе развијености радничког самоуправљања и контроле, слабе снабдевености и комфора), долази до формирања новог угоститељског предузећа "Прокупље".

Зграда хотела "Европа" постојала је до 1969.г. на месту где је данас нова стамбено-трговачка вишеспратница "Топлица". Некад је то била највећа грађевина у Прокупљу, подигнута на месту турског-караван сараја.

Бивше угоститељско предузеће "Прокупље" припојено је Саобраћајном предузећу "Ниш-Експрес" новембра 1970.г. и добило, у новој организацији, статус погона без својства правног лица са посебним књиговодством и посебним обрачуном. У моменту припајања у саставу предузећа били су следећи објекти: хотел "Натешта", ресторан "Експрес" са продавницом деликатес робе, кафана "Дом ЈНА", кафана "Добрич", кафана "Оцаклија", бифе "Јадран" бифе "Ласта", бифе "Излет", војна кантина и објекат на Хисару. Када је припојено "Ниш-експресу", предузеће је имало 103 запослених радника. Искоришћеност смештајних капацитета износио је у моменту припајања око 37%. Кафана "Дом ЈНА" у 1972.г. се издваја из састава "Ниш-експреса" и послује као самостална организација - ресторан "Дом ЈНА".

Објекат на Хисару - ресторан "Савићевац" сада је својина "Протурса" у Прокупљу.

Од краја 1971.г. па наовамо погон угоститељства у Прокупљу почиње да послује позитивно, тј. са одређеним добитком, што ствара могућности за извесна инвестициона улагања. У оквиру "Ниш-експреса", Хамеум је био све до 12. марта 1990.г. када се дезинтегрише и припаја Ајдановцу формирајући на тај начин ново угоститељско-туристичко предузеће "Протурс".

Угоститељско туристичко и трговинско предузеће "Копаоник" - Блаце у својим објектима запошљава 75 радника, од тога са високом спремом нема ниједног радника, 5 са вишом, 58 ПКВ и КВ и 12 са основном школом. И овде преовлађује структура полуквалификованих и квалификованих радника.

Угоститељство датира још из друге половине XIX века (1882.). Те године је поправљен запуштени пут кроз Јанкову клисуру што уједно представља зачетак варошког насеља. Од првих зачетака стварања варошког насеља до проглашења за варошицу, протекло је више од четири деценије, али самим тим што је просторно и постојањем механе на друму, произилази да су знатан утицај на формирање и ширење насеља у првој фази настанка и развоја одиграли су и ови зачеци развоја угоститељства. У каснијем периоду у много мањој мери био је испољен утицај угоститељства на само насеље. До другог светског рата у Блацу је било шест угоститељских објеката. После национализације до 1949.г. угоститељство је држало предузеће "Јаворац". Те године долази до спајања са трговинским предузећем "Јастребац". Тако је пословало до 1951.г. а затим се издвојило и радило као угоститељско предузеће "Блед" до 1956.г. У циљу бољег финансијског пословања "Блед" се интегрише са Земљорадничком задругом "Блаце" 1956.г. и долази до стварања јединственог угоститељског предузећа "Звезда". Ово предузеће егзистирало је свега шест месеци. Од августа 1956.г. "Звезда" послује заједно са сељачком радном задругом Велика Драгуша под називом "1. мај". Слаби ефекти пословања који стално прате развој ове делатности у послератном периоду имали су утицаја да је дошло до расформирања "1. маја". У овом периоду угоститељство потпуно заостаје за осталим привредним гранама. То се огледа и у учешћу туризма у укупној бруто производњи, као и у потпуној стагнацији просторног развоја угоститељског капацитета. Почетком 1957.г. долази до оснивања угоститељског предузећа "Копаоник". У оквиру ове Организације постојале су три пословне јединице ("Копаоник", "Спорт" и "Ласта"). "Спорт" као самостална угоститељска радња постоји од 1952. до 1962.г. па се крајем 1962.г. припаја "Копаонику". "Ласта" од свог оснивања 1969.г. па наовамо стално послује у саставу угоститељског предузећа "Копаоник". До 1972.г. смештаја је било у гостиони "Копаоник", међутим, због нерентабилног пословања, собе за преноћиште су адаптиране у салу за ручавање. Од 5. децембра 1980.г. почиње са радом хотел "Језеро" у оквиру туристичко угоститељско-трговинског предузећа "Копаоник" - Блаце, чија је активност сада у друштвеном сектору угоститељства веома значајна.

У протеклом периоду угоститељске организације су се бавиле усавршавањем квалитета као и изградњом нових објеката, но без обзира на то карактеристично је да Топлички крај оскудева у специјализованим капацитетима као што су: ловачки ресторан, рибљи ресторан и сл.

За сада кулинарске специјалитете углавном нуде поједини приватни угоститељи, али је размештај оваквих објеката несразмеран кад се имају у виду потребе туриста за време туристичке сезоне. Приватно угоститељство није се доследно укључило у досадашњи развој туризма, већ је више служило локалним потребама становништва.

Услови под којима се одвијао досадашњи развој угоститељства у Топличком крају слични су са условима карактеристичним за шире подручје Републике Србије.

УГОСТИТЕЉСКА МРЕЖА И ЊЕН КАПАЦИТЕТ

Постојеће угоститељске капацитете у Топличком крају чине 23 радње у друштвеном и 195 самосталних угоститељских радњи.

Табела 32. Угоститељски објекти у друштвеном сектору за Топлички крај у 1997.г.

Место	Број радњи	Број запослених	Број седишта
Блаце	3	66	616
Житорађа	-	-	-
Куршумлија	13	447	2112
Прокупље	7	127	1288
Укупно:	23	640	4016

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1997.г.

У Топличком крају, послује 23 објеката у друштвеном сектору. Од тога, 13 у општини Куршумлија који се налазе под руководством "Планинке" и "Жубора", 7 у општини Прокупље, где је носилац активности "Протурс" и три у општини Блаце, на чијем се челу налази "Копаоник".

Табела 33. Самосталне угоститељске радње, приватни сектор у Топличком крају у 1997.г.

Место	Број радњи	Број запослених	Број седишта
Блаце	20	60	620
Житорађа	16	48	909
Куршумлија	35	105	1420
Прокупље	124	372	2978
Укупно:	195	585	4907

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1997.г.

Број самосталних угоститељских радњи у Топличком крају је знатно већи у односу на друштвени сектор. Најразвијенију угоститељску мрежу у приватном власништву има Прокупље са 124 радње, 372 запослена радника и 2.978 седишта.

У Житорађи, број угоститељских радњи је најмањи, међутим сразмерно према једној радњи располаже са највећим бројем седишта, односно близу 60. Ово се објашњава недостатком друштвених радњи и увећаним потребама за овом врстом услуга.

Иако се ради о релативно малој географској удаљености, свака од ових организација и самосталних угоститеља, углавном послује изоловано, без ближе сарадње како у погледу снабдевености, тако и пласману својих капацитета, обједињавања пропагандних акција итд.

Угоститељски објекти за смештај

У туристичкој понуди Топлички крај смештајним капацитетима учествује са 2.110 лежаја, што у односу на Републику Србију представља свега 1.87% укупних смештајних капацитета.

Удео основних смештајних капацитета у структури туристичке понуде Топличког краја износи 44.32%, док на комплементарне долази 55.68%. У поређењу са 1973.г. када је у Топличком крају било укупно 1.760 лежаја, у посматраном периоду до 1994.г. дошло је до раста за 440 лежаја, захваљујући пре свега, експанзији туризма у Пролом Бањи.

Табела 34. Смештајни капацитети Топличког краја у 1994.г.

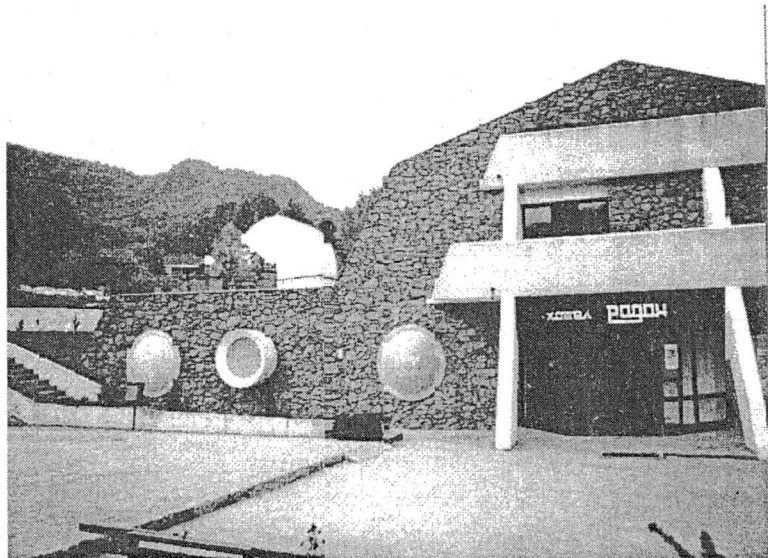
Врсте смештајних капацитета	Прокупље		Куршум.		Куршум. Бања		Пролом Бања		Луковска Бања		Блаце		Рударе		Свега	
	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.	Обј.	Леж.
Основни капацитети																
Хотели																
2 звездице	1	80			1	240	1	43			1	100			4	463
Депаданс I							1	128							1	128
Депаданс II							1	270							1	270
Преноћишта			1	15											1	15
Мотели																
2 звездице													1	60	1	60
2 Комплементарни капацитети																
Радничка одмаралишта					2	20									2	20
Дечје и омладинско одмаралиште	1	104			1	120									2	224
Кампови									25	50					25	50
Домаћинства (приватне собе)					12	53	357	702	60	125					389	880
Свега:	2	184	1	15	16	433	360	1143	85	175	1	100	1	60	426	2110

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1994. сопствено истраживање.

Окосницу развоја туризма Топличког краја представља Пролом Бања са 1143 лежаја у 572 собе. По квалитету понуде, Пролом Бања заузима високо место међу бањама у Србији, будући да је значајно побољшана структура лежаја, па се 39% свих бањских капацитета налази у објектима бањског лечилишта (одговарају хотелу са 2 звездице). Она по томе представља највећи туристички центар Топлице и један од најзначајнијих у југоисточној Србији (после Ниша и Нишке Бање). По обиму смештајних капацитета Пролом Бања је Србији иза Врњачке Бање, Нишке Бање, Соко Бање, Бање Ковиљаче, Матарушке Бање, и Сијарињске Бање. Њена понуда представља данас око 2.7% у бањским местима у Србији и 54.17% лежаја Топличког краја.

Смештајни објекти општине Куршумлија

У Пролом Бањи, се налази хотел "Радан". Пуштен је у рад 14. јула 1968.г. са 14 двокреветних соба и 28 лежаја, по два заједничка купатила (са лековитом водом, која су осим за одржавање хигијене коришћена и за лечење купањем. У приземљу хотела налазили су се: ресторан са 50 седишта, сала за ручавање са 100 седишта, и кухиња капацитета 500 obroka дневно). Хотел је често мењао категорију бањског лечилишта и хотела Д категорије. У току 1981. и 1982.г. хотел "Радан" је реконструисан и проширен тако да сада има на спрату 20 соба са 43 лежаја, по једно одељење за сервис и магацин. Свака соба има купатило: 11 соба са кадом и девет соба са тушевицама.

Фотографија 20. Хотел "Радан" - Пролом Бања

Од укупно 20 соба, две собе су трокреветне, 17 соба двокреветних и један апартман (са три лежаја). Од септембра 1982.г. регистрован је као хотел

"Б" категорије, а од 1998.г. са 2 звездице. Нова кухиња има капацитет 2.000 obroka дневно. Проширен ресторан располаже са 376 места, банкет салом са 54 места и на тераси 168 места. Хотел има у свим просторијама лековиту воду, која се користи и за припремање obroka и централно грејање са посебним системом, где се термална вода из бушотине Б-3 догрева до 70-80°C и тако загрејана доспева до свих делова хотела.

"Депаданс први" са две звездице саграђен је и отворен 28. августа 1976.г. са два спрата и приземљем. На сваком спрату има по 30 соба и 64 лежаја, у двокреветним собама, док су по четири собе трокреветне, као и по једну собу за сервис. Укупно депанданс први располаже са 60 соба и 128 лежаја, намењених за бањске госте, од тога 57 соба и 122 лежаја, а три собе са шест лежаја за бањско особље. Свака соба има терасу, купатило са кадама и лековитом водом (топлом и млаком), локалну телефонску везу и централно грејање. У приземљу депанданса смештен је стационар са бањском управом: балнеолошка амбуланта, специјалистичка амбуланта, рендген кабинет, биохемијска лабораторија, апотека, три хидротерапијска одељења са по једном хабардовом и две обичне каде, одељење за блатну терапију, одељење за ручну масажу, одељење за електротерапију, сауну, затим канцеларије директора и благајника, рецепција и сала за дневни боравак гостију. Топла вода из бушотине Б-5, чија је температура при доласку у котлове око 28°C догрева се до 60°C и разводи се грејним системом по свим просторијама депанданса.

"Депаданс други" са две звездице изграђен је и отпочео са радом 10. октобра 1989.г. са приземљем и четири спрата. Све собе су двокреветне, укупно 135 соба и 270 лежаја. Смештај гостију у свим собама употпуњавају следећи садржаји: телевизор у боји, фрижидер, послуживање по жељи у соби, могућност коришћења директних телефонских веза из собе, као и служење хране у банкет сали.

Приватни смештај (комплерментарни, некатегорисани објекти) - Највећи број од 1.813 лежаја у понуди приватног смештаја Пролом Бање регистрован је 1982.г. док је само 702 таква лежаја било 1993.г. што је мање него пре три деценије. Данас се овом делатношћу баве 82 домаћинства, што представља 14.6% од укупног броја кућа у бањи. Капацитети приватних соба омогућују да се задовоље захтеви скромније туристичке тражње. Они представљају тзв. "амортизере" између сталног притиска тражње и ограничених могућности понуде у друштвеном сектору. Степен искоришћености приватних соба представља сигнал за носиоце инвестиција у изградњу нових капацитета. За развој и остварење туристичког промета до данас значајну улогу су одиграли капацитети у домаћинствима, у којима је омогућено да се сместе породице са више чланова или скромнијим платежним могућностима и припремају храну за себе. Смештај бањских гостију у приватним собама представља важну делатност, с обзиром на недовољан број лежаја у друштвеном сектору.

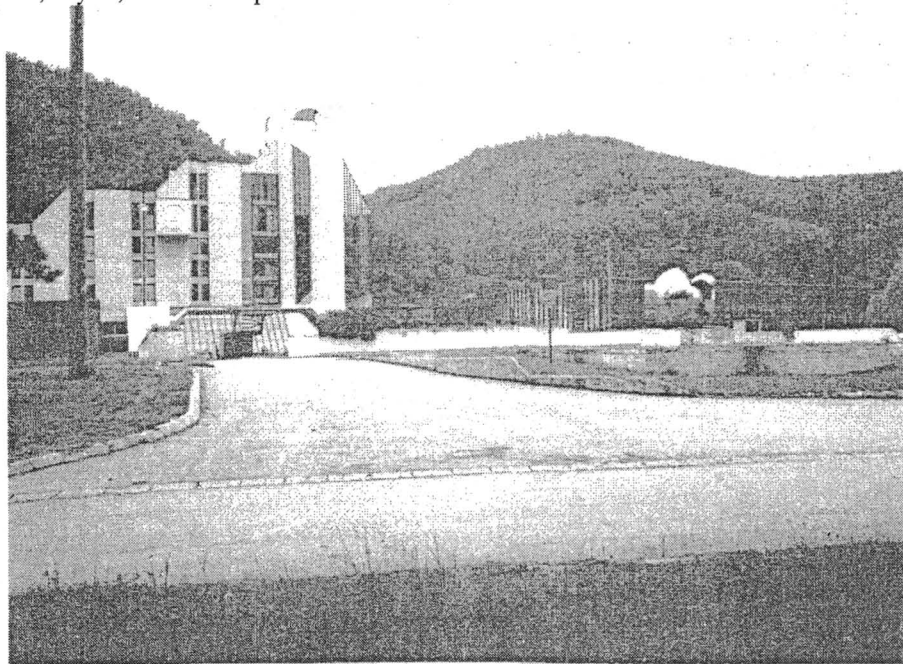
Издавање приватних соба има већ дугу традицију. У њој долази до изражаја позната гостољубивост становника Пролом Бање. Готово сва, стално настањена домаћинства баве се издавањем соба. Ова делатност представља значајан извор прихода многим породицама у Пролом Бањи.

Домаћинства у Пролом Бањи по правилу пружају само услуге смештаја бањским гостима, мада већина њих омогућава употребу кухиње, док веома мали број нуди и комплетне пансионске услуге. У главној туристичкој сезони (јулу, августу и септембру), нуди се 357 соба и 702 лежаја, док је осталим месецима понуда ових капацитета знатно мања, а у зимским месецима готово безначајна. Већина домаћинстава издаје у главној сезони једну или две собе, док неколико домаћинстава нуди и преко петнаест лежаја. У мањем броју домаћинстава постоји потпун комфор са купатилом, просторијом за дневни боравак и сл. За сва домаћинства ова делатност представља допунски извор прихода.

У Куршумлијској Бањи за смештај гостију користе се капацитети Завода за превенцију инвалидности и рехабилитацију "Жубор" на ниову хотела са 2 звездице, са 158 соба и 240 лежаја, два мала радничка одмаралишта са 6 соба и 20 лежаја и дечје одмаралиште Црвеног крста из Ниша са 120 лежаја.

Више се не користе старе виле "Југославија", "Милица" и "Косаница", а сасвим ретко приватне собе. Завод располаже друштвеним просторијама, библиотеком, соларијумима, терасама, аператив баром, ноћним дансинг рестораном са музиком, салом за билијар и стони тенис, женским фризерским салоном итд.

Завод за превенцију инвалидности и рехабилитацију "Жубор" опремљен је за дијагностику и потребне методе лечења хидротерапијом, пелоидотерапијом, радном терапијом, ручном масажом, масажом апаратима и др. За рекреацију се користе терени за мале спортове, отворени олимпијски базен, сауна, шетње и организовани излети.

Фотографија 21. Хотел "Жубор" - Куршумлијска Бања

Луковска Бања од 1952.г. се постепено уређује и подиже (стамбена зграда, зидано купатило, основна школа, шумска секција, приватне куће, месна канцеларија), развија се трговина, занатство, угоститељство и саобраћај.

Бања је недовољно уређена, а после серије земљотреса 1980.г. и 1984.г. на Копаонику, срушени су неки објекти, смањени капацитети за смештај, па је и посета опала.

У објектима "Планинке" у реновираним камп-кућицама има 50 лежаја, ресторан "Копаоник" са 120 седишта и три купатила, док у приватном смештају има 125 лежаја. У бањи је фабрика ручно чворованих тепиха, таписерија и џемпера "Планинка-радиност" искључиво од домаће вуне (подигнута 1982.г. запошљава 150 радника).

Фотографија 22. Ресторан "Копаоник" са пратећим објектима

Туристичко-угоститељски објекти у Куршумлији су: преноћиште "Турист" са кафаном (има 9 соба и 15 лежаја, 80 седишта у кафани и 80 седишта у летњој башти), и на Самокову у камп кућицама 4 лежаја.

Мотел "Рударе" са 2 звезде, подигнут је на магистралном путу Ниш - Куршумлија - Приштина 1974. године. Располаже са 30 соба и 60 лежаја, и 25 запослених, рестораном са 168 седишта и летњом баштом са 100 седишта. Са добрим асортиманом алкохолних и безалкохолних пића, нуди разне специјалитете домаће и класичне кухиње. Располаже повољним условима за одмор путника и возача, мањих туристичких група, спортских екипа и пословних људи. (Мађејка и Танасковић, 1994.).

Смештајни објекти општине Прокупље

Садашњи капацитети у туризму и угоститељству чине: хотел "Намтеум" са 61 лежајем и Дечје и омладинско одмаралиште "Ајдановац" са 80 лежаја.

Хотел "Хаммеум" грађен је у времену од 1962-1966.г. а отпочео је са радом 25. маја 1967.г. У саставу "Ниш-експреса" био је до 1990.г.

Од 12. марта 1990.г. се издваја из "Ниш-експреса" и припаја дечјем и омладинском одмаралишту "Ајдановац" и мења назив у ДОО "Протурс" - Прокупље. У оквиру "Протурса", поред хотела "Намтеум" и Дечјег и омладинског одмаралишта "Ајдановац", послују кафана "Савићевац" и бифеи "Јадран", "Јастребац" и "Добрич". У свом саставу има и туристичку агенцију која се бави организовањем летовања на Јадранском мору, где се закупују привремени објекти у Херцег Новом и Мељинама. Врши продају аранжмана за потребе ЈАТ-а за све дестинације у земљи и иностранству.

Хотел "Намтеум" се налази у центру града и приступачан је свим комуникацијама које пролазе кроз Прокупље. Грађевински објекат је на три спрата који су лифтом функционално повезани. Располаже сопственим паркингом, капацитета од 20 возила. За смештај туриста се користи: 1 апартман, 12 једнокреветних и 24 двокреветне собе, укупно је у првој половини 1997.г. могло да се користи 61 лежај. Поред тога на располагању су била и 5 помоћна лежаја.

Фотографија 23. Хотел "Намтеум" - Прокупље

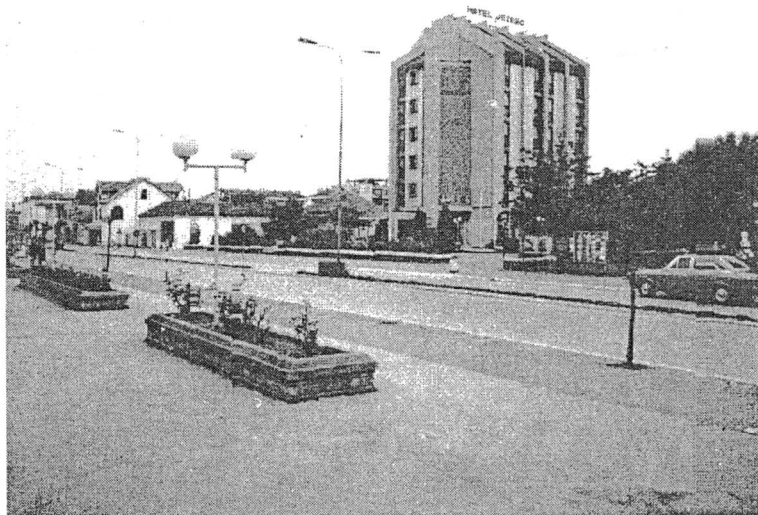
Располаже рестораном са 120 места, кафаном 140, банкет салом 16, терасом на којој има 140 и ноћним баром са 180 места. Хотел је по садашњој категоризацији са 2 звездице.

Дечје и омладинско одмаралиште "Ајдановац" налази се на 600 м н.в. на јужним падинама Великог Јастрепца. У једном објекту има 80 лежаја и тренутно се користи за смештај избеглица. Објекат је изграђен на два спрата са двокреветним, 1.3, 1.4, 1/5, 1/6 и седмокреветним собама са етажним купатилима, на сваком спрату по два. На отвореном простору располаже теренима за спортске активности и забавним дечјим парком. У склопу објекта у Ајдановцу налази се ресторан са 60 седишта.

У осталим објектима "Протурса" пружају се услуге исхране и пића, изузев "Јастрепца" и "Добрича", који су тренутно дати у закуп за потребе трговине.

Смештајни објекти општине Блаце

У општини Блаце за смештај туриста се користи хотел "Језеро". Изграђен је у центру Блаци на транзитном путу Прокупље-Белољин-Блаце-Јанкова Клисуре-Брус-Копаник и Прокупље-Блаце-Јанкова Клисуре-Крушевац. Назив је добио по Блачком језеру, који је саставни део туристичког садржаја овог објекта. Хотел "Језеро" је грађен од 10. јануара 1979.г. до 5. децембра 1980.г. Радове на изградњи је извела грађевинска организација "Победа" Блаце.

Фотографија 24. Хотел "Језеро"

Почео је са радом 5. децембра 1980.г. Послује у оквиру Туристичко угоститељско-трговинског предузећа "Копаник" - Блаце. Изграђен је на 6

спратова који су лифтом функционално повезани. Припада групи угоститељских објеката са 2 звездице. Располаже са 50 соба и 100 лежаја. Лежаји су распоређени у 2 апартмана, 11 једнокреветних и 22 двокреветне собе. Собе су обезбеђене новим намештајем, располажу купатилом са кадом, изузев шестог спрата, где уместо када постоје тушеви, а све собе су преко рецепције повезане телефоном. Хотел располаже сопственим паркингом који може да прихвати 50 возила.

У склопу хотела "Језеро" послује ресторан "Таверна" у централном делу Копаоника, где се налазе Генексови хотели, а располаже са 80 седишта. До овог објекта се од Блага стиче за сат времена преко Бруса, организованим превозом, донедавно сопственим аутобусом, а сада посредством "Ниш-Експреса" и "Југопревоза" - Крушевац. Хотел "Језеро" Располаже рестораном од 200 седишта, банкет салом 50 и кафаном 500 са сепареом од 20 седишта. Сезонски је хотел обезбеђен музиком од маја до августа месеца, када је уједно и повећана посета гостију. Непостојаност сталног музичког састава објашњава се изразито високом ценом музике, јер та цена је већа од цене смештаја. У склопу туристичког садржаја, поред акумулације "Ђелије" на Расини која се користи за риболов а у летњим месецима за купање, посетиоци користе новоизграђену спортску халу у Благу, ловне терене Копаоника и Јастрепа и друге садржаје Блага и околине.

На пословима туристичко угоститељске делатности радила је Агенција "Копаоник-турист", чији је тренутно рад у прекиду, са тенденцијом да се овај рад поново обнови, јер са отварањем спортске хале, активирањем Благског језера и захтева ЈАТ-а за продајом аранжмана, постоји оправданост да се ова идеја и оствари.

Смештајни угоститељски објекти општине Житорађа

На изградњи смештајно угоститељских објекта, до сада, у Житорађи се није ништа урадило. Близина јачих привредних центара Ниша и Прокупља, утицала је да ова општина заостаје у многим привредним активностима међу којима и туризам као грана невидљивог извоза.

Искоришћеност смештајног капацитета

Највећи степен искоришћености хотелског смештаја имају Куршумлијска и Пролом Бања, јер опремљеношћу и квалитетом услуга најпривлачније делују на посетиоце ових угледних бања. Иако транзитна места Прокупље, Куршумлија и Блага пружају погодне услове хотелског смештаја, треба доста урадити на оплемењивању туристичких садржаја ових центара како би боравак туриста био дужи, а самим тим и искоришћеност капацитета била већа.

Искоришћеност приватног смештаја је релативно мала и у просеку за Топлички крај износи од 5,16 до 7,67%.

Искоришћеност смештајно - угоститељских капацитета за Топлички крај у 1996. години износи 27,58%, што је свакако испод границе рентабилности.

Табела 35. Искоришћеност капацитета по објектима у Топличком крају 1990. и 1996.г.

Место	Постеља		Доласци		Ноћења		% искор.	
	1990	1996	1990	1996	1990	1996	1990	1996
<i>Пролом Бања</i>								
Хотел "Радан" са депандансима са 2 звезде	439	441	12158	10038	120636	86871	75,29	53.96
Домаћинства	672	886	3198	2338	25294	24247	10.31	7.67
<i>Куршумл. Бања</i>								
Хотел "Жубор" са 2 звезде	240	240	5635	5593	68465	71408	78,15	81.52
Домаћинства	185	10	370	20	3860	214	9,87	5.56
<i>Луковска Бања</i>								
Кампови	35	35	470	162	10045	1410	16,00	11.52
Домаћинства	125	120	725	244	4275	2260	10,03	5.16
<i>Куршумлија</i>								
"Турист" са 2 звезде	15	15	453	508	932	781	17,02	14.26
Мотел "Рударе" са 2 звезде	60	60	4260	2712	6735	3380	30,75	15.43
<i>Блаце</i>								
Хотел "Језеро" са 2 звезде	100	100	4404	1825	8379	4629	22,96	12.69
<i>Прокупље</i>								
Хотел "Намтешт" са 2 звезде	80	80	4717	1904	6929	2810	23,93	9.63
УКУПНО:	1951	1967	37408	23344	256550	198010	36,01	27.58

Извор: Подаци радних организација, смештајно - угоститељских објеката, 1990,1996.

Недовољна техничка опремљеност, неефикасна примена хигијене, уситњеност смештајно - угоститељске мреже, неповезаност и недостатак сарадње, неповољни и неквалитетна услуга везана за проблем недостатка стручног кадра, поред осталих објективних фактора довели су до незадовољавајућих резултата у пласману смештајних капацитета приватног сектора.

Политички, војни и економски притисак земаља НАТО-а на нашу земљу неповољно се одражава на број долазака туриста а самим тим и на степен искоришћености појединих смештајних објеката. Изузев Куршумлијске Бање, где није дошло до смањења процента искоришћености хотелског смештаја у "Жубору", јер су средства за боравак лечења домаћих посетилаца углавном партиципирана из Републичког фонда за рехабилитацију радника, у осталим смештајним објектима Топличког краја је дошло до великог пада. Највећи пад процента искоришћености у 1996 у односу на 1990. годину забележен је у

смештајним објектима "Радан" у Пролом Бањи за 21,33% и "Nameum" у Прокупљу 16,30%.

Угоститељски објекти за исхрану и пиће

Утицај на отварање угоститељских објеката за исхрану и пиће има пре свега пореска политика и развој туризма на одређеном простору.

Од 218 угоститељских објеката за исхрану и пиће, највише је бифеа, у којима се услужују пића, напаци и претежно хладна јела (сухомеснати производи и прерађевине, сиреви и сл.).

Иако ресторана има знатно мање, свега 22, од тога у друштвеном сектору 16, ипак ова врста угоститељских објеката у пружању комплетних услуга има далеко већи значај, јер је већина у функцији смештајних објеката. Услужују се топла и хладна јела, пића и напаци. Постоје класични и специјализовани ресторани. У класичним ресторанима се, поред јела домаће кухиње припремају и услужују јела интернационалне кухиње, односно јела која су по називу, врсти намирница од којих се припремају и начину припремања опште позната у свету. У специјализованим ресторанима се припремају и услужују посебне врсте јела, као што су национални, ловачки, рибли, дијетални и др.

Табела 36. Структура угоститељских објеката за исхрану и пиће у Топличком крају 1997.г.

Назив делатности	Друштвени сектор	Приватни сектор	Свега
Кафана	3	-	3
Ресторан	16	6	22
Бар	3	-	3
Експрес ресторан	1	-	1
Бифе		136	136
Пицерија		2	2
Пивница		8	8
Кафе-посластичара		14	14
Млечни ресторан		7	7
Ћевабџиница		17	17
Киоск		5	5
Укупно:		195	2218

Извор: Стручне службне СО Прокупље, Куршумлија, Блаце и Житорађа и Републички завод за статистику, одељење у Нишу, 1997.г.

У последње време влада велико интересовање за отварање приватних угоститељских радњи, поготову од како је ступио на снагу нови Закон о личном раду. Бројно стање самосталних угоститељских радњи, почев од 1983.г. се стално повећава, од 65, у 1989.г. 92, затим у 1991.г. 151 и 1996.г. 195 радњи.

Од ресторана са специјализованом наменом истичу се са рибљим специјалитетима у Прокупљу "Грилас" и "Кети", док када је реч о ресторанима где се припремају специјалитети од дивљачи, типских угоститељских објеката нема, већ се по жељи посетилаца припремају специјалитети од дивље свиње, зеца, фазана и јаребице у објектима хотела "Наптеум" и СУР "Скадарлија" у Прокупљу, у хотелу "Језеро" у Блацу и у СУР "Бизон" у Житорађи.

Што се тиче запошљавања радника код приватних угоститеља, чињеница је да се један број прикрива - непријављује се у циљу избегавања друштвених обавеза, као и да чланови домаћинства обављају део послова у својим радњама. У вези са запошљавањем у самосталном угоститељству јављају се следећи проблеми:

- Власници радње не пријављују увек раднике у циљу избегавања плаћања обавеза из радног односа. Стога је флукуација овде чешћа, а несигурност радника на послу максимално изражена,

- највећи део ангажованих радника су радници без стручних квалификација, па су због тога и услуге недовољно квалитетне.

Овакво стање у погледу врсте угоститељских радњи израз су настојања да се обављају што једнотавније угоститељске услуге уз пружање пића, на којима се остварују веће разлике у цени. Највећа је оријентација на припремању јела са роштиља и печења. Највећи број радњи самосталних угоститеља налази се у објектима који су адаптацијом прилагођени да задовоље захтеве Правилника о минималним техничким условима.

Туристичка опремљеност простора

Топлички крај је недовољно туристички уређен. Не постоји ни једна опремљена скијашка стаза са жичаром и ски-лифтом, а до многих нема никаквих приступних путева. Отуда зимска сезона, која би према квантитативној процени требало да учествује у туристичком промету са око 30%, фактички и не постоји. Карактеристике потенцијалног зимског центра има источна страна Копаоника у окружењу Луковске Бање.

Економска снага Топличког краја је прилично скромна и не омогућава веће подухвате на плану знатније модернизације постојећих и изградњу нових објеката супра и инфра структуре. Међутим, како мрежа и степен искоришћености смештајних капацитета представља један од индикатора развијености туристичке понуде, то ако се има у виду опремљеност појединих објеката у градским (Прокупље, Куршумлија, Блаце) и бањским местима (Пролом, Куршумлијска и Луковска Бања) у којима се одвија туристички промет, понуда је недовољно еластична.

Да би степен искоришћености смештајних капацитета био знатно већи, потребно је пре свега, обогатити садржај туристичке понуде свих места са посматраног простора, како би се туристи што дуже задржали, а не само да имају нужно задржавање. Недостаје смештај више категорије, водичка служба, као и многи други фактори понуде: сервис и радионице, занатске радње, продавнице сувенира, информативни пунктови и сл. Узајамна повезаност између објективних и субјективних фактора туристичке понуде је недовољно

изражена. Са изградњом Топличке магистрале и пратећих објеката пре свега објеката за смештај доћи ће до измене физиономије Топличког краја у сфери комплетнијег развоја туристичке делатности.

ЗНАЧАЈ САОБРАЋАЈА У ТУРИЗМУ

Саобраћај је једна од примарних услуга у комплексу туристичких делатности. Процентуално учешће саобраћаја у укупној туристичкој потрошњи износи 15-20%.

Говорећи о географском положају и саобраћајној повезаности Топличког краја упознали смо се са местом и улогом овог дела југоисточне Србије, односно са његовим регионалним и интеррегионалним значајем у области туризма.

Друмски саобраћај

Укупна дужина путева у Топличком крају износи 885 км. Од тога са савременим коловозом је 53.10%. У односу на укупну дужину путева, највише има локалних 59.44%, а најмање магистралних путева 7.23%.

У саобраћајном повезивању појединих места унутар Топличког краја заступљени су путеви различитих категорија. Од највећег је значаја Топличка магистрала која повезује овај крај у туристичке токове наше земље.

С обзиром да је 46.9% путева у прилично лошем стању, а потенцијалне могућности туризма велике, то се и питању модернизације путне мреже треба дати приоритет у будућој изградњи.

Од стране аутобуских саобраћајних предузећа која се баве превозом путника у Топличком крају, у 1996.г. не рачунајући локални градски саобраћај, највише учешћа има "Експрес" - Ниш са 12 линија и 89 полазака. Остала аутобуска предузећа "Ласта" - Београд, је учествовала са 4 поласка, "Југ-експрес" - Лесковац са једним, "Југопревоз" - Крушевац 2, "Полет" - Урошевац и "Превоз" - Подгорица са по једним поласком.

У летњој туристичкој сезони "Експрес" - Ниш одржава по једну аутобуску линију за Будву, Улцињ и Херцег Нови.

Укупан број свакодневних полазака, не рачунајући градски саобраћај са аутобуске станице у Прокупљу, од стране свих аутобуских предузећа износи 95.

Према главном туристичком месту Топличког краја, Пролом Бањи, нарочито у шпицу туристичке сезоне, потражња за аутобуским превозом је доста велика, па је због тога неопходно увођење сезонских аутобуса. Нагли развој друмског саобраћаја пресудно је допринео да се туристички промет Пролом Бање повећа до садашњег обима. Недавно је завршена модернизација пута Рударе-Пролом Бања и на тај начин Пролом Бања је код Рудара прикључена савременим коловозом на Топличку магистралу. Брз пораст моторних возила у седмој и осмој деценији нашег века донео је повећање фреквенције возила из разних крајева наше земље, па долази до пренатрпаности аутомобила на улицама и паркинзима Пролом Бање. Мада

постоји уређен паркинг простор за аутомобиле, у главним сезонским месецима то није довољно, па се путничка возила паркирају око хотела, по улицама и зеленим површинама. Аутомобилски саобраћај, буком ремети мир у бањском насељу, садржајем издувних гасова и у извесној мери загађује животну средину, а паркираним аутобусима и путничким возилима нарушава се бањски амбијент, што неповољно делује на бањске госте.

Предузеће "Планинка" из Куршумлије поседује неколико аутобуса којим се превозе радници на релацији Куршумлија-Пролом Бања, а користе се и за организацију излета и посета до знаменитијих места и споменика у ближој и даљој околини. Посетиоцима Пролом Бање се пружа могућност да упознају, обиђу и доживе природне лепоте, културно-историјске вредности, старих цркава, манастира, утврђења, градова, бања и других излетишта. Овим аутобусима, такође довозе се и одвозе организоваане групе бањских гостију до појединих места.

"Експрес" - Ниш одржава свакодневно, осим недеље, линију из Ниша за Софију; затим средом, четвртом, суботом и недељом за Франкфурт и Штутгарт, пет пута дневно од Ниша за Скопље; једанпут дневно, Ниш-Загреб, Ниш-Сарајево и Ниш-Зворник. Сезонски, по потреби, од јуна до октобра организују се путовања једном недељно, у петак, да би се искористио викенд у Грчкој, и то на релацији Ниш-Солун-Паралија-Лептокарија-Платамон.

У циљу јачања саобраћајних веза, у области ове врсте туристичких услуга треба ићи на боље повезивање емитивних места са већ афирмисаним и потенцијалним туристичким местима Топличког краја. С обзиром да специјалних аутобуса са далеко бољим комфором у Топличком крају од Прокупља до реномираних туристичких места нема, то је неопходно да се са модернизацијом целокупне путне мреже и решавању овог питања приступи одмах.

Железнички саобраћај

Овај вид саобраћаја је имао изузетан значај за развој туризма од 1948.г. Тада је завршена пруга Куршумлија-Рударе-Подужево-Приштина, као део пруге Прахово-Ниш-Косово Поље-Метохија-Пећ (односно Призрен), којом се могло стићи из најудаљенијих крајева земље и шире до железничке станице Куршумлија и Рударе, преко Ниша и Београда, односно Косова Поља, Краљева и Скопља. Путовање железницом од Куршумлије и Рудара, а даље од Куршумлије до Куршумлијске и Луковске Бање, и од Рудара до Пролом Бање омогућило је omasовљење бањског туризма. Са модернизацијом друмског саобраћаја, од 1974.г. изградњом Топличке магистрале и повезивањем Рудара и Пролом Бање на једној, и Куршумлије са Куршумлијском и Луковском Бањом, због предности директног путовања, без преседања, значај железнице у довођењу бањских гостију опада.

За разлику од ранијих година, када је железнички саобраћај у Топличком крају имао приоритет у односу на аутобуски саобраћај у комбинацији са осталим превозним средствима до одређених дестинација у Топличком крају, данас његово учешће је незнатно.

Органи управљања ЖТП мора брижљивије да размотре насталу ситуацију у овој саобраћајној грани, како би овај вид услуге био што приступачнији потребама локалног становништва и туриста. Кроз фазу модернизације, увођењем бољег комфора и повећањем брзине, као и корелацијом са аутобуским и ваздушним саобраћајем, улога овог вида саобраћаја биће знатно боља.

С обзиром да се у непосредној близини Топличког краја налазе аеродроми у Нишу и Приштини, убудуће треба тежити приснијем повезивању ваздушног са осталим гранама саобраћаја које пружају услуге туристичкој делатности, што ће представљати нову могућност пораста туристичког промета.

Поштанско-телеграфско-телефонски саобраћај

Овај вид саобраћаја има важну улогу у развоју туризма сваког места, као средишта туристичке тражње, са туристичким местима, који су центри туристичке понуде. Многи туристи настоје да буду у сталном контакту са својом породицом, рођацима, пријатељима и пословним људима, па постојање поште у туристичком месту представља важан фактор у томе.

Просечно за цео Топлички крај има 20.2 телефонска прикључка на 100 становника, односно 5 становника по једном телефону.

У местима са угоститељским објектима за смештај, на укупан број становника долази 12.084 телефонска апарата, односно 29.4 апарата на 100 становника, или 3.4 становника по једном телефону. Најнеповољније стање је у Луковској Бањи и Рудару, где постоје само по два телефонска прикључка, и Куршумлијској Бањи са 6 прикључака.

Од туристичких дестинација ППТ везом је најбоље повезана Пролом Бања. У Пролом Бањи, од 488 кућа, само су 42 стално насељене са укупно 92 становника, а остале се евидентирају као куће за одмор.

У Топличком крају, од 270 месних заједница у 1996.г. телефонске прикључке је имало 212 заједница. Најповољнија ситуација је у општини Блаце, јер само једна месна заједница - Стубал, није прикључена на ППТ везу; затим општина Житорађа са две неприкључене заједнице без телефона (Асановац и Зладовац); општина Прокупље, где је 58 месних заједница без телефона и општина Куршумлија је у најнеповољнијем положају, јер од 88 месних заједница, 76 је без икаквих телефонских веза.

У Топличком крају, од 270 месних заједница у 1996.г. телефонске прикључке је имало 212 заједница. Најповољнија ситуација је у општини Блаце, јер само једна месна заједница - Стубал, није прикључена на ППТ везу; затим општина Житорађа са две неприкључене заједнице без телефона (Асановац и Зладовац); општина Прокупље, где је 58 месних заједница без телефона и општина Куршумлија је у најнеповољнијем положају, јер од 88 месних заједница, 76 је без икаквих телефонских веза.

Табела 37. Стање телефонских прикључака у насељима где се користе објекти за смештај туриста, 1996.г.

Место	Број стално насељених становника	Број прикључака
Прокупље	28.303	7.553
Куршумлија	6.286	2.670
Блаце	5.228	1.630
Пролом Бања	92	221
Куршумлијска Бања	185	6
Луковска Бања	320	2
Рударе	310	2
Укупно:	40.274	12.084

Извор: ПТТ Србија, Прокупље, 1997.г.

Да сеоска насеља не би остала одвојена од осталог дела света, уведена је радио телефонија. Ово је само привремено решење, до коначног успостављања ПТТ веза са свим насељима Топличког краја. Постављен је оптички кабл од Ниша-Прокупља-Куршумлија за Приштину, а у току су припремни радови за постављање оптичког кабла од Куршумлије за Луковску Бању. Опала је платежно куповна моћ становништва и испражњена рурална средина (одсељавање и ниска стопа природног прираштаја) онемогућавају да се ова замисао на време оствари. Постоји понуда слободних телефонских прикључака, међутим, становништво због напред наведених чињеница није у могућности да то прихвати.

ТРГОВИНСКА МРЕЖА И ЊЕНА УЛОГА У ТУРИЗМУ

Веома важну улогу у комплетирању туристичке понуде има трговина.

До 1990.г. основни снабдевачи локалног становништва и туриста Топличког краја била су друштвена предузећа "Тргопромет" - Прокупље, "Косаница" - Куршумлија, "Јединство" - Блаце, и "Пасјача" Житорађа. У сектору друштвене својине бележен је из године у годину пораст броја отворених радњи, као и број запослених. У 1984.г. било је укупно 520 трговинских радњи са 1391 запосленим, док у 1990.г. 889 радњи са 2098 запослених. Број радњи се кретао знатно брже, по индексу 170.98, док број радника знатно спорије 150.83. Од 1990.г. сектор друштвене својине, бележи нагли пад у области трговине, док на другој страни расте учешће самосталних трговинских радњи.

Закон о предузећима, Закон о личном раду и други системски прописи омогућају да радници средствима у својини грађана могу да отварају и објекте самосталне трговине. Отварање самосталних трговинских радњи нарочито је било у експанзији од 1990 до 1994.г. када је уједно у највећој мери извршена приватизација друштвеног сектора, нагло су отворане многобројне трговинске

радње. Међутим, сада је успостављена равнотежа, односно, многи објекти су угашени због велике конкуренције, а остали су они који трговинску делатност обављају на законит начин.

У структури самосталних трговинских радњи су око 70% објекти прехранбене робе, док остало су комисиони и бутици. Према најновијим подацима Републичког завода за статистику од 8.1.1997.г. а који се односе на 1996.г. у Топличком крају је било 664 самосталне трговинске радње, и рачунајући да свака радња запошљава 2-3 радника, произилази да је запошљено 1387 радника.

Изградња капацитета трговинске мреже треба да буде у складу са потребама капацитета у индустрији и туризму, затим са порастом куповне моћи потрошача, као и са демографским и социјалним променама у структури становништва.

Иначе, посебних продавница у Топличком крају намењених иностраним посетиоцима нема, као што су продавнице сувенира, продавнице робе искључиво за инострана средства плаћања и сл. У структури трговинских објеката недостају одговарајући асортиман и понуда. Рачуна се да у структури потрошње код иностраних туриста, трговина учествује са свега 1-2%. Што се тиче осталих радњи, које би могле својим услугама да изазову интересовање туриста, нарочито производима домаће радиности, карактеристичним за Топлички крај, њих такође нема, јер занатство заостаје, постепено одумире а не води се рачуна о очувању бар оних врста, које би могле бити за странце туристичке.

УЛОГА ПРОИЗВОДНОГ И УСЛУЖНОГ ЗАНАТСТВА У РАЗВОЈУ ТУРИЗМА

Занатство заузима значајно место у привреди Топличког краја. Услуге производног и услужног занатства су саставни део туристичке понуде.

Многе занатске услуге у Пролом, Куршумлијској и Луковској Бањи су дефицитарне, што негативно утиче на туризам, нарочито у сезони. На другој страни сезонски карактер туризма неповољно утиче на развитак занатства, преко појединих заната, којим се обавља израда и пласман предмета за успомену (сувенири) врши се својеврсна туристичка пропаганда бања и њихових објеката; неискоришћене су могућности у представљању предмета народне радиности, карактеристичних и привлачних роба за све бројније туристе.

Током целе године, а нарочито у време сезоне, изван број занатлија и препродаваца нуди разноврсну робу око хотела и изворишта лековите воде од јефтених предмета за успомену до личних и кућних предмета. Велики број продаваца и гостију ствара свакодневно, првенствено у Пролом Бањи, посебан амбијент, налик на некадашње вашаре.

Изван број предмета за личну и кућну употребу израђују грнчари, пластичари и други по личном нахођењу, а који носе обележје краја. Производе се претежно индустријски, продају се у већини туристичких места и разликују се само по натпису. Удруживањем занатлија, ангажовањем стручњака и

уметника, организовањем изложби и расписивањем конкурса, може се постићи да сувенири буду естетски обликовани, функционалнији и квалитетнији, као и да врше пропагандну функцију.

Многи производи домаће радиности, са фолклорним обележјем и народном орнаментиком, као што су блузе са народним везом, миљеи, гоблени, штрикани џемпери, рукавице и чарапе, повремено се нуде бањским гостима.

У Куршумлијској и Луковској Бањи делатност производног и услужног занатства сведена је на најмању меру. Поред пекарских услуга, других скоро и нема.

Делатност производног и услужног занатства у Топличком крају, иако је недовољно развијена и територијално неравномерно заступљена, као сегмент туристичке привреде има значајно место у структури понуде. Недовољно су заступљене поједине врсте производног и услужног занатства, поготову у бањским местима Пролом, Куршумлијске и Луковске Бање. Потребе за услугама су разноврсне, почев од фризерских, кројачких, обућарских, златарских и других.

ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА СТАНОВНИШТВА И ОРГАНИЗАЦИЈА БАЊСКОГ ЛЕЧЕЊА

Здравствену заштиту становништва Топличког краја, према објављеној Уредби Владе Републике Србије у Службеном гласнику од 31.3.1997.г. обезбеђују 4 здравствене организације: 1. Дом здравља Куршумлија, 2. Апотекарска установа Прокупље, 3. Здравствени центар Прокупље, који обухвата општине Прокупље, Блаце и Житорађу (440 постеља) и 4. Завод за специјализовану рехабилитацију Куршумлијска Бања (30 постеља).

Овом уредбом о здравственој заштити изузети су Пролом Бања, која је у саставу Туристичког предузећа "Планинка" - Куршумлија и највећи део Центра "Жубор", Завода за превенцију инвалидности и рехабилитацију у Куршумлијској Бањи (јер од укупно 240 постеља, Влада Србије је прихватила да финансира у оквиру Завода за специјализовану рехабилитацију, само 30 постеља).

Бањско лечење је само једна од метода у лечењу људи од хроничних болести, поред класичне "кинеске медицине" (акупунктуре, акупресуре), лечења лековитим биљем, биоенергијом итд. Ефекат лечења може бити већи или мањи, а зависи од многих фактора. То је лек који у једном случају доноси велики успех а у другом потпун неуспех, као и сваки други, па се може поновити, допунити или кориговати, баш тако се то чини и са осталим методама у лечену.

Лечење у Пролом Бањи је веома разноврсно, комбиновано и комплексно. Уколико се тако схвати и примењује, оно је ефикасније. У њему се тесно преплиће деловање неколико фактора: лековита вода, лековито блато, специфично субалпско поднебље, разноврсни и садржајни пејзажи, аерохонотерапија, хидротерапија, различити медицински апарати, помагала и поступци, начин исхране (најчешће дијетална), убедљивост речи лекара, чврстоћа убеђења самог пацијента да ће до излечења доћи, издвојеност

пацијената из средине у којој стално живи и у којој је болест настала, емоционална узбуђења која могу настати у амбијенту нетакнуте природе и сл. Лековита вода се користи за лечење пијењем и у купкама. С обзиром на њена својства, да је главни састојак гас азот, који брзо нестаје из воде у додиру са ваздухом, најбољи ефекти у лечењу постижу се уколико се пије у одређеним количинама. Успех лечења у бањи зависи од удружених напора болесника и лекара. Лекар одређује начин лечења: колико ће болесник пити воде и кад, какве ће купке употребити, коликог трајања, како ће се хранити. Некадашњи бањски лекари вршили су сем првог, још и два контролна прегледа пацијента у бањи, који су потребни ради контроле и корекције лечења.

Лекарских упутстава о пијењу воде, коришћењу лековите воде и лековитог блата, као и премење осталих процедура (дијатермије, масаже, разних врста зрачења итд.) бањски гости треба да се придржавају. Правилно одређен начин пијења воде или примена неке друге бањске процедуре, заснивају се на провереној пракси и науци. На пример пијење воде пре јела, изјутра наште, или поподне, пре вечере делује ефикасније него узимање воде кад је варење у желуцу и цревима још у пуном току. Не треба пити много веће количине воде него што је одређено, а посебно то не треба да чине улкусни болесници са slabим срчаним мишићем и бубрезима који слабо луче.

За купке у лековитој води или лековитом блату важи правило да не сме бити дуже, ни топлије од предвиђеног.

Ново савремено купатило (медицинско-терапеутски центар) грађено је у току 1988. и 1989.г. а свечано отворено 10. октобра 1989.г. Захвата површину од 2.500м² и у топлој је вези са депадансом првим, тако да гости до свих медицинских услуга могу да дођу и врате се у своје собе без излажења у отворен простор, што је од посебне важности у зимској половини године. Објекат у потпуности задовољава захтеве тражње за бањским лечењем, рехабилитацијом и рекреацијом. Састоји се из пет функционално различитих одељења (блокова) који су повезани у јединствену грађевинско архитектонску целину: дијагностика и пружање основне и специјалистичке здравствене заштите, електротерапија, хидротерапија, пелоидотерапија, терапијско-рекреативни базен са салом за мануелну масажу и кинезитерапију.

У блоку за дијагностику и пружање основне и специјалистичке здравствене заштите налазе се две ординације опште праксе, две специјалистичке ординације и мала специјалистичка амбуланта за срчане болеснике са ЕКГ апаратом, дефибрилатором са кардиоскопом и апаратом за вештачко дисање. Ту су и соба за интервенције, савремено-клиничко-биохемијска лабораторија и апотека. Све просторије су снабдевене најсавременијом медицинском опремом. Уз обавезан преглед код бањског лекара може да се пружи комплетна медицинска заштита за све посетиоце бање.

Блок за електротерапију опремљен је савременим апаратима који се употребљавају у терапијске сврхе. Ту спадају апарати за терапију ултразвуком дводинамичним, галванским фарадским и интерферентним струјама, електрофорезом, локалну терапију топлотом (инфрацрвена и ултраљубичаста светлост, краткоталасна дијатермија). Примена ових апарата је широка, почев од интерне медицине, преко хирургије и осталих грана медицине, а у Пролом

Бањи се најчешће користе за лечење обољења и повреда кичменог стуба, костију, зглобова и мишића. У блоку за електротерапију уради се до 500 терапија дневно у време пуне бањске сезоне.

Блок за хидротерапију састоји се од пет када за подводну масажу, једне галванске каде, две четвороћелијске купке и 18 када за обично купање. У зависности од дијагнозе пацијента користе се лековите воде различитих температура (догревањем), од њене природне температуре око 30°C па све до 40°C. Блок за хидротерапију може да прими и до 550 пацијената дневно.

Блок за пелоидотерапију (блатну) састоји се од просторија за припрему и дела за апликацију (примену, стављање) лековитог блата. Земља за припрему пелиода узима се у непосредној близини изворишта "Пупавци", просеје се и заједно са лековитом водом убацује се у машину за припрему. Ту се блато меша и загрева до потребне температуре, па се тако припремљено ставља на оболеле делове тела. У зависности од индикација користи се топло, индиферентно и хладно блато у виду облога или директно. Блок за примену блата садржи 16 одељења (боксова) са медицинским лежајевима за стављање лековитог блата, директно или у виду облога, две блатне каде и још два бокса за директну примену лековитог блата. Лековито блато благотворно делује при лечењу псориазе, екцема и других обољења коже, на болести периферних крвних судова (посебно на проширене вене), разне упалне процесе на мокраћној бешици и простати, затим код болова у кичми и другим реуматским обољењима.

Терапијско-рекреативни базен дуг је 15 м и широк 9 м, а дубок од 155 до 190цм. Пуни се лековитом пролом водом, а њена природна температура од око 28°C стално се одржава. Услуге базена користи и до 250 посетилаца дневно.

У сали за кинези терапију и мануелну масажу услуге физиотерапеута и масера може да добије око 100 пацијената дневно. Осим класичне кинези-терапије (терапија покретима), односно адекватно укомпонованим програмом вежби и класичне мануелне (ручне) масаже, у бањи се изводе и традиционалне кинеске методе лечење - туина масаже и акупунктуре. За ове методе лечења специјално су обучена три физиотерапеута и два лекара специјалиста.

У сали за кинезитерапију, осим уобичајеног инвентара (струњача, шведске лестве, бицикл са ергометром), налази се и апарат ТМС-500, неуромишићни стимулатор, који се користи за тзв. пасивну гимнастику, рехабилитацију, јачање и повећање издржљивости појединих мишића. Користи се и за скидање целулита и побољшање контуре читавог тела.

У оквиру програма "Потпуна брига о лепоти", уз до сада поменуте третмане (хидромасажа, ручна масажа, комплексна терапија целулита), Пролом Бања својим посетиоцима нуди услуге уређајем ИМАГЕ II, у циљу побољшања изгледа здраве коже, њиме се ефикасно уклањају боре и затеже кожа на лицу и врату.

Блокови у медицинско-терапеутском центру међусобно су повезани централним холлом, у коме је смештен централни пулт са музичким стубом и разгласним системом. На пулту се могу добити све потребне информације о раду коришћења медицинске службе, а уз укупно уређен амбијент, пријатну музику и љубазно медицинско особље, боравак у медицинско-терапијском блоку одговара свим бањским посетиоцима.

Медицинску службу обавља екипа од пет лекара специјалиста (физијатри, интерниста, кожни, опште медицине), два лекара опште праксе и 18 радника више и средње медицинске струке, разних потребних профила (медицинске сестре, лаборанти, физио-терапеути, масери). У бањској сезони на помоћ долази 10-12 физиотерапеута. (Мађејка и Танасковић, 1994.).

У Куршумлијској Бањи у оквиру туристичке делатности у "Жубору", Заводу за превенцију инвалидности и рехабилитацију раде лекари одговарајућих специјалности са физиотерапеутима и осталим медицинским особљем. Целокупна здравствено-рекреативна активност у Куршумлијској Бањи одвија се у овом центру. Терапија се обавља применом савремених метода бањског лечења: балнео терапија, физикална терапија, електротерапија, хидротерапија, таласо терапија и медикаментоза. Индикације: превенција, лечење и рехабилитација повреда и болести локомоторног система, неуролошких и гинеколошких болести.

Терапијски блок се састоји од два базена за хидротерапију, када са купањем са разноврсним могућностима примене, легаје за апликацију блата, две сале за кинезитерапију, сале за ручну и окупациону терапију, кабина за масажу, електро-терапију и сл. Завод располаже и отвореним базеном олимпијских димензија.

У Луковској Бањи се користи здравствене услуге Дома здравља из Куршумлије. Преко целе године ради здравствена станица са два лекара и осталим особљем.

На основу искуства у бањи се пијењем, купањем и блатним облагањима лече болести органа за кретање, женских болести, обољења желуца, црева, јетре и жучних путева.

ДОСТУПНОСТ НАФТИНИХ ДЕРИВАТА

За потребе снабдевености локалног становништва, путника у транзиту и туриста Топличког краја, од значаја је и овај вид пружања услуга. Бензинске пумпе се налазе дуж најпрометнијих саобраћајница.

Топлички крај, нафтом и нафтним дериватима снабдева 13 бензинских пумпи, и то: 7 у државној и 6 у приватној својини.

Уочава се на први поглед да је мрежа пумпи прилично разграната, међутим, територијално је неуједначена, поготову кад се има у виду да ниједна од пумпи се не налази у бањама Топлице. Проломска и Куршумлијска Бања су од најближих бензинских пумпи удаљене по 10 км, док Луковска бања преко 30 км.

Након скидања економских санкција према нашој земљи, снабдевеност свих врста нафтних деривата за потребе ширег круга потрошача, а што је важно и за потребе туриста, је редовна и у свако доба дана.

СТАМБЕНО-КОМУНАЛНА ИНФРАСТРУКТУРА

У овој области у највећој мери долази до изражаја непосредан интерес становништва да сопстеном иницијативом и напорима (самодоприносом и сл.) унапређују услове сопственог живота и рада.

Снабдевеност градског становништва пијаћом водом је далеко боља, и креће се од 82% у Бלאцу, до 90% у Куршумлији. Централним водоводом код свих градских насеља, нису обухваћени једино периферни делови, где просторна удаљеност објеката у циљу повезивања изискује огромне материјалне издатке. Сви градски водоводи су под контролом Хигијенског Завода и у њима се врши дезинфекција.

Сеоски водоводи се ређе контролишу и у њима вода дезинфикује, јер за ове потребе неопходне су одређена материјална средства, која сиромашно сеоско становништво не може да обезбеди. Најмање процентуално учешће прикљученог становништва на водоводну мрежу је у насељима општина Бלאце и Житорађа по 25%, док је у општинама Куршумлије и Прокупље обухваћеност 60%.

За разлику од снабдевености водом за пиће, где становништво у градским насељима има прикључке од 82 до 92%, дотле прикључак на канализациону мрежу је далеко мањи, и креће се од Житорађе са најмањим 55%, до Бלאца са највећим 82%.

У сеоским насељима септичке јаме су неплански изграђене, у непосредној близини бунара воде за пиће, и прети велика опасност мешања ових вода и појаве разних заразних болести.

Акција да свако насеље и свака кућа у Топличком крају буду електрифицирани од 1980. до 1990.г. била је веома успешна. Према речима Стојана Динића, директора Електродистрибуције-Ниш, Погона Прокупље, на основу евиденције од 31.3.1997.г. било је само појединачних случајева неприкључених домаћинстава на струју. Таквих домаћинстава је негде од 200 до 300 за читав Топлички крај, што је занемарљиво мали број, ако се има у виду да у Топличком крају има 267 насеља. Ово се више односи на градска насеља, где су поједини објекти на периферији, и великој просторној удаљености.

И поред значајних резултата, нарочито у електрификацији Топличког краја, проблеми незадовољавајуће снабдевености, нарочито кад су у питању водоводна и канализациона мрежа су и даље присутни. у наредном периоду би требало битније изменити досадашње односе, у смислу бржег изграђивања ситне инфраструктуре, у првом реду водовода и канализације. Незадовољавајуће стање, поготову изван градских насеља, захтева програмско решавање на бази заједничког интереса свих будућих корисника.

Стамбени фонд у Топличком крају у последње време бележи сасвим мали пораст. Ово је последица економске блокаде која је била уведена над нашом земљом, осиромашених стамбених фондова за даље инвестирање и недовољно платежне куповне моћи становништва да улаже у стамбену изградњу.

Број станова је прилично висок, ако се има у виду да у Топличком крају живи 111.803 становника, односно, 2.3 становника на 1 стан. Овако велики број станова, не значи да су истовремено, ти станови опремљени, изузев

електричног прикључка, осталим елементима становања. Тешко је доћи до тачног података о томе колико има станова који би одговарали основној функцији живљења (струја, водовод, канализација итд.).

Највећи део стамбеног фонда Топличког краја је одавно изграђен и са становишта опремљености не задовољава. Изузетак су градска и приградска насеља, као и бањска места у погледу боље опремљености станова, и то у првом реду који су изграђени после 1960.г.

ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ

Историјат развоја туризма

Топлички крај почиње туристички да се искоришћава тек у првој половини XX века. Тачније, после изградње железничке пруге, модернијих друмских путева и комфорнијег угоститељског смештаја. До овог периода забележене су посете туриста везане за бањски туризам.

Куршумлијска Бања има веома дугу традицију. За време Римљана је била Aqua Vas, односно Aquarum Bassianae на важном путу Ниш-Куршумлија-Подујево-Липљан-Љеш. Постоје други остаци који говоре о коришћењу ове бање у овом периоду: опеке и зидине, сребрни новац и др. Бања је коришћена у средњем веку о чему сведоче развалине бање, руине прастарих цркава, трагови гробова и нека географска имена (стара црква на простору између Бањско и Дабиновачког потока звала се Бањска. За време Турака и ова бања је потпуно опустела, те је 1870.г. у њој постојала само једна дрвена зградаица.

Посете овој бањи везане су за неколико временских периода. Од 1833-1930.г. у бањи је изграђен први балнеолошки објекат "Старо купатило" које се налазило на месту данашње чесме са топлом сумпорном водом. Тада су сазидани и неки угоститељски објекти. У овом периоду забележене су и прве посете бање туриста који су долазили у бању да проведу свој годишњи одмор. Године 1911. завршена је изградња данашњег купатила, 1912.г. изграђено је још једно купатило од дасака са једним базеном. Иако није познат број посетилаца за овај период, зна се да је број гостију био већи него ли раније када је у бањи боравило 140 лица.

Интензива изградња Куршумлијске Бање и све већи промет забележен је у периоду од 1930.г. када је бању узело у закуп Акционарско друштво Куршумлијска Бања и када управо почиње модерна изградња овог познатог бањског лечилишта. У овом периоду изграђена је и адаптирана вила "Југославија" са 54 лежаја, саграђен хотел "Трст", изграђена је приземна зграда иза vile "Југославија", адаптирано топло купатило и изграђени многи други објекти: кафана "Топлица", вила "Косово" са 12 соба, вила "Далмација", вила "Здравље" и друге стамбене зграде.

Пред други светски рат бања је имала знатан број смештајних објеката са укупно 180 лежаја и у приватном смештају 40-70 лежаја.

Дакле, укупан смештајни капацитет намењен смештају посетилаца у том периоду био је са 250 лежаја. Посете бањи биле су везане за рекреацију, разоноду и одмор, те је бања осим балнеолошке функције већ у том периоду имала и рекреативни значај. Године 1931.г. забележено је 800 посетилаца. Године 1934 било је 728 гостију, 1935.г. 850, а уочи самог рата 1940.г. било је 1600 посетилаца. Ова модерна изградња је знатним делом уништена у другом светском рату. (Костић, 1962.).

У Куршумлијској Бањи од 1949.г. извршена је читава насеобинска изградња, уређени су бањски паркови и други рекреативни објекти, саграђена је хидроцентрала, изграђено је блатно купатило и други објекти, те је у овом периоду Бања знатно изменила функционално-амбијенталну средину и постала значајно средиште Топличког краја. Од 1989.г. из састава "Планинке" се издваја "Куршумлијска Бања" и делује самостално.

Куршумлија је од раније имала, па и данас је задржала транзитну туристичку функцију.

У предратном периоду Куршумлија је имала 17 угоститељских објеката. Међу њима најпознатији су били хотели "Европа" и "Корзо", затим кафане "Браће Ђурића", "Радојевића" итд. Највећи туристички промет имао је хотел "Европа" у чијем је саставу било 7 соба са 14 лежаја.

Национализацијом од 1948.г. сви угоститељски објекти постају власништво државне својине. Први назив новооснованог предузећа био је Угоститељско предузеће "Куршумлија".

У току резолуције информбироа, навјећи угоститељски објекти добијају совјетска имена (Европа-Москва, Корзо-Стаљинград).

Након успешно преброђене кризе информбироа и увођења радничког самоуправљања, туристичка делатност се развија са новим самоуправним односима. Старо име "Европа" се враћа, а име Стаљинград се мења у "Пролеће". Хотел "Пролеће" је срушен 1952.г. и уместо њега подиже се нова стамбена зграда у чијем се приземљу налазе продавнице текстилне робе, продавница мешовитом робом и гостиона "Пивница".

У предратном периоду број остварених ноћења у току једне године кретао се до 800, а у послератном развоју до 950. У структури домаћих посетилаца највише је било Срба, а најмање Словенаца, док код иностраних, преовладавали су Аустријанци, Немци и Италијани.

Пролом Бања је коришћена још у античко доба. За време постојања средновековне српске државе и све до друге сеобе Срба под Арсенијем IV Јовновићем Шакабентом 1739.г. бања је постојала. После ослобођења Топлице од Турака 1878.г. староседеоци су новим насељеницима пренели како су термалне изворе користили за лечење неких кожных болести.

У међуратно доба термални извори се све више користе. Уверење о њиховој лечилишној моћи ширило се међу становницима даље околине. Пред почетак другог светског рата бања је још увек непозната, изузев у пет околних срезова, а током лета 1939.г. имала је преко две хиљаде посетилаца, који су се по народном веровању, поглавито купањем и пијењем воде лечили од стомачних, кожных и реуматичних болести. Бања тада није имала основне услове за боравак и лечење, до ње се дуго и мучно путовало, углавном пешице или користећи сточну вучу, а посетиоци су морали да носе са собом све што им је било потребно за боравак у бањи (за исхрану, спремање хране, за спавање и сл.).

После другог светског рата побољшавају се саобраћајни услови (железничка пруга Куршумлија-Косово Поље завршена је 1948.г. а пут Рударе-Гајтан 1951.г. па је бања постала доступна из правца Рудара. Услови за смештај и боравак нису се много побољшали, али је посета из године у годину расла.

Добар глас о исцелитељској моћи проломбањских извора брзо се преносио широм Југославије од "уста на уста" али и преко штампе, нарочито од 1956.г. Евидентирање броја посетилаца и њихових ноћења почело је од 1961.г. када је бања постала друштвено власништво. Све до 1961.г. постојале су само две зграде између којих се налазио примитивно урађен базен. У јесу летње сезоне посетиоцима нису могле да се удовоље потребе у смештају, јер су ове примитивно уређене зграде располагале са свега 10 лежаја. Посетиоци су били принуђени да се обраћају за смештај суседном селу Пролому. Иако је Пролом удаљен око 2 км, клијентима није било тешко што иду овако далеко, јер су им лековита својства минералног муља представљала једини спас у лечењу кожних болести.

С обзиром на неуређеност базена за купање и примитивне изградње насеља, све до 1964.г. посета овој бањи била је прилично мала. Годишње је остваривано око 1000 ноћења, и то углавном од стране посетилаца из Србије и Македоније.

Од 1964.г. до 1967.г. у Пролом бањи су изграђени хотел "Радан" са 200 седишта и 28 лежаја, 10 викенд кућица са по 4 лежаја и монтажна кућа са 30 лежаја, постављена телефонска линија и далековод, а почела је и модернизација пута до овог лечилишта које је једно од најпосећенијих на југу Србије.

О даљој изградњи смештајних објеката у Пролом Бањи, било је речи у одељку "Смештајни капацитети" - Смештајни објекти СО Куршумлија.

Луковску Бању су користили за лечење римски легионари, који су имали и своје насеље у горњој бањи. И у средњовековној српској држави постојало је овде насеље, а болесници су долазили на лечење. У турско доба бања је запустела, а шума је покрила некадашње лечилиште. Досељавањем Динараца у Луково, почетком XIX века, обнавља се коришћење термоминералних извора, а на крају века постојало је примитивно купатило, док су се посетиоци смештали у вењацима и шаторима. (Мађејка и Танасковић, 1994.).

О уређености бање од 1952.г. до сада, већ је било речи у оквиру "Смештајно угоститељских објеката" - СО Куршумлија.

Када се ради о развоју туристичке делатности у осталим деловима Топличког краја, Прокупљу, Блацу и Житорађи, анализом развоја угоститељске делатности обухваћена је и туристичка активност.

Туристички промет данас

Анализа туристичког промета Топличког краја извршена је на основу података Републичког завода за статистику Србије као и увидом у документацију радних организација које се баве туристичком делатношћу.

Број туриста и ноћења

Савремени развој туризма у Топличком крају почиње изградњом савремених бањских хотелско-угоститељских капацитета и реконструкције и модернизације постојећих. У периоду од 1964-1990. године развој туризма Топличког краја је карактерисао раст броја долазака гостију и њихових ноћења. У 1964. години у Топличком крају реализовано је 9.415 долазака са 67.019 ноћења и дужина боравка 7,1 дан. Док у 1990. години остварено је 37.408 долазака са 256.550 ноћења и дужина боравка 6,9 дана. Опадање дужине боравка је резултат веће мобилности туриста и што овај крај све више добија транзитно обележје.

Ако упредимо Топлички крај са Републиком Србијом уоћемо да је у 1997. у односу на 1988. годину у Републици Србији број долазака опао од 4.507.000 на 2.143.572, односно по индексу 47,56, а за Топлички крај од 33.315 на 23.455 долазака (индекс 67,40), док број ноћења бележи пад у Србији од 12.891.000 на 7.275.440 (индекс 56,68) и Топличком крају од 195.718 на 158.965 (индекс 81,22). Узроци такве тенденције су вишеструки, а првенствено су везани за погоршавање економских и политичких прилика у претходној Југославији крајем 80-тих, затим за степен конкурентности тадашње Србије, а потом и за избијање ратних сукоба на просторима неких бивших југословенских република, санкције међународне заједнице, према нашој земљи, хиперинфлацију у СР Југославији током 1993.г. и друге факторе. (Унковић, 1995.).

Табела 38. Туристички промет у Топличком крају

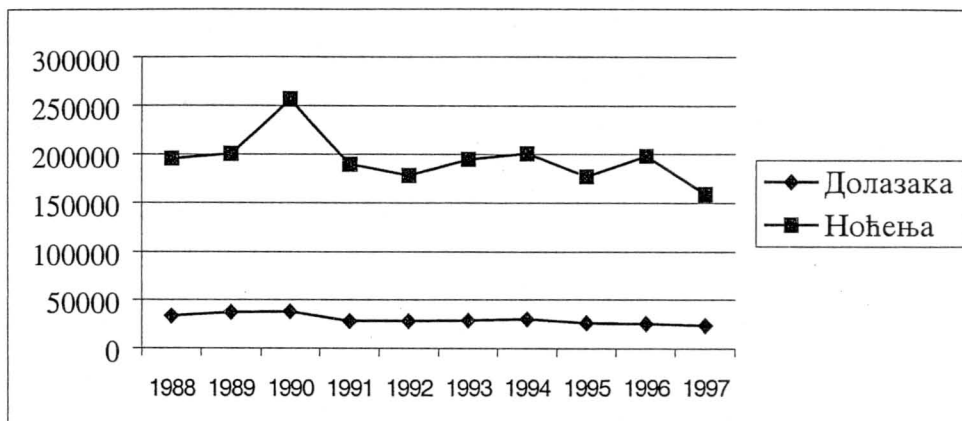
Година	Број долазака				Ноћења				Дужина боравка за Топлички крај
	Блаце	Куршум.	Прокупље	Топлички крај	Блаце	Куршум.	Прокупље	Топлички крај	
1988	1761	25154	6400	33315	5529	178913	11276	195718	5,9
1989	4839	26037	6046	36972	6434	180870	13734	201058	5,4
1990	4404	28287	4717	37408	8379	241172	6929	256550	6,9
1991	3285	20932	3490	27707	6496	178462	5180	190138	6,9
1992	3296	21325	3537	28158	6110	167320	4888	178318	6,3
1993	3347	21498	3584	28429	6364	183290	5319	194973	6,9
1994	4643	22851	2156	29639	8135	189943	2772	200850	6,8
1995	2416	21079	2168	25663	7872	165783	2997	176652	6,9
1996	1825	21615	1904	25344	4629	190571	2810	198010	7,7
1997	2003	19777	1675	23455	5035	150550	3380	158965	6,8

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Републици Србији, Београд, и подаци радних организација

У погледу туристичког промета Топлички крај спада у крајеве са малим туристичким прометом, односно са малим степеном туристичке развијености.

Графикон 10. Кретање броја долазака и ноћења туриста у Топличком крају у периоду 1988-1997 год.

Извор: Републички завод за статистику Београд

По општинама, једино је у Благу дошло до повећања броја долазака, због новоотворене спортске хале, која је добила не само регионални, већ и републички, а очекује се и међународни значај у појединим облицима такмичења, а пре свега у рукомету.

Највећи пад забележила је Општина Прокупље, која је један од смештајних објеката Дечје и омладинско одмаралиште "Ајданавац", уступила за смештај избеглица, тако да подаци из тог објекта нису евидентирани у укупан збир долазака и ноћења.

Куршумлија је захваљујући Пролом Бањи, у 1990.г. повећала број долазака и ноћења у односу на 1988.г. да би у 1997.г. дошло до осетног пада. Индекс кретања у 1997.г. у односу на 1988.г. износи 84.71. Највећи раст у 1990.г. који је имала Пролом Бања (15188 долазака и 145636 ноћења), што је била последица побољшања услова живота и лечења у бањи. Затим наступа период опадања туристичког промета, што је резултат опште економске ситуације у земљи и ратног окружења. У 1997.г. остварено је 11911 долазака и 104326 ноћења.

Од укупно 23445 долазака у 1997.г. у Топличком крају, на општину Куршумлија долази 19777, а на саму Пролом Бању 11911, односно 50.80%. Остварених ноћења у Топличком крају је било 158965, од тога Пролом Бањи припада 104326, или 65.63%. Овако високо процентуално учешће Пролом Бање у туристичком промету Топличког краја произилази из њене балнеолечељне функције и већег броја лежача. Захваљујући овако оствареном броју ноћења, изнад 100.000, Пролом Бања се налази на ранг листи значајнијих туристичких места СРЈ. Према подацима Савезног завода за статистику, Београд, за 1994.г. на ранг листи туристичких места која су остварила више од 100.000 ноћења, Пролом се налази на 20 месту, иза Новог Сада, са 1% учешћа на нивоу СРЈ.

Дужина боравка туриста

Задржавање туриста зависи првенствено од платежне могућности, слободног времена којима посетиоци располажу, врсте туристичког боравка као и од разноврсности понуде појединих места. У свету, па и код нас у последње време изражена је све већа мобилност туриста, са циљем да се што више види и упозна, са мањим задржавањем у једном месту. Боравак у Топличком крају првенствено је везан за здравствено лечилишну функцију Проломске, Куршумлијске и Луковске Бање, као и за транзитну улогу Прокупља, Блаца и Куршумлије.

Табела 39. Просечно задржавање туриста у смештајним објектима у Топличком крају

Место	Објекат	Категорија	Боравак туриста у данима		
			1990	1993	1996
Пролом Бања	"Радан" са депадансима	2 звездице	9,9	7,9	9,5
	домаћинства		7,9	11,4	10,1
Куршумлијска Бања	РХЦ "Жубор"	2 звездице	12,4	14,1	8,3
	Домаћинства		10,4	10,6	10,7
Луковска Бања	Кампови		6,8	6,7	9,2
	Домаћинства		5,9	10,3	8,5
Куршумлија	Преноћиште "Турист"		2,1	2,0	3,9
Рударе	Мотел "Рударе"	2 звездице	1,9	1,3	1,4
Блаце	Хотел "Језеро"	2 звездице	1,9	1,9	2,5
Прокупље	Хотел "Hammeum"	2 звездице	1,3	1,5	2,0
Топлички крај:			6,7	6,9	6,8

Извор: Подаци радних организација са смештајно угоститељским објектима у Топличком крају 1997.г.

У 1993. години у односу на 1990. у Топличком крају повећан је просечан боравак туриста од 6,7 на 6,9 дана, да би у 1996.години дошло до пада боравка на 6.8 дана. Најдужи боравак туриста 1996. године остварен је у хотелу "Радн" са депадансима у Пролом Бањи са трајањем од 9,5 дана, а најкраћи у мотелу "Рударе" 1,4 дана.

У приватном смештају најдужи боравак туриста је био у Куршумлијској Бањи од 10,7 дана а нешто краћи у Проломској и Луковској бањи.

Сезонска дистрибуција туристичког промета

Сезонска дистрибуција указује на врсте туризма и степен организованости туризма.

Највећи број долазака и ноћења у Топличком крају 1997.г. остварен је у августу и септембру месецу.

Табела 40. Туристички промет по месецима у Топличком крају 1997.г.

Месец	Домаћи туристи		Страни туристи		Укупно	
	Долазака	Ноћења	Долазака	Ноћења	Долазака	Ноћења
Јануар	515	3928	8	28	523	3946
Фебруар	1225	6875	13	42	1238	6918
Март	1278	6956	19	30	1297	6986
Април	1141	5008	33	45	1174	5073
Мај	1929	12923	23	66	1962	12989
Јуни	2037	13259	52	150	2089	13409
Јули	2358	19224	77	237	2435	19461
Август	3282	24378	113	342	3395	24720
Септембар	2880	22553	43	73	2923	22626
Октобар	2759	18595	8	8	2767	18603
Новембар	2185	15349	52	166	2237	15515
Децембар	1400	8824	5	15	1405	8839
СВЕГА:	23011	157763	444	1202	23455	158965

Извор: Подаци радних организација у смештајно угоститељским објектима са туристичким прометом у 1997.г.

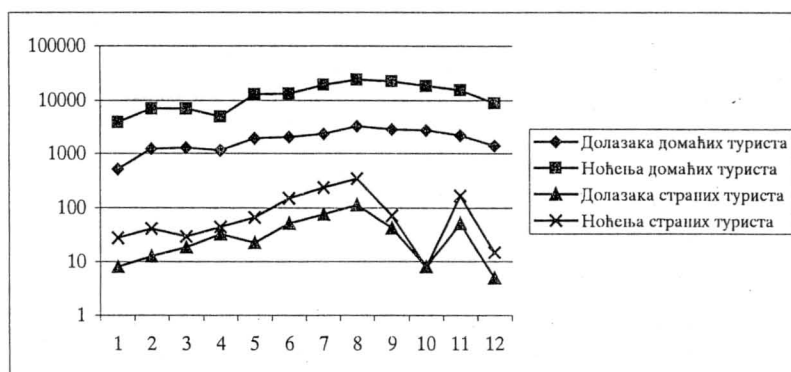
Сезонска концентрација туристичког промета је јако изражена. Период јун-септембар учествовао је 1997.г. са 51.72% у укупном броју ноћења. Од тога је у августу и септембру месецу реализовано 29.78%.

У структури долазака, домаћи туристи учествују са 98.11%, а у броју ноћења 99.24%. Учешће страних туриста је сасвим мало, односно у реализацији долазака 1.89%, а ноћење још мање 0.76%.

Сезонска концентрација иностраног туристичког промета за период јун-септембар у реализацији броја ноћења износи 66.72%, а од тога за јули и август 48.17%.

Најпосећенији месец у Топличком крају је август, затим септембар, јули и октобар.

Графикон 11. Туристички промет по месецима у Топличком крају у 1997 год.

Извор: Подаци радних организација у смештајно угоститељским објектима са туристичким прометом

Међу месецима са оствареним већим бројем ноћења су и новембар и јуни. Поменути месеци су сезонски, пошто се у сваком од њих реализује више од 1/12 (8,3%) од укупног броја ноћења у току године. Најмање ноћења се оствари у јануару месецу.

Што се тиче структуре туриста из СР Југославије и са територије бивше СФРЈ у Топличком крају 1997.г. највише их је било из Србије, која је учествовала са 22232 доласка (94,36%) и 154028 ноћења (90,69%). Учешће Црне Горе је са 431 доласком (1.84%) и 1972 ноћења (1.24%). Са територије бивше СФРЈ, највише доласка је било из Босне и Херцеговине 155 (0.66%) и 1389 ноћења (0.87%), а најмање из Словеније са 29 доласка (0.16%) и 82 ноћења (0.05%).

Табела 41. Промет туриста по месецима у Топличком крају из република СРЈ и са територије бивших република СФРЈ, у 1997.г.

Месец	Србија		Ц.Гора		БиХ		Хрватска		Македонија		Словенија	
	Ту-ри..	Но-ће.	Ту-ри.	Но-ће.	Ту-ри.	Но-ће.	Ту-ри.	Но-ће.	Ту-ри.	Но-ће.	Ту-ри.	Но-ће.
Јануар	543	3646	38	85	11	86	5	15	5	4	-	-
Фебруар	1112	7666	16	34	3	21	3	31	8	8	1	1
Март	1198	6787	14	48	6	125	1	5	1	1	2	2
Април	1047	4571	16	67	7	51	1	7	4	16	22	22
Мај	1836	12756	32	93	21	214	1	10	7	40	-	-
Јуни	1901	13166	58	128	8	17	4	56	19	66	4	4
Јули	2335	18114	47	130	18	185	4	19	22	119	2	211
Август	3293	24268	50	245	25	279	-	-	16	124	2	26
Септембар	2823	22331	24	188	11	130	2	20	7	37	1	20
Октобар	2691	17846	64	269	27	170	3	39	13	48	3	1
Новембар	2136	15245	43	73	7	57	5	56	9	17	2	4
Децембар	1337	7462	29	112	11	58	-	-	4	4	-	2
СВЕГА:	22232	154028	431	1472	155	1389	29	258	115	524	29	82

Извор: Подаци радних организација у области туризма 1997.г.

-Избеглице нису укључене у анализе туристичког промета.

Највећи број ноћења из Србије остварен је у августу и септембру месецу, а из Црне Горе, осим у октобру, максимум ноћења је био у августу месецу. Из бивших република СФРЈ, највише ноћења остварено је у августу и мају са подручја БиХ, а најмање из Словеније, чији максимум долази на јули и април месец.

Просечан боравак туриста из СРЈ са подручја Србије износи 6.9 дана, а из Црне Горе 3.4 дана.

Туристи из бивших република СФРЈ су имали дужину боравка и то: из БиХ и Хрватске по 8.9, Македоније 4.6 и Словеније 2.6 дана.

Домаћи туристи који се евидентирају као посетиоци Топличког краја, јављају се у свим врстама смештајно угоститељских објеката. Најдужи боравак је у Луковској 9.0, Куршумлијској 8.8 и Пролом Бањи 8.3 дана, што потврђује чињеницу да здравствено лечилишни туризам представља доминантан вид туристичких кретања.

Учешће иностраних туриста по земљама припадности

Промет иностраних туриста је од посебног значаја за привреду Топличког краја. Највећи број иностраних ноћења у 1997.г. имала је "Планинка" - Куршумлија, што у односу на Топлички крај износи 58.24%.

Табела 42. Промет иностраних туриста по земљама припадности у Топличком крају 1997.г.

Држава	"Планинка"		РХЦ "Жубор"		"Наммеум"		"Језеро"		Укупно	
	Дол.	Ноћ.	Дол.	Ноћ.	Дол.	Ноћ.	Дол.	Ноћ.	Дол.	Ноћ.
Аустрија	16	101	-	-	3	3	3	3	22	109
Белгија	-	-	-	-	1	3	-	-	1	3
Бугарска	-	-	-	-	28	46	32	45	60	91
Чешка	-	8	-	-	-	-	-	-	8	8
Француска	-	-	-	-	-	-	3	4	3	4
Грчка	-	8	-	-	8	8	-	-	16	16
Холандија	-	28	-	-	1	1	1	1	8	
Италија	18	50	-	-	73	219	11	34	102	303
Мађарска	7	7	-	-	1	1	3	3	11	11
Немачка	56	157	3	6	5	44	1	2	65	209
Румунија	30	60	-	-	18	19	1	1	49	80
Руска фед.	-	-	-	-	2	3	1	1	3	4
Турска	8	8	-	-	-	-	-	-	8	8
В.Британија	8	36	-	-	1	1	-	-	9	37
Швајцарска	19	63	-	-	-	-	-	-	19	63
Шведска	23	136	-	-	2	9	-	-	25	145
Ост.з.Европе	-	-	-	-	18	40	1	2	19	42
САД	15	38	-	-	-	-	-	-	15	38
Канада	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
СВЕГА:	222	700	3	6	165	402	54	94	444	1202

Извор: Подаци радних организација у области туризма

Хотел "Hammeum" - Прокупље има 402 ноћења, односно 33.34%. Најмању реализацију иностраних ноћења има РХЦ "Жубор" у Куршумлијској Бањи са 6 ноћења (0.49%)

Просечна дужина боравка у Топличком крају износила је 2.9 дана. Најдуже задржавање страних туриста било је у Пролом бањи 3.2, затим Прокупљу 2.4 дана, а најмање у Блацу 1.7 дана. У смештајним објектима Луковске Бање 1997.г. није било иностраних ноћења.

У структури промета иностраних туриста у Топличком крају, највише ноћења остварили су туристи из Италије 303 (25.20%), Немачке 209 (17.38%), Шведске 145 (12.06%) и Аустрије 109 (9.07%). Најмање ноћења је било из Француске и Руске Федерације по 4 (0.33%) и Канаде са једним ноћењем (0.08%).

Туристи са дужим боравком, Италијани, Немци, Швеђани, и Аустријанци су наши традиционални гости који посећују ловне терене у Топличком крају, а користе услуге смештаја у хотелима "Хамменум" - Прокупље и "Језеро" - Блаце, док у објектима "Планинке" у Пролом Бањи углавном бораве из здравствених разлога.

Са краћим задржавањем су тиристи у транзиту. Свакако да и они са коришћењем различитих видова услуга повољно утичу на повећање ефекта комплексне туристичке делатности.

Преовлађивање иностраних туриста из Италије, Немачке, Шведске и Аустрије, а имајући у виду психологију тих потрошача, указује нам на нужност развијања и прилагођавања понуде њиховој потражњи, који су веома значајни када су у питању привредни ефекти туристичког промета.

Уз значајне структурне промене иностраних туриста, задњих година је одржан релативно значајан степен емитивности грађана Топличког краја према иностраним дестинацијама, посебно Грчкој, Кипру, Бугарској и другим земљама. У недостатку званичних података о таквој тенденцији може да се говори на основу путничких агенција које се готово искључиво баве организовањем путовања, односно иницијативним пословима, а то пре свега ка иностранству.

ДОПРИНОС ТУРИЗМА У ПРИВРЕДИ ТОПЛИЧКОГ КРАЈА

Туризам као посебна привредна делатност одређује се према својој улози коју има у одређеној привредној целини. Његова важност одређује се учешћем појединих економских категорија, његовим темпом развоја и прометом структуре ове области у односу на успех целокупне привреде посматраног Топличког краја.

Због немогућности да се дође до комплетних статистичких података, пробелм територијалне обухватности у исказивању пословних резултата, само су неке од тешкоћа у покушају да се систематизују, обухвате и прикажу сви видови прихода који се остварују, кроз промет посетилаца.

Због тога и настојања у овом смислу треба прихватити као покушај да се прикажу приближни финансијски ефекти остварени кроз промет

посетилаца. С обзиром да се у протеклом периоду развој туризма у Топличком крају није кретао у складу са осталим привредним делатностима и поред постојања одговарајућих туристичких могућности, то је и туристичка делатност по оствареним ефектима другостепеног значаја. Узрок је пре свега у општој привредној неразвијености Топличког краја, лошим путевима - транзитним и локалним који повезују туристичке локалитете, недовољно развијеном угоститељству и другим видовима туристичке понуде.

Удео угоститељства у привреди Топличког краја у оствареном добитку 1997.г. износи 4.6%, док када је реч о губитку, његов удео је знатно мањи (0.3%). Општина Куршумлија са угоститељством у укупној привреди учествује са добитком 460000 динара, односно са 22.2%, знатно више изнад просека Топличког краја (4.6%) и Републике (0.6%).

Имајући у виду да угоститељство и саобраћај у укупном туристичком промету учествују са око 80% (угоститељство 50-60% и саобраћај 15-20%), а знајући да у 1997.г. у угоститељству остварена добит од 470000 динара, то је у саобраћају, а пре свега од стране домаћих туриста реализовано око 148000 динара.

Табела 43. Укупан финансијски ефекат у угоститељству у Топличком крају 1997.

Општина	Д о б и т а			Г у б и т а к		
	Прив. Ук.(у 000)	Угост. (у 000)	% учеш. уг.у пр.	Прив. Ук.(у 000)	Угост. (у 000)	% учеш. уг.у.п.
Прокупље	7227	7	0.1	21002	721	0.3
Куршумлија	2072	460	22.2	2739	-	-
Блаце	842	3	0.4	402	18 ²⁾	4.5
Житорађа	160	-	-	5233	-	-
Топлички крај:	10301	470	4.6	29376	90	0.3
Република	5279000	32000	0.6	17789000	185000	1.0

1) Губитак се односи на друштвено предузеће

2) Губитак се односи на два приватна предузећа

Избор: Збирна обрада података по годишњем рачуну за 1997.г., Народна Банка Југославије - Завод за обрачун и плаћања - Филијала Прокупље.

Поред ових примарних услуга које дају највећи допринос у области туризма, треба истаћи и значај услуга секундарног значаја, као што су трговина, занатство (пре свега услужног карактера) здравствене, културне и спортске.

У формирању туристичке понуде, а истовремено и потражње велики значај имају Туристички савез Куршумлије, Феријални савез Прокупља, Савез извиђача појединих општина, Удружење ловаца, Савез спортских риболоваца и Савез планинара Топлице.

Према процени, у 1997.г. у области туризма остварен је добитак од 1026000 динара.

ЗАСТУПЉЕНИ ОБЛИЦИ ТУРИЗМА

Топлички крај располаже разноврсним туристичким вредностима како природног тако и антропогеног порекла који испољавају низ погодности за туристички развитак.

Те погодности су пре свега:

1. Околност да магистрална саобраћајница пролази овим крајем правцем исток-запад, представља велико преимућство, природно предиспонирано за лакше саобраћајно повезивање са суседним крајевима.

2. Као предност треба такође узети повољну структуру и врсту предела. Наиме, у већем делу Топличког краја има још неискоришћених предела, свежих и пространих који чине иначе погодну средину за одмор и рекреацију. То су предели обично изван насељених места у којима кретање посетилаца није ничим онемогућено, већ несметано и слободно.

3. Разлике у рељефу условаљавају смену пејзажа а климатска и биолошка разноврсност омогућава лакши избор локалитета погодних за здравствено-рекреативни туризам.

4. Поред шума, пашњака, река, језера, термоминералних извора, лова, риболова, фолклора и културно-историјских споменика, од значаја су такође и природне реткости, како за домаћи, тако и инострани туризам.

5. За домаћи туризам, посебно омладински, Топлички крај је интересантан као поприште појединих догађаја из НОР-а и других историјских збивања из раније прошлости.

6. Свакако да најважнији потенцијал у досадашњем периоду развоја туризма представља и термоминерални извори и све анализирани бање.

На основу валоризације Топличког краја може се закључити да природни и антропогени потенцијали условљавали су у досадашњем периоду развоја више облика туризма.

Уствари, у Топличком крају заступљени су следећи видови туризма: 1. Бањски, 2. Транзитни, 3. Излетнички, 4. Екскурзиони и 5. Остали видови туризма (спортско-рекреативни, забавно-спортски, ловни, риболовни и сеоски).

Међутим, ови облици туризма нису ни издалека тако развијени како то поменути услови пружају.

Бањски туризам

За сада се овим видом туризма нарочито афирмисала Пролом Бања, јер по укупно оствареном броју ноћења (111.118), налази се на ранг листи туристичких места Југославије који прелази 100.000 ноћења. Куршумлијска Бања са 71.622 и Луковска Бања 3.680 ноћења у току 1996.г. су са мањом туристичком посетом. Дужи боравци и сезонска концентрација туристичког промета у периоду јуни-септембар, нарочито у августу и јулу месецу, је специфично обележје бањског туризма. Дужи боравци у Куршумлијској 12.8 "Жубору" и домаћинствима 10.7; Пролом Бањи "Радану" са депадансима 8.7 и домаћинствима 10.4; Луковској Бањи у камповима 8.7 и домаћинствима 9.3 дана

крију у себи не само рекреативну, већ и лечилишну функцију термоминералних извора, чије су атрактивне особине, такође постојане у току године.

Бањски туризам, захваљујући не само рекреативној и лечилишној, већ и привредној функцији убраја се у видове туризма са најразноврснијом структуром: економском, социјалном, старосном итд. Уствари, бање располажу могућностима за формирање разноврсне туристичке понуде. У вези са тим произилази да је и специјализација и урбанистичко-просторна индивидуализација, основа концепције бањског туризма и начин да се још више омасови ова врста туризма.

Транзитни туризам

У просечном туристичком боравку у Топличком крају осећа се јак утицај транзитних кретања. У Прокупљу, 1996.г. од 1904 туриста евидентираних у хотелу "Hammeum", боравио је свако од њих 1.5; Куршумлији 508 туриста у преноћишту "Турист" 1.5; мотелу "Рударе" у Рудару 2712 са по 1.2 дана и у Блацу хотелу "Језеро" 1825 туриста са 2.5 дана боравка.

Број посетилаца који су боравили у Прокупљу, Куршумлији, Блацу, Житорађи, Пролом Бањи, Куршумлијској Бањи, Луковској Бањи, Рудару и другим местима Топличког краја, са задржавањем краћим од једног дана је знатно већи.

Транзитни туризам је последица комуникативности географског положаја и садржајности туристичких вредности Топличког краја.

Са модернизацијом Топличке магистрале повећаће се прилив како домаћих, тако и страних туриста у оквиру транзитног туризма.

Излетнички туризам

За насеља Прокупље, Куршумлију, Блаце и Житорађу, излетничка кретања имају изузетан значај. Третирају се и као фактор продуктивности рада. Постоје и други елементи који објашњавају излетничка кретања становништва у градовима: загађеност ваздуха насеља услед заступљене индустрије и развијеног саобраћаја, стресови и психички замор који прате убрзан темпо живота у тим срединама, повољнија школско-образовна структура, развијеније културне навике, организованији саобраћај и већи број поседника моторних возила итд. Све су то истовремено и фактори који се различито одражавају на величину, па и на облик дисперзивно-излетничких зона, и наравно на масовност ове врсте кретања.

Излетничка кретања нису обухваћена прегледима туристичке статистике јер су најчешће у питању вишечасовни или једнодневни боравци који се не могу евидентирати. Велика заступљеност властитих возила у превозу и све разноврснији приватни сектор у излетничком угоститељству отежавају или скоро онемогућују неку реалнију процену овог промета у саобраћају или потрошњи.

Цени се да у градским насељима постоји укупна маса од 4.000-5.000 излетника у просеку. Свакако да је тај број у време празника знатно већи. Излетничке зоне су неправилног облика и релативно већег радијуса, а битно је да ће са порастом животног и друштвеног стандарда излетничка кретања бити масовнија и све изразитија потреба градског становништва.

Најатрактивније вредности излетничког туризма Прокупчана везане су за Хисар, Боровњак, Бели Камен, Ајданавац, Копаоник и Облачинско језеро.

За Куршумличане излетничка кретања се одвијају до Самокова, Костурнице, Боровњака, Куршумлијске и Пролом Бање.

Блачанима главна мета оваквог вида туристичких кретања су акумулације "Ђелије" на Расини, Блачко језеро, Јастребац и Копаоник.

Житорађани своју излетничку активност усмеравају на планину Пасјачу и реку Топлицу.

Уопште посматрано, до сада није много учињено на опремању излетничких места и локалитета, а још мање на пропагирању излетничког туризма.

У циљу јачања излетничког туризма неопходно је шире повезивање Топличког краја са осталим подручјима.

Екскурзиони рецептивни и иницијативни туризам

Овакав вид туризма везан је за упознавање значајнијих туристичких места како у Топличком крају, тако и у осталим деловима СРЈ у којој је Топлички крај само део појединих туристичких вредности. Екскурзиона су комбинована туристичка кретања. Потребне за овом врстом кретања су двојаче: упознавање нових вредности (културна потреба) и као облик туристичке рекреације. То су унапред планирана и организована кретања. Пласманом овог типа понуде баве се углавном путничке агенције и саобраћајна предузећа. Потражња у овој врсти кретања је доста разноврсна и веома стабилна што им даје посебан економски значај.

Прва категорија обухвата школске екскурзије а друге организоване туристичке групе. У организовању екскурзионих кретања највише удела имају агенције "Експрес" - Ниш и "Говеђаркомерц" - Прокупље. Школске екскурзије локалног карактера усмерене су на упознавање бањских места, природних реткости, културно-историјских споменика, музеја, значајнијих радних организација итд.

Организоване туристичке групе, посредством "Експрес" - Ниш, "Говеђаркомерц" и "Протурс" из Прокупља крећу се у земљи и иностранству.

"Експрес" - Ниш и "Говеђаркомерц" - Прокупље екскурзије организују искључиво својим аутобусима, док "Протурс" - Прокупље у превозу користи аутобусе других саобраћајних предузећа. Екскурзије се односе на феријалце, лизвиђаче, планинаре, омладину, ђаке и колективе радних организација. За омладину-ђаке екскурзије су усмерене према свим реномираним местима Југославије, док код осталих организационих група, како у нашој земљи, тако и у иностранству (Грчкој, Бугарској, Турској итд.).

Далеко већи ефекти ових агенција били би када би међу њима постојала узајамна сарадња и имале већу подршку од стране скупштине општина Топличког краја.

Остали видови туризма

Недовољно је рађено на развијању масовнијих видова туризма, мада се они у Топличком крају могу и те како афирмисати.

Спортско рекреативна активност

Овај вид туристичке активности карактеристичан је за Куршумлијску, Пролом и Луковску Бању, Копаоник, Јастребац, Бели Камен и Видојевицу, за одмор и тренинг спортиста, за планинарење, смучаре и извиђаче, затим поред Топлице и њених притока за риболовце, а на прибрежној и планинској зони за ловце.

Забавно спортска активност

Јавља се у градским местима у току одржавања појединих спортских манифестација у фудбалу, рукомету, боксу, кошарци и др. Не окупљају се у датим местима само становништво Прокупља, Куршумлије, Блаца и Житорађе, већ и осталих места Топлице која гравитирају овим местима. Том приликом, у зависности од тога, да ли се ради о Прокупљу, Куршумлији, Блацу или Житорађи, као и од саме врсте манифестације, да ли је у питању фудбал, бокс, рукомет или кошарка, окупи се од 500-2.000 посетилаца, што представља значајну забавно-спортску манифестацију.

Ловни и риболовни туризам

Ловни туризам Топличког краја је стекао афирмацију својом понудом не само у нашој земљи, већ и у неким страним земљама (на пример у Италији). Најбоље услове смештаја и опреме пружа "Протурс-Нампеум" - Прокупље, на ловним теренима Јастрепац, Пасјаче, Видојевице и Копаоника. Најчешће се организује лов на јаребице, зечеве, фазане, дивље свиње, срне и јелене.

Удружење риболоваца "Топлица", и поред досадашњих скромно постигнутих резултата, својом активношћу настоји да туристичка понуда буде што садржајнија.

Сеоски туризам - основе развоја

Својим положајем, надморском висином и богатом ресурсном основом брдско-планинска села Топличког краја пружају погодне услове за развој сеоског (руралног) туризма, као допунске делатности. Овај селективни вид туризма може допринети преквалификацији сеоског становништва и његовом задржавању на селу.

У Топличком крају села су претежно концентрисана на додиру котлине и речних долина, у појасу од 400-900 м н.в. Већином се налазе у близини главних саобраћајница и градских насеља.

Садржаји понуде сеоског туризма могу бити:

- здравствено рекреативни (климатско лечење, пешачење и сл.),
- спортско и радно-рекреативни (лов, риболов, планинарење, обављање лакших пољопривредних радова - чување стоке, сакупљање сена, брање воћа и др.),
- гастрономски (домаћи специјалитети, еколошка храна),
- привлачни зелени пејзаж, бистри планински токови, природне лепоте, планинске куће-брвнаре, воћњаци, ливаде и други атрактивни елементи,
- етнолошко-еколошки (представљање живота сељака и историје сеоских насеља и ширег краја на изворан начин, фолклорне игре и песме, народни обичаји, традиционалне спортске игре, боравак у незагађеној и здравој средини и др.).

За развој здравствено-рекреативног и спортско и радно-рекреативног туризма, нарочите погодности својом ресурсном основом и положајем пружају:

Села општине Житорађа (Асановац, Каре, Коњарник, Старо и Ново Момчилово); општине Прокупље (Баботинац, Микуловац, Костајница, Крушевица, Пискаљ, Бејашница, Бресница, Велика Плана); општина Блаце (Придворица, Попова, Трбуње, Барбатовић); општина Куршумлија (Непосредна близина Луковске Бање - Мрче, Парада, Требиње, Штава; Пролом Бање - Механе, Пупавце, Лубница; Куршумлијске Бање - Равни Шорт, Дабиновац, као и насеља у непосредној близини будуће акумулације "Селова" - Пачарађа, Селова и Мерћез).

Сва ова села су електрифицирана, а у већини од њих постоје сеоске продавнице или се налазе у њиховој непосредној близини, изграђени аутомобилски путеви и водоводи, а у неким и амбуланте. У њима постоје повољни услови за производњу све траженије здраве природне хране, без присуства пестицида и других хемијских супстанци.

Најзабаченија насеља Топличког краја, која су уједно доживела и највећи степен депопулације, интересантна су по остацима патријархалног начина живота, етнолошким карактеристикама и природним лепотама (Буколорам, Обртинце, Селиште, Жалица, Растелица, Сеоце). Међутим, у њима су, због слабе приступачности, удаљености од градских насеља и патријархалности становништва, ограничени услови за развој сеоског туризма. Ипак, ова села би путем ревитализације и другим мерама могла добити значајну улогу у развоју амбијенталног и етнолошко-еколошког туризма.

Материјални и еколошки услови за развој сеоског туризма у Топличком крају из године у годину постају све повољнији. Села са изразито класичном пољопривредном функцијом одумиру и трансформишу се у полифункционална насеља. Изградњом нових породичних кућа, путева и водовода и опремањем кућа савременим уређајима, знатно су побољшани услови боравка на селу.

ПЛАНСКА ОСНОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА

У Топличком крају који Горњом Топлицом припада средишњој Копачничкој зони високо планинских регија издвајају се мање територијалне јединице.

Туристички локалитети су основне просторне јединице посматране туристичке регије. Имају извесну туристичку вредност и своју индивидуалност која се наглашава у средствима пропаганде. Туристички локалитети су основа у процесу туристичке валоризације, јер су окосница понуде и одговарајућег туристичког промета.

Туристички центри настају просторним и пословним повезивањем два или више туристичка локалитета сличне или различите физиономије и туристичке понуде. Истичу се као главни носиоци развоја туризма у регији којој припадају.

Туристичке зоне су делови туристичких регија који се истичу богатством и разноврсношћу туристичких вредности, које чине одређену целину. Обухватају више туристичких локалитета и туристичких центара, који се својом туристичком понудом међусобно допуњују.

Туристички правци су просторно-прометни елементи туристичких регија. Потенцирају развој транзитног туризма, као и формирање локалитета и центара на местима пресецања важнијих саобраћајница, или поред туристички атрактивних природних и антропогених вредности. (Станковић, 1994.).

Места која испуњавају услове да се могу сматрати туристичким разликују се по намени, а тиме и по уређењу и опремљености. Тако се према основним карактеристикама међу туристичким местима и локалитетима у Топличком крају који привлаче туристе најчешће убрајају: бањска места, културно историјска, планинско-климатска, природни споменици и сл.

Због велике важности коју туристичка места имају за развитак туризма постоје у неким важним туристичким земљама и посебни прописи, који се доносе са сврхом да се утврде услови што их мора испуњавати неко место да би се сматрало туристичким. Тим се прописима обично утврђује посебни положај таквих места у вези са њиховим повећаним обавезама, у вези са саобраћајним, угоститељским, културним, хигијенско-здравственим, водоснабдевање, електроснабдевањем, канализационим и сличним објектима, затим естетским, административним и другим условима, али им се признају посебна права. Та се састоје у приоритету у пропаганди, у праву убирања боравишне или лечилишне надокнаде, тзв. туристичке таксе, у предности у инвестиционој политици, у повољнијим условима кредитирања и др. Обавезе и права често се разликују према врстама туристичких места (на пример посебно су велике обавезе с обзиром на хигијенски стандард у бањама).

Према критеријуму датим у Статистичком годишњаку Републике Србије за 1995.г. под туристичким местом се сматра место које испуњава следеће основне услове:

- 1) Атрактивне (природне лепоте, лековити исвори, културно-историјски споменици, разне културне, забавне и спортске приредбе итд.).
- 2) Комуникативне (могућности приступа, саобраћајне везе, итд.).
- 3) Рецептивни објекти за смештај и уз њих пратећи објекти за пружање разних услуга - трговинских, занатских, ПТТ и сл, затим паркови, купалишта, шеталишта и др.). (Републички завод за статистику, Београд, 1995.).

Према овим критеријумима туристичка места су разврстана, у пет група, и то:

- средишта република и аутономних покрајина,
- бање,
- приморска места,
- планинска места
- остала туристичка места.

Основицу привредног развоја туристичких места управо представља туристичка привреда или, шире речено, рецептивни фактори, који обезбеђују пружање разних врста туристичких услуга.

Од рецептивних фактора базични потенцијал чине природне и антропогене атрактивности које је неопходно студиозно валоризовати.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ТОПЛИЧКОГ КРАЈА

У теоријским расправама највише је дилема и размимоилажења о томе шта представља туристичка вредност и који је њен израз. Да ли је туристичка вредност квалитативна или квантитативна, субјективна или објективна оцена, променљива или константна величина, као и да су и сами елементи променљиви по броју и врсти или се увек валоризују исти елементи.

На основу истраживања професора др Драгице Томке, као најзначајније су следеће карактеристике туристичке вредности:

1. Туристичка вредност је релативна величина, која зависи од времена, простора, развијености и карактеристике туристичке тражње, али и од субјективне процене аутора.

2. Туристичка вредност је мање или више субјективна оцена. Субјективност туристичке вредности не мора и не би смело да значи да је непромењива и без значаја за туристичку праксу. Субјективност вредности је мања и приближава се објективности с повећањем ауторитативности аутора валоризације.

3. Туристичка вредност је променљива, а зависи од развијености туристичке тражње и понуде, али и од променљивости основних својстава туристичког објекта који се вреднује. Иако је туристичка вредност релативна, субјективна и променљива, не сме се доводити у питање потреба примене туристичке валоризације, већ се повећава значај истраживања туристичких потенцијала. Не одредити туристичку вредност неког објекта, појаве и простора а приступити развоју туризма врло често се показује као кобна грешка с последицама као што су оштећена природа и погрешно уложене

инвестиције. Туристичка валоризација, значи не може бити шаблонска већ претпоставља врло конкретна истраживања којима се утврђује квалитет простора и његове компаративне предности у односу на вредности исте врсте и у односу на матична места боравка.

Најзначајнији метод туристичке валоризације је комбиновани квалитативно-компаративни метод који користи квалитативне и квантитативне изразе којима се исказује туристичка вредност.

У туристичкој валоризацији Топличког краја коришћен је Викићевићев метод квантитативне анализе појединих фактора.

Фактори туристичке понуде су распоређени у пет група, и то:

1. Природне,
2. Друштвене,
3. Саобраћајне,
4. Смештајно - угоститељске и
5. Посредничке.

Као мерила валоризације узети су: 1: Географско-туристички положај, 2. Квантитативно-квалитативне особине, 3. Апсолутна вредност, 4. Могућност искоришћавања, 5. Уклопљеност у туристичко богатство, 6. Постојање ланца туристичке понуде, и 7. Веза са туристичком политиком.

Вредновање је вршено оценама: 1 - незадовољава, 2 - задовољава, 3 - добра и 4 - изузетна.

Туристички значај је приказан римским бројевима: I - међународни, II - национални, III - регионални и IV - локални.

Код опште туристичке вредности коришћена су почетна слова добијених оцена фактора туристичке понуде: З - задовољава, Д - добра

Оцена резултата валоризације:

Према Вукићевићевом методу квантитативне анализе, може се закључити да општа туристичка вредност Топличког краја задовољава, као и да је његов туристички значај регионалне вредности.

Анализирајући показатеље туристичке понуде, валоризоване према већ наведеним мерилима, долази се до закључка, да су природни атрактивни фактори у граници између регионалног и националног туристичког значаја и да имају добру општу туристичку вредност.

Друштвени атрактивни, саобраћајни, прихватни (туристичка рецептива) и посреднички фактори (туристичке путничке агенције) су регионалног значаја и имају задовољавајућу општу туристичку вредност.

Валоризацијом истих показатеља туристичке понуде појединих општина Топличког краја Прокушља, Куршумлије, Блага и Житорађе, да се закључити да њихова општа туристичка вредност задовољава, с тим што је у Куршумлији најсадржајнија туристичка понуда националног и међународног значаја.

Као посебно атрактивни мотив издваја се Бавоља варош, изразито природна реткост мађународног значаја. Коришћење термоминералних извора у Проломској, Куршумлијској и Луковској Бањи представљају окосницу развоја туризма Топличког краја.

Будући развој туризма треба заснивати на увећаним инвестицијама и активностима у циљу туристичког уређења Топличког краја.

Од битног утицаја биће побољшање економске и политичке сарадње наше земље са осталим земљама широм света.

Табела 44. Туристичка валоризација Топличког краја

Топлички крај станје 1997. ОПШТА MERILA TURISTIČKE PONUDE	Географско туристички положај	Квантитативно - квалитативне особине	Апсолутна вредност	Мogućност искоришћавања	Уклопљеност у туристичко богатство	Постојање ланца фактора туристичке понуђе	Однос туристичке понуђе	Туристички значај	Општа туристичка вредност	Средња оцена
I Природни атрактивни фактори										
1. Надморска висина	3	3	3	2	3	2	2	II	D	2,57
2. Геолошки састав	3	4	3	3	3	2	3	II	D	3,00
3. Морфолошка структура-природне реткости	3	4	3	2	3	3	3	II	D	3,00
4. Клима		3	3	2	2	2	1	III	Z	1,86
5. Воде	2	4	3	2	3	3	3	II	D	2,85
6. Шумски покривач	2	3	2	2	2	1	2	II	Z	1,86
7. Животинјски свет:										
-lovni фонд	2	3	2	2	2	1	1	III	Z	1,86
-riblji фонд	2	2	2	3	2	1	1	III	Z	1,86
II Друштвени атрактивни фактори:										
1. Културно исто- ријски споменици	3	3	3	3	3	2	2	II	D	2,71
2. Активне културне установе	2	3	3	3	3	4	3	II	D	3,00
3. Етнографско богатство	2	2	2	1	1	1	2	III	Z	1,57
4. Атрактивне и друге приредбе	2	2	2	3	2	3	3	III	Z	2,43
5. Кулинарство	2	2	2	3		2	2	III	Z	1,86
III Саобраћајни фак- тори(туристичке комуникације)	3	2	3	3	3	3	2	II	D	2,71
IV Прихватни фактори:										
1. Хотелијерство	3	2	3	2	2	3	2	III	Z	2,29
2. Ресторантерство	3	2	2	3	2	2	2	III	Z	2,29
V Посреднички фактори	2	2	3	2	2	3	1	III	Z	2,43
Средња вредност	3	3	3	2	3	2	2	II	Z	2,36

Извор: Научна литература (Томка,1989; Радуловић, 1977). и сопствена истраживања

КОНТРАКТИВНЕ ЗОНЕ ПЕРСПЕКТИВНИХ ОБЛИКА ТУРИЗМА

Процес квантификавања тражње према појединим туристичким вредностима је сложен, јер је неопходно знати какве туристичке мотиве и које туристичке услуге туристи желе, односно колико их траже и колику су цену за то спремни да плате, као што је неопходно знати и друге особености туристичке тражње. Неопходно је утврдити елементе туристичке потражње који директно утичу и на величину контраktivне зоне појединих туристичких места. Анализом просторне детерминанте туризма утврђени су значај и улога простора у одвијању туризма, односно да је простор узрок и циљ туристичких кретања и оквир у коме се остварује туристичко кретање.

Посматрано у односу на једно туристичко место, простор око њега се може посматрати на два начина. Прво, свако туристичко место је саставни просторни и функционални део туристичке регије у којој се развија један или више облика туризма са мањим или већим утицајем на просторне и друге промене целог географског простора те регије.

Осим тога, свако туристичко место је део, односно центар неке зоне у којој се одвијају двосмерна туристичка кретања ка том туристичком месту и од њега ка емитивним местима туриста. ова зона названа је контраktivном. (Ахметовић-Томка, 1984.).

Ка туристичком месту се крећу туристи из више различитих емитивних места, са већег или мањег просторног растојања. Туристичко место својим атраktivним својствима, односно својом комплетном туристичком понудом, утиче на потенцијалне туристе и привлачи их, контрахује, ка својим вредностима.

Контраktivна зона је променљива, јер на њу утичу многобројни фактори туризма, који су такође променљиви. Променљив је њен радијус, правци, масовност посете из одређених праваца, а то значи и њена стабилност.

Контраktivна зона неког туристичког места се разликује од дисперзивне зоне. Дисперзивна зона се налази око неког емитивног места, зона из које одлазе туристи из места становања и у којој се може наћи више туристичких места. Контраktivна зона се простире око туристичког места и у себи садржи више делова дисперзивних зона матичних места.

Свако туристичко место, без обзира на врсту туристичке понуде, има око себе већу или мању контраktivну зону из које му долазе туристи. Каква ће то зона бити зависи од многих фактора. Формирање контраktivне зоне једног бањског места са могућностима развоја стационарног туризма, разликује се од начина формирања и карактеристика контраktivне зоне туристичког места са могућностима развоја излетничког, викенд туризма и др.

Критеријуми за одређивање контраktivне зоне појединих туристичких места нису исти. Разликују се за поједине врсте туризма (атраktivност, саобраћајна повезаност, смештај и др.).

У вези са положајем, атраktivним, рецептивним и комуникативним факторима туристичке понуде Топлички крај поседује одговарајуће контраktivне зоне: локалну, регионалну, републичку, југословенску и европску. Због недовољне изграђености саобраћајница и смештајно

угоститељских објеката, величина контрактивних зона свих видова туризма (бањског, транзитног, излетничког, викенд, пословног, конгресног, сеоског, еколошког и др.) није адекватна вредностима атрактивног потенцијала, па ни туристичко географском положају Топличког краја.

Сваки облик туризма има своју просторну и временску компоненту, своје мотиве и ефекте по којима се разликују и који му дају одређени значај.

Бањски туризам

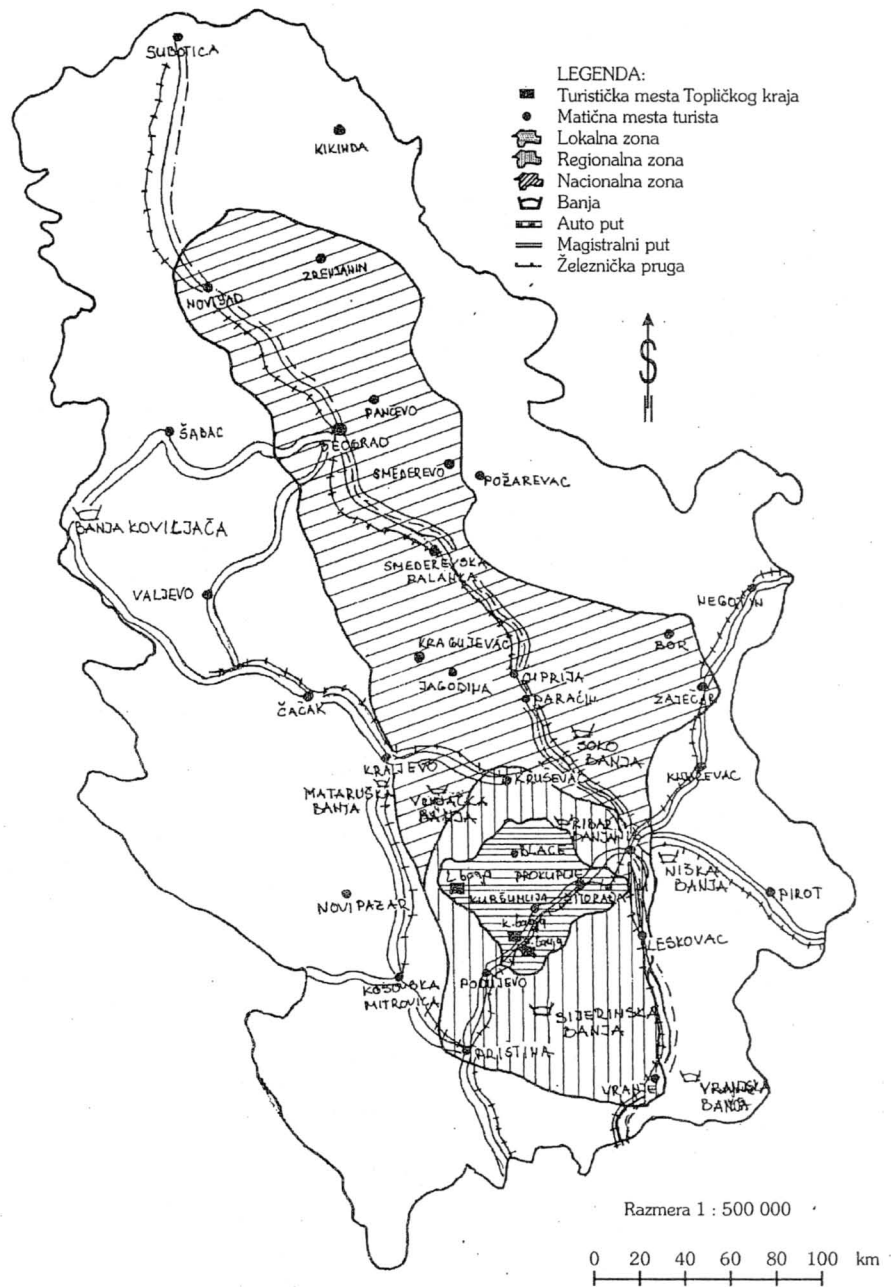
Извори туристичке тражње су различити, почев од локалне и регионалне контрактивне зоне, карактеристичне за све бање Топличког краја, са знатно широм контрактивном зоном у Куршумлијској и Пролом Бањи.

Најближа, локална емитивна зона као извор туристичке тражње за све облике туристичких кретања располаже следећим карактеристикама: (Подаци се односе на општине Куршумлију, Блаце, Прокупље и Житорађе), - Републички завод за статистику, Београд, 1991.г.

Од 111.706 становника колико је било у Топличком крају према попису од 1991.г. на становништво од 7.5-70 година долази 93.391. У индустрији је запослено свега 13421 радник, што има за последицу низак национални доходак по становнику (64.9% од просечног дохотка на нивоу Републике). На један аутомобил долази 11 становника, што се одражава на недовољну мобилност посетилаца сопственим возилима и оријентацију углавном, на друмски-аутобуски превоз. У једном стану живи близу 3 становника, што нам указује да станови нису рационално искоришћени.

У географској структури посетилаца у времену од 1988-1997.г. учешће туриста локалне контрактивне зоне било је највеће у Луковској Бањи 49.6%, затим у Куршумлијској 41.1%, а најмање у Пролом Бањи 7.6%.

Из регионалне контрактивне зоне која се односи на општине Ниш, Лесковац, Врање, Крушевац и Приштину, централно место у туристичкој тражњи има Ниш, административно, културни и привредни центар региона. Од Пролом Бање је удаљен 82 км, Куршумлијске Бање 71 км и Луковске Бање 91 км. Град Ниш 248.000 становника 21 индустријским објектом, 41.825 радника запошљених у индустрији, дохотком 117.7% у односу на просек Србије, једним аутомобилом на 5 и једним станом на три становника. У географској структури посетилаца Ниш у Куршумлијској Бањи учествује са 32.7%, Проломској 9.8% и Луковској Бањи 3.5%. Познато нам је да се у близини Ниша налази неколико уређених бања - Нишка Бања 11 км, Соко Бања 61 км и Рибарска 76 км.

Карта 19. Контрактивна зона бањског туризма Топличког краја

Табела 45. Регионална контрактивна зона (општине: Ниш, Лесковац, Врање, Крушевац и Приштина)

Општине:	Повр. км ²	Број стано.	Станов. 7.5 - 70 год.	Број запослених у индустрији и рударству	Национални доходак по становнику просек Србије 100%	Број станов. по аутомо.	Број станова
Ниш	583	248000	195211	41828	117.7	5	75990
Лесковац	1025	162000	122383	20356	82.1	7	43729
Врање	860	86600	67478	16321	102.0	8	22074
Крушевац	854	136200	109031	22110	129.6	6	40679
Приштина	527	200600	163690	8070	44.0	12	35338

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1996.г.

Лесковац је после Ниша највећи град Јужног Поморавља. Општина Лесковац има 162.000 становника, са 20 фабрика и 20 356 индустријских радника. Удаљеност Лесковца од Пролом Бање износи 102 км, Куршумлијске 91 и Луковске Бање 122 км. Са развијеном текстилном и фармацеутском индустријом и истовремено из дневне излетничке зоне топличких бања. Међутим, туристи се опредељују за ближе бање: Сијарињску 53 км и Врањску 89 км.

Врање са 86.600 становника, познато је по низу фабрика: "Симпо" (намештај), "Коштана" (обућа), "ДИН" (дуванска индустрија) итд. У индустријским објектима запошљава преко 16.000 радника. Доходак је 102.0% на нивоу Републике, са 8 становника по 1 аутомобилу, и 4 становника по 1 стану, што заостаје у поређењу са осталим местима из регионалне контрактивне зоне Нишом, Крушевцем и Лесковцем.

Крушевац средиште општине са 136.200 становника, од тога запошљени у индустрији 22.110 радника. Велики индустријски центар са 16 фабрика, међу њима "14. октобар" (грађевинске и рударске машине), "Црвена Звезда" (намештај), "Мерима",

"Рубин" и др. По оствареном дохотку од 129.6% предњачи у односу на остала места регионалне контрактивне зоне.

Приштина као општина има 200.600 становника, од тога у индустрији запошљава релативно мало 8.070 радника, што има за последицу низак доходак 44.0% на нивоу Републике, једним аутомобилом на 12, и једним станом на 6 становника, што указује на недовољну развијеност Косова и Метохије. Најближи већи град који се налази у дневној излетничкој зони на удаљености 61 км од Проломске, 48 км од Куршумлијске и 90 км од Луковске бање.

Из треће шире регионалних републичких контрактивних зона треба поменути Београд, Нови Сад, Бор, Крагујевац и Јагодину.

Од градова са већом удаљеношћу, навјећи значај има, Београд, административно привредни центар СРЈ. Од Пролом Бање је удаљен 290 км, преко Крушевца, а Куршумлијске 279 км и Луковске Бање 299 км. Путем преко Ниша, растојање је веће за 28 км. Град са 1.604.200 становника, 162.450 запошљених у индустрији, дохотком од 166.2%, већим бројем моторизованих туриста (1 аутомобил на 4 становника), стамбаеним фондом (1 стан на три становника), уз то са бројним штетним последицама по здравље људи. Са јако

развијеном индустријом и саобраћајем, представља највећи туристички дисперзив СРЈ. На мањој удаљености од Београда постоје бројне бање и друга туристичка места са дужом традицијом, бољом уређеношћу и садржајнијим боравком.

Табела 46. Трећа емитивна републичка зона са бањама Топличког краја (општине: Београд, Нови Сад, Бор, Крагујевац, Јагодина)

Општине:	Повр. км ²	Број станов.	Станов. 7.5 - 70 год.	Број запослених у индустрији и рударству	Национални доходак по становнику просек Србије 100%	Број станов. по аутомо.	Број станов.
Београд	3222	1604200	1374225	162450	166.2	4	440061
Нови Сад	699	266200	208308	34534	200.6	4	85537
Бор	856	59900	47391	12693	148.4	5	17602
Крагујевац	835	180200	135642	36233	121.4	5	51847
Јагодина	470	77200	67330	10103	105.3	7	23940

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1996.г.

Нови Сад са 266.200 становника, од тога, запошљених у индустрији 34.354, изразито високим дохотком 200.6%, великим бројем аутомобила (1 аутомобил на 4 становника) и стамбеним фондом (1 стан на три становника), представља значајан извор туристичке тражње за бањама Топличког краја.

Бор са 59.900 становника и захваљујући Рударско топионичарском басену има водећу улогу у привредном развоју Источне Србије. Национални доходак од 148.4%, повољан број аутомобила (5 становника на 1 аутомобил), и три становника по једном стану, јасно указује на могућност мобилности становништва.

Крагујевац има 180.200 становника и представља средиште Шумадије. Познат је по фабрици аутомобила "Црвена Застава", производњи хране "Црвена звезда" и др. У индустрији запошљава 36.233 радника, са дохотком од 121.4, затим 5 становника по једном аутомобилу и 3-4 становника по једном стану, што нам говори о знатном потенцијалу туристичке тражње.

Јагодина са 77.200 становника, 12 индустријских објеката у којима је запошљено преко 10.000 радника. Од фабрика треба истаћи: фабрика каблова, "Јухор" (сухомеснати производи) и "Јагодина" (пиво). Према упоредним подацима који прате животни стандард становништва, Јагодина заостаје у односу на остала места треће емитивне зоне према бањама Топличког краја.

У географској структури посетилаца Топличких бања, изузев Луковске, највише удела има Београд (10.6% у Куршумлијској и 30.5% у Пролом Бањи).

У структури посете Лесковац учествује у Проломској Бањи са 6.9% и Куршумлијској Бањи 2.1%. Видно је учешће Бора 2.3% у Куршумлијској, и 2.4% у Проломској Бањи. Остала места Србије учествују са 8.8% у Куршумлијској, 22.1% у Проломској и 22.5% у Луковској Бањи. Војводина учествује код свих бања са 10.8%, Косово и Метохија са 19.3% и Македонија са 8.1%.

Табела 47. Географска структура посетилаца Топличких бања (1989-96)
у процентима

	Лесковац	Бор	Београд	Остали део Србије	Војводина	Косово и Метохија	Македонија
Куршумлијска Бања	2.1	2.3	10.6	8.8	1.2	0.8	0.5
Пролом Бања	6.9	2.4	30.5	22.1	5.4	7.7	7.6
Луковска Бања			8.2	22.5	4.2	10.8	

Извор: Републички завод за статистику, Београд, 1996.г.

Контрактивна зона Топличког краја протеже се на Црну Гору, која је у оквиру СРЈ, затим на бивше републике СФРЈ, као и на поједине европске и ваневропске земље. Учешће Црне Горе је са 1.64% долазака и 1.24% ноћења. Са територије бивше СФРЈ, највише долазака је било из Босне и Херцеговине 0.66% долазка и 0.87% ноћења, а најмање из Словеније са 0.16% долазака и 0.05% ноћења.

Највећи утицај Топличког краја у иностраним земљама је у Италији са 25.2% ноћења, Немачкој 17.38%, Шведској 12.06%, и Аустрији 9.07%. Од укупно 1202 остварених иностраних ноћења у 1997.г. у смештајно - угоститељским објектима Топличког краја у бањама је било 706, што нам говори о доминацији бањског туризма у оквиру иностране туристичке тражње.

Транзитни туризам

Положај Топличког краја и садржај туристичких вредности у односу на суседне конкурентне туристичке регије предодредили су и његову транзитну контрактивну зону. Према подацима радних организација у смештајно-угоститељским објектима за 1997.г. у Прокупљу за хотел "Нампеит", дужина боравка туриста је 2.0 дана, Блацу у Хотелу "Језеро" 2.5 и мотелу "Рударе" 1.4 дана.

Од укупно 23.455 доласка и 158.965 ноћења остварених у 1997.г. у Топличком крају са задржавањем од једног дана, на овај вид туризма долази 3430 ноћења. Број посетилаца који су боравили у појединим местима Топличког краја са задржавањем мање од једног дана је знатно већи и креће се преко 100000 у току године.

Излетнички туризам

Излетничка кретања нису обухваћена прегледима туристичке статистике јер су најчешће у питању вишечасовни или једнодневни боравци који се не могу евидентирати. Везано за временски краће трајање туристичког боравка подручја излетничких кретања се налазе ближе местима становања потенцијалних туриста. Мањи фонд слободног времена и краће трајање туристичког боравка условљавају и краће трајање путовања, од емитивних до туристичких места. Излетничка туристичка кретања су масовна кретања и то

како због броја туриста, тако и због учесталости путовања сваког туристе у току године, у чијој основи стоји задовољење рекреативних потреба у најширем смислу, везаних за свакодневни или недељни одмор.

Излетничка кретања имају бројне позитивне ефекте:

- у току излетничких туристичких кретања може се организовати и одвијати најпотпунија и најсвестранија рекреација у току свакодневног и недељног одмора,

- излетничка туристичка кретања захтевају мању потрошњу туриста за туристички боравак и поред оствареног рекреативног, физичког и социопсихолошког ефекта. Мања потрошња се остварује због тога што су код излетничких кретања искључени или сведени на минимум трошкови око смештаја па и исхране, а остале трошкове - превоз, забава, разонода и друго, могуће је планирати у складу са могућностима,

- излетничким кретањима остварују се одређени економски ефекти, који су мањи од економских ефеката од других облика туризма, али нису безначајни. С друге стране, инвестиције у уређењу и опремању излетничких туристичких места су мање од инвестиција у туристичко опремање других туристичких места,

- излетничка туристичка кретања имају и своје социоекономске ефекте који се пре свега огледају у пружању услова за рекреативни туристички боравак већем броју туриста, под приступачнијим условима, чиме се потиже развијање и ширење туристичке културе. (Томка, 1984.).

Најмања је контрактивна зона код једнодневних излетничких кретања. Код тих кретања контрактивна зона има пречник око 50 км и обухвата насељена места локалне емитивне зоне, која су центри општина Прокупље, Куршумлија, Блаце и Житорађа, као и места из регионалне зоне Ниш и Подујево.

Друга по величини је контрактивна зона дводневних и вишедневних излета. Њен радијус је просечно око 100 км. Обухвата Лесковац, Крушевац и Приштину, као и насељена места у оквиру границе које повезује ова места.

Цени се да у градским насељима локалне емитивне зоне Топличког краја, постоји маса од 4.000-5.000 излетника.

Излетничка кретања прокупчана везана су за Хисар, Боровњак, Бели Камен, Ајдановац, Растовницу, Копаоник и Облачинско језеро.

Блачанима излетничка кретања оријентисана су на акумулацију "Ђелије" на Расини, Блачко језеро, Јастрабац и Копаоник.

За куршумличане излетничка кретања се одвијају до Самокова, Костурнице, Боровњака, Куршумлијске и Пролом Бање.

Житорађани излетничку активност усмеравају на планину Пасјачу и реку Топлицу.

Излетници Подујева и Ниша углавном посећују Куршумлијску и Пролом Бању.

Из друге контрактивне излетничке зоне централно место имају Проломска и Куршумлијска Бања, затим Ђавоља варош и комплекс манастира св. Богородице и св. Николе, а знатно мањи утицај због своје недовољне уређености и опремљености Луковска Бања.

Остали видови туризма

Контрактивне зоне осталих облика туризма изискивала би једну далеко ширу анализу у времену и простору. Сви ти облици туризма, било да се ради о пословном, конгресном, сеоском, спортско - рекреативном, ловном, риболовном, еколошком и другим облицима туризма нису развијени према могућностима Топличког краја.

- Са привредним јачањем Топличког краја улоге општинских центара, а посебно Прокупља као административно-културног и привредног центра постаје привлачније и стедиште је је пословних људи из појединих крајева Југославије.

- Топлички крај постаје позорница међународних скупова, тако да су у 1997.г. одржана два научна скупа са темом: 1) "Антрополошка открића у свету и у нашој земљи" и 2) "Воћарство приоритет дугорочног развоја агроиндустрије Југославије".

- Рурална зона Топличког краја својим положајем, надморском висином и богатом ресурсном основом пружа погодне услове за развој сеоског туризма, као комплементарне делатности матичног становништва. Овај вид селективног туризма може допринети преквалификацији сеоског становништва и његовом задржавању на селу. Села су концентрисана у појасу од 400-900 м н.в. и већином се налазе у близини главних саобраћајница и градских насеља. Садржаји туристичке понуде су разноврсни: здравствено-рекреативни, гастрономски, амбијентални и етнолошко-еколошки. Туристи углавном долазе из локалне и регионалне емитивне зоне Прокупља, Ниша и Лесковца.

- Ловни туризам се постепено афирмише и окупља све већи број присталица како из наше земље тако и из иностранства. Најбоље услове смештаја и опреме пружају хотел

"Намтеум" - Прокупље и "Језеро" Блаце са ловним теренима на Јастрепцу, Пасјачи, Видојевици, Радану и Копаонику. Већина домаћих ловаца је из локалне и регионалне емитивне зоне, а из иностранства углавном из Италије, Немачке и Шведске.

Удружење спортских риболоваца "Топлица" настоји да афирмише риболов као вид туристичке понуде, јер чисте воде горњих токова притока Топлице пружају изванредне могућности за развој риболова. У зависности од склоности посетиоци су укључени у разне врсте такмичења.

У последње време доста се говори о еколошком туризму који добија све већи број присталица. Како животни простор урбаних средина, као последица нарушавања еколошке равнотеже, подстакло у извесној мери загађење, јавља се неопходна потреба за овим видом кретања. Таквих простора у брдско-планинском делу Топличког краја има на околним планинама, првенствено на Копаонику, Јастрепцу и Радану, треба их уредити и ставити у функцију овог вида туризма.

Туристички садржаји, знаменитости светског значаја, на примеру Ђавоље Вароши стварају контрактивне зоне националног и светског значаја. Својеврсни феномен који се упоређује с Баштом богова у САД, а налази се у горњем току реке Топлице, сливу Косанице. Развој едукативног туризма

односно школе у природи изискује свестрани научни приступ и туристичко уређење уз материјалну помоћ наше и међународне заједнице.

Туристичка тражња је хетерогена и еластична и свако туристичко место, афирмисано или потенцијално из Топличког краја било којом врстом туризма да се бави мора се прилагођавати прохтевима савремене туристичке тражње.

ТУРИСТИЧКИ ЦЕНТРИ И ЛОКАЛИТЕТИ

Према критеријумима и концепту организације који су садржани у Просторном плану Републике Србије, део Топличког краја се налази у оквиру Средишне (Копаоничке) I Б Зоне високопланинске регије I степена која обухвата КОПАОНИК - Туристику регију Б-1 са Жељином, Равном планином, Столовима и Гочом, горњом Расином, ГОРЊОМ ТОПЛИЦОМ, горњим Лабом, Врњачком Бањом, Краљевом, Матарушком Бањом, Јошаничком Бањом, Рашком, Лепосавићем, Подујевом, КУРШУМЛИЈОМ и Брусом. Основне карактеристике Зоне Б СРЕДИШЊЕ (КОПАОНИЧКЕ) високопланинске Туристичке регије Б-1 КОПАОНИК да су међународног и националног туристичког значаја.

Топличким крајем пролази Транзитни друмски коридор Е-752 Ниш-Прокупље-Приштина, који се сврстава у ранг степена осталих коридора са међународним и националним туристичким значајем.

Бање Топличког краја према критеријумима и концепту туристичке понуде су рангиране на следећи начин: Пролом Бања II степена - националног значаја, док Куршумлијска и Луковска Бања III степен - националног и регионалног значаја.

Пролом Бања и Куршумлијска Бања испуњавају услове и сматрају се бањским туристичким центрима. Иако се бање налазе у непосредној близини, скоро и да не постоји пословна сарадња међу њима, Изградњом путног правца Прокупље-Куршумлија-Косаничка Рача-Подујево-Приштина, фреквенција саобраћаја је заобишла Куршумлијску Бању, до тада много познатију од Пролом Бање. Док се на једној страни нагло развија Пролом Бања, на другој страни изузев новоизграђеног РХЦ

"Жубор" за превенцију и рехабилитацију радника од стране Републике, остали објекти због смањеног туристичког промета подлежу зубу времена и постепено се руше. У самој Планинки којој организационо припада Пролом Бања далеко се више средстава издваја на уређењу бањског простора. Радници Планинке својим личним радом и одрицањем од дела оствареног дохотка допринели су много на туристичком уређењу простора. У сваком случају да није изостала и помоћ шире друштвене заједнице.

Просторне јединице које располажу смештајним објектима и у којима се већ одвија одређени туристички промет представљају примарне туристичке локалитете. Од њих највеће могућности да добију статус туристичког места, односно центра, јер обједињавају више суседних локалитета и располажу ресурсном основом за развој више облика туризма, имају Куршумлија, Луковска Бања, Прокупље и Блаце. Компаративне предности за развој туризма

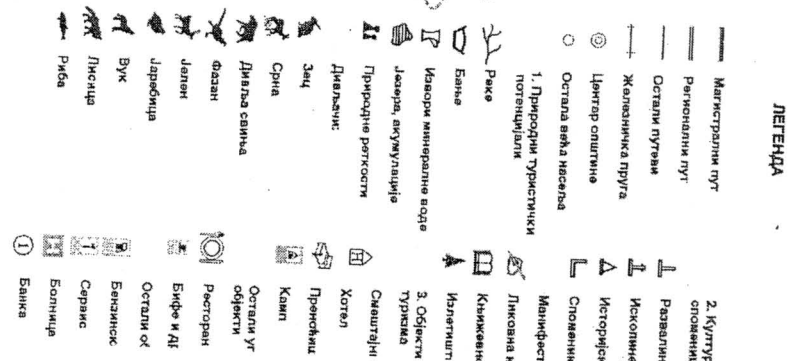
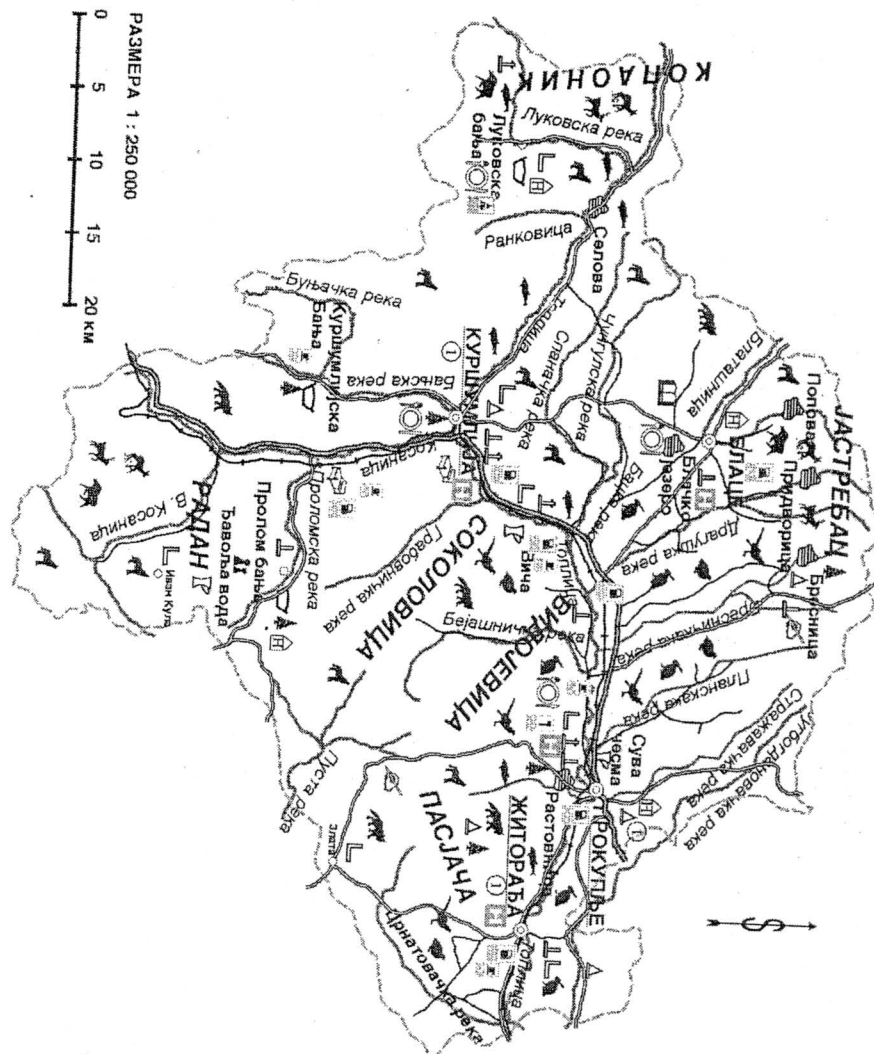
распореда и низа других релевантних елемената. значајних за формирање туристичке понуде, као и од захтева и интензитета туристичке тражње.

Међу потенцијалним локалитетима који могу имати запаженије место у туристичкој понуди Топличког краја истичу се првенствено Бавоља Варош, природни споменик светског значаја, затим Селова, Иван Кула, Преполац, Блаташница са Јанковом клисуром, Сува чесма, Плочник, Концел, Вича, Ајдановац, Бели Камен и Глашиначка чука.

Топлички крај у туристичкој понуди са разноврсним вредностима због неадекватне економске политике коју воде поједине општине, не делују јединствено.

За разлику од других служби, при Топличком округу у Прокупљу, а за потребе Републике не постоји ресор у области туризма који би пратио ову делатност. Неопходна је координација ове делатности на нивоу Топличког краја. Попут Куршумлије, и у осталим општинама треба иницирати оснивање туристичких савеза. Испољавају се парцијални интереси појединих туристичких центара и локалитета и не постоји јединствен систем функционисања. Информативна туристичка делатност везана је за Планинку - Куршумлија, Протурс - Прокупље и Језеро - Блаце. Неопходна је узајамна сарадња свих посредника у формирању туристичке понуде и јединственог наступа Топличког краја на домаћем и иностраном туристичком тржишту. Корелациону туристичку активност треба пренети на ниво Топличког краја са седиштем у Прокупљу, у координацији са Министарством за туризам Републике Србије.

Топлички крај како је то просторним планом Републике Србије предвиђено функционисаће у оквиру Средишње (Копачичке) зоне високо планинских регија, где ће простор Горње Топлице са Пролом, Куршумлијском и Луковском Бањом са седиштем у Куршумлији бити важна полука туристичког развоја овог дела Србије.

Прилог карта 21. Туристички потенцијали Топличког краја

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У односу на светске и европске трендове туризма, досадашњи развој и испољене тенденције туризма у Србији а самим тим и у Топличком крају указују на следеће стање и проблеме:

1. Туризам је неразвијен посебно у односу на природне потенцијале, а затим у односу на положај У Републици, њену културну баштину и друге мотиве.
2. Нису се пратили и уважавали у довољној мери трендови светске и европске туристичке тражње.
3. Бројна су административна и субјективна ограничења утицала на слабо интегрисање потенцијала и активности у функционалне туристичке целине.
4. За детаљнију планску организацију и уређење туристичког простора неопходно је екзактно вредновање простора у односу на одговарајуће туристичке и њиме комплементарне активности.

Развој туризма представља један од приоритетних праваца укупног развоја Топличког краја. Имајући у виду значај ове гране као расположиве туристичке вредности, даљи бржи развој туризма треба да допринесе динамичнијем укупном развоју.

Основне претпоставке развоја, са ширег развојног становишта, чине:

1. Релативно задовољавајућа саобраћајна повезаност Топличког краја.
2. Компаративне предности за развој туристичке привреде, које се огледају пре свега у природним али и антропогеним туристичким могућностима и материјалној бази,
3. Нарастање интереса и већ створене навике за рекреативним одмором у широј контрактивној зони,
4. Могућности за развој поред бањског, још планинског, сеоског, транзитног, рекреативног (спортског и здравственог) туризма.

Као развојни фактор од посебног значаја, даљи бржи развој туризма ослоњен је и на расположивим незагађеним оазама (чист ваздух, воде и незагађено тло) чије ће вредности, нарочито у времену које је пред нама, добити у значају.

Према подацима из годишњег рачуна за 1997.г. Народне банке Југославије - Завода за обрачун и плаћање - Филијала Прокупље, од укупно оствареног добитка 10.301.000 динара на нивоу Топличког краја, после агроиндустријског комплекса, индустрије и трговине, највише удела са 470.000 динара имала је туристичко-угоститељска делатност. Туристичко-угоститељска делатност се у друштвеном сектору највећим делом одвија у оквиру Планинке - Куршумлија, Протурс - Ајдановац Прокупље и Копаоник - Блаце. Топлички крај је погодан за развој туристичке привреде, јер постоје многобројне могућности које до сада нису коришћене.

Већи део Топличког краја налази се на обронцима планина Копаоника, Јастрепца и Радана, а обухвата и планину Пасјачу, и одлукује се прилично благом климом, изванредним природним лепотама и погодним теренима за развој туризма у свим годишњим добима. Поред тога, Топлички крај је врло богат термалним и минералним водама, а надалеко су познате Проломска, Куршумлијска и Луковска Бања. Постоје изванредни услови и могућности за пружање комбинованих услуга кроз развој бањског, планинског, сеоског и ловног туризма.

Компаративне предности Топличког краја су и у могућностима комбиновања туристичких услуга са развојем привредних (производних и услужних грана) које базирају на ресурсима здраве животне средине. Скупљање и прерада лековитог биља по чему је Топлички крај већ познат (Амер-чај) и присутност чисте пијаче флаширане воде Пролом Бање и други слични примери из привреде. Одрживи развој и пласман здраве воде, хране и могућност бањског лечења су данас врло популарни на европском туристичком тржишту.

У предстојећем периоду развој домаћег туризма и угоститељства ослањаће се на пораст реалне личне потрошње становништва. Повећан обим личне потрошње, наиме пружа могућности потпунијег развитка њене структуре у којој расте удео трошкова за одмор, рекреацију и задовољење нематеријалних елемената животног стандарда. Осим тога, значајан пораст туристичких и угоститељских услуга очекује се и повећањем прилива туриста кроз излетнички, екскурзиони а наорчито транзитни туризам.

На овакав развој туризма повољно ће утицати пуштање у саобраћај савременог пута Топличке магистрале Ниш-Прокупље-Приштина, који се даље надовезује на Јадранску магистралу и Међународни пут Будимпешта - Нови Сад - Београд - Ниш - Скопље - Грчка и Блиски исток, као и повећана мобилност становништва због пораста броја аутомобила. Наравно, ово предпоставља и изградњу далеко развијеније мреже бочних савремених путева, који би допринели да многи до сада неискоришћени туристички потенцијали буду приступачнији.

Прокупље

Општину Прокупље карактерише еколошки здрава средина погодна за здравствено рекреативни туризам, воде богате рибом, затим и скијашким теренима, који омогућавају развој зимско-спортског туризма. Поред тога планине су богате шумом и обилују појединим врстама дивљачи што пружа могућности даљег развоја ловног туризма.

Културно историјски споменици допуњују природне потенцијале, чиме овај простор постаје атрактивнији за посетиоце. Манастир у Ајдановцу из XII века, затим црква св. Прокопија и кула Југ Богдана на брду Хисар, као и други споменици из даље и блиске историје представљају интересантне атракције.

Као туристички потенцијал посебно треба поменути да се Прокупље развило у индустријски центар и постаје средиште пословних људи, што ствара услове за развој пословног туризма.

Положај града омогућује развој транзитног туризма који је значајан не само за ово подручје, већ потенцира интензивна туристичка кретања према познатим бањама Проломској, Куршумлијској и Луковској.

Садашњи капацитет у туризму и угоститељству могу бити полазна основа будућег развоја, а чине их хотел "Нампеум" са 80 лежаја и Дечје и омладинско одмаралиште у Ајдановцу са 100 лежаја.

Концепција будућег развоја туризма и угоститељства заснива се на реалним основама за њихов развој. Постоје услови за развој следећих видова туризма: 1) транзитни, 2) ловни и риболовни, 4) здравствено рекреативни, 5) зимско-спортски и 6) сеоски туризам.

Да би се развили ови облици туризма потребна су далеко већа улагања у изградњу модерних саобраћајница и смештајно - угоститељских објеката.

Ревитализација села, са производњом еколошки здраве хране и заустављањем процеса одсељавања становништва стварају се услови да се афирмише сеоски туризам јер за то постоје одговарајући услови.

Здравствено-рекреативни, ловни и зимско-спортски туризам могу се знатно унапредити осмишљеним програмима сарадње са сеоским домаћинствима који располажу бројним неискоришћеним ресурсима за пружање угоститељско туристичких услуга. Посебно зимско Ђ спортски туризам треба развијати интегришући га са развојем овог туризма у Копаоничкој зони.

Циљеви развоја туризма и угоститељства огледају се у томе да туризам и угоститељство искористе природне, антропогене и остале вредности и на тој основи допринесу убрзавању развоја укупне привреде, повећању дохотка, запослености и стандарда становништва.

Према пројекцији инвестиције у туризму и угоститељству у периоду до 2010.г. износиле би 1.1% од укупних инвестиција, које се у истом периоду предвиђају за укупне инвестиције у општини, док је ово учешће у периоду 1980-1989.г. износило око 0.1%.

На основу наведених могућности за будући развој туризма и угоститељства на подручју општине, као и видова туризма, за које постоје услови могле би се дати следеће инвестиционе препоруке:

1. Реконструкција Омладинског одмаралишта у Ајдановцу, уз изградњу спортских терена,
2. Реконструкција постојећег објекта на Белом Камену, према планини Радан, где се налазе скијашки терени, за потребе зимско - спортског туризма, као и за летњи боравак, са око 50 лежаја.
3. Изградња спортско рекреативног центра уз објекат на Белом Камену.
4. Изградња ловачког дома на једном од ловачких терена капацитета 20-50 лежаја за потребе ловног туризма.

Најважније мере које треба предузети за развој туризма и угоститељства у наредном периоду треба да иду у правцу:

1. Заштите природне средине, која ће убудуће бити један од битних фактора развоја,
2. Стварање услова и подстицање развоја мале привреде у делатностима које учествују у пружању услуга туристима, а

нарочито пољопривреди, угоститељству, трговини, саобраћају и услужном занатству.

3. Побољшање организације у туризму у циљу реализовања што бољих економских ефеката.
4. Обезбеђење одговарајућих стручних кадрова, који ће осигурати побољшање квалитета туристичко угоститељских услуга,
5. Примене маркетинга у пословању што укључује, пре свега, свестрано истраживање туристичког тржишта,
6. Унапређење промотивних активности, а посебно пласмана туристичко-угоститељских услуга, односно канала продаје,
7. Проширење и побољшање целокупне туристичке понуде, у циљу задовољавања све већих захтева савремених туриста.

Предузимањем ових и других мера и активности привредни субјекти, њихове асоцијације и општинске власти треба да изнађу најбоље путеве унапређења туризма и угоститељства и његовом рационалном укључивању и основне туристичке фондове у Републици.

Куршумлија

Достигнути степен развијености туризма не може се оценити ни изблиза као задовољавајући. Овај део Топличког краја спада у ред привредно неразвијених делова наше земље. У последњих неколико година, а нарочито у времену од 1968. до 1982.г. дошло је до изградње нових капацитета и обнове старих. Овај развој постигнут је иницијативом Туристичког предузећа "Планинка" и његовим могућностима инвестирања као и подршци Републике Србије да се овај део Србије извуче из економске заосталости.

Туристичка места Проломска и Куршумлијска Бања, као и Луковска Бања која претендује да буде на листи туристичких бањских места Србије, по својим туристичким вредностима, пре свега термоминералним изворима представљају центре који се могу сматрати квалитетним потенцијалом за перспективни развој туризма.

Бавоља варош као својеврсни природни феномен - куриозитет светског значаја са изградњом инфраструктурних објеката треба приближити туристима, а самим тим и економски ефекти биће знатно већи.

Развој привреде и међусобна посета пословних партнера утицаће на развој пословног туризма.

У перспективи развоја централно место имаће источна страна Копаника са Луковском Бањом и Слепим Јелаком. Присуство термоминералних извора на једној и изванредних терена на другој страни стварају услове за комбинацију бањског и планинског (зимско-спортског, и летње - сеоског) туризма.

Разноврсност туристичких вредности у општини Куршумлија омогућава да се на овом простору развија здравствено-рекреативни, транзитни, излетнички, екскурзиони, пословни, риболовни, ловни и сеоски туризам.

У наредном планском периоду прићи ће се реализацији:

1. Изградњи радничког одмаралишта у Слепом Јелаку у стилу планинске куће са 2 звездице, а капацитета 36 лежаја,
2. изградњи жичаре "Јелак" и терена за одмор и рекреацију,
3. изградњи депаданса са 40 лежаја у Луковској Бањи, интензивирању развоја сточарства у непосредној околини, и захваљујући богатству геотермалне енергије оријентисати се на производњу поврћа и цвећа ван сезоне,
4. изградњи аутокампа код хотела "Рударе".

Предвиђају се врло велики развојни захвати чија реализација изискује велика инвестициона улагања. Извори финансирања биће сопствена средства "Планинке", средства Републичког фонда за недовољно развијена подручја, као и средства привреде Куршумлије.

Блаце

Имајући у виду досадашњи развој туризма и угоститељства у општини реално је очекивати да ће транзитни туризам у наредном периоду представљати основни вид туристичких кретања.

Јанкова клизура у долини Блаташнице и Блачко језеро су два најважнија природна локалитета на подручју општине. Језеро је дуго 800 м, а широко 200 м. Међутим, највећи део јесера обрасо је трском што показује на одмакну фазу његовог претварања у мочвару. Због тога је рекреативни значај језера смањен, те се оно у развоју туризма може користити као естетска вредност. Друга могућност је примена Пројекта као што је урађено са Палићким језером што би изискивало далеко веће инвестиције али ефекти у туризму би били далеко већи. Већ постигнути резултати и опремљеност хотела "Језеро" потребним реквизитима указују на могућност даљег развоја ловног туризма. Због тога је неопходно у наредном периоду испитати тржиште и његове потребе у ловном и на бази тога одредити смернице за развој одговарајуће понуде и могућности организације пласмана на домаћем и иностраном тржишту.

Поред наведених видова туризма на подручју општине треба развијати и спортско рекреативне активности. За даљи развој спортско рекреативног туризма од значаја је новоподигнута спортска хала коју треба да прате одговарајући угоститељски садржаји.

Друга алтернатива је на усмеравање на што интензивније коришћење спортско рекреативних објеката на територији националног парка Копаоник. У вези са овим оставља се могућност изградње једног угоститељског објекта са мањим бројем лежаја у Јанковиј клисури.

Развој туристичко угоститељске привреде у наредном периоду требало би омогућити повећање националног дохотка ове делатности по просечној годишњој стопи од 12.2%. Тако би учешће туристичко угоститељске привреде у дохотку са садашњих 1.8% било повећано на 4.5%.

Новоподигнутим хотелом у Блацу и бољом организованашћу у току наредног периода тежиште активности субјеката развоја у овим областима треба да буде усмерено у следећим правцима:

1. сагледавање услова и могућности туристичке експлоатације језера у Попови,
2. покретање иницијативе за развој сеоског туризма,
3. испитивање могућности за даљи развој ловног туризма и
4. усклађивање развоја индивидуалног сектора угоститељства са политиком укупно развоја туристичко угоститељске активности "Копаник" као основног носиоца туристичке делатности.

Житорађа

И поред тога што има добар географски положај јер се налази у доњем току реке Топлице, повољну саобраћајну везу и добру климу, услове за масовнији туризам још увек нема, јер стандард претежно пољовпривредног становништва не намеће потребе бржег развитка ове привредне гране. Зато у будућности као озбиљан задатак пред општином предстоји да са бољом организацијом туризма, изградњом путева, смештајно угоститељских објеката, туристичке вредности што више приближе туристима и подстиче обострана корист, како за туристе тако и за саму општину. Треба првенствено форсирати развој транзитног и сеоског туризма јер за то има највише услова.

1. Треба искористити природне и антропогене потенцијале, развијеност пољовпривреде - свеобухватне снабдевености угоститељских објеката основним животним намирницама, што представља основни предуслов развоја угоститељства и туризма.
2. Интензивирати изградњу савремених путева и смештајно угоститељских објеката до излетничких и рекреационих локалитета Пасјаче (чист ваздух, здрава питка вода, прикупљање шумских плодова - еколошки здраве хране и могућности развоја ловног туризма).
3. Активирање антропогених вредности са акцентом на "Ad Herculem" на Глашиначкој чуки, његовом рестаурацијом, изградњом асфалтног пута и смештајно угоститељског објекта и повезивање са аутопутем Београд-Ниш-Скопље.

И поред повољних услова за развој туристичке привреде у Топличком крају, у наредном периоду не треба очекивати значајније развојне захвате у овој делатности, у првом реду због недостатка финансијских средстава.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- 1) Ахметовић-Томка Д. 1984. "Фактори контрактивне зоне излетничког туристичког места", Магистарски рад, ПМФ - Београд
- 2) Ахметовић-Томка Д. 1989. "Туристичка валоризација регионалних паркова Војводине", Докторска дисертација, ауторски репринт, Нови Сад.
- 3) Бараћ Л. 1996. "Манастир Ајданавац", - Топличке новине, Прокупље.
- 4) Васовић М. 1989. "Животна средина, туризам и географија", - Српско географско друштво, св. 49, Београд.
- 5) Вујевић П. 1961. "Прилози за биоклиматологију области Копаоника", Зборник радова Географског института књига 18. Јован Цвијић, Београд.
- 6) Вујановић В. , Теофиловић М. 1983, "Бањске и минералне воде Србије", - Привредна књига, Горњи Милановац
- 7) Делјанин Б., Анђелковић М. 1981. "Црква св. Мине" у Штави - ТОК Прокупље.
- 8) Дукић Д. 1998. "Климатологија", Издавач; Географски факултет. Студенски трг III/3, Београд.
- 9) Ђуровић-Љубинковић М. 1981. "Немањине цркве у Топлици", - ТОК Прокупље.
- 10) Жујовић Ј. 1923. "Геологија", Београд. - Завод за заштиту споменика културе, 1996. Ниш.
- 11) Илић Б. 1958. "Споменица 1878-1908-1958", - Графика Прокупље.
- 12) Јеришић М. 1985. "Туристичка географија", Љубљана.
- 13) Јовановић П. 1960. "Основи геоморфологије", - Научна књига, Београд.
- 14) Јовичић Ж. 1966. "Туристичка кретања", - Научна књига, Београд
- 15) Јовичић Ж. 1968. "Основи туризмологије", - Научна књига, Београд
- 16) Јовичић Ж. 1976. "Основи туризма", - Научна књига, Београд.
- 17) Јовичић Ж. 1989. "Туристичка географија", - Научна књига, Београд.
- 18) Јордачијевић С. 1997. "Проблеми нарушавања и мере за унапређење животне средине на подручју општине Прокупље", Дипломски рад, Биолошки факултет Универзитета у Београду
- 19) Кнежевић М. 1995. "Туристички ресурси и потенцијали Проклетија". - Глигорије Божовић, Приштина.
- 20) Костић М. 1962. "Куршумлијска Бања". - Гласник Српског географског друштва, св. 42, Београд.
- 21) Лазаревић Р. 1995. "Бавоља варош". - Ерозија, стручно информативни билтен, бр. 22. Институт за шумарство, Београд.
- 22) Маринковић Д. 1981. "Спомен обележја НОБ", - ТОК Прокупље.
- 23) Маринковић С. 1968. "Топлица наш крај", - Графика Прокупље.
- 24) Марковић М. 1933. "Топлица у прошлости", - Свети Цар Константин, Ниш.
- 25) Марковић С. , Марковић З. , 1970. "Основа туризма". - Школска књига, Загреб.
- 26) Мађејка М. 1984. "Клима Пролом Бање и њен значај за туризам". - Лесковачки зборник, књига XXIV, Народни музеј, Лесковац.

- 27) Мађејка М. , Танасковић Р. , 1994. "Чудотворне лековите воде Пролом Бање", Београд.
- 28) Метеоролошка обсерваторија Тврђава-Ниш, 1931-1990.
- 29) Метеоролошка станица у Куршумлији 1961-1980.
- 30) Министарство заштите животне средине, 1997. Одељење у Нишу.
- 31) Мухина И. и др, 1975. "Принципи, методи и форми рекреационој оценки територији", Москва.
- 32) Несторовић С. 1972. "Под Хисаром", Прокупље.
- 33) Николић-Стојанчевић В. 1985. "Топлица, етнички процеси и Традиционална култура", - САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига 28, Београд.
- 34) Пелагићев народни учитељ, 1982. Београд.
- 35) Подаци Здравственог центра Топлица, 1997.
- 36) Подаци Србијашуме, 1996. Предузеће за газдовање шумама Топлица - Куршумлија.
- 37) Подаци ловачких друштава Топличког краја.
- 38) Подаци завода за заштиту здравља, 1997, Ниш.
- 39) Подаци аутобуских предузећа и ЖТП, 1997, Ниш.
- 40) Подаци ПТТ Србије, 1997, Прокупље.
- 41) Предузеће "Планинка", 1997, Куршумлија.
- 42) Протић Д. 1995. Минералне и термалне воде Србије, посебна издања Геоинститута 17, Београд
- 43) Радуловић Б. 1977. "Туристичка валоризација националног парка" Биоградска Гора, Дипломски рад, универзитета у Београду, ПМФ, Београд.
- 44) Радичевић Д. и др, 1980. "Опште карактеристике снежног покривача, облачности и атмосферских појава у Југославији", - свеска 3. Савезни хидрометеоролошки завод, Београд.
- 45) Ракићевић Т. 1954. "Режим реке Топлице", - Географски завод, Београд.
- 46) Ракићевић Томислав, 1955. "Главуци у сливу Косанице". - Гласник Српског географског друштва, св.35. Београд.
- 47) Републички завод за статистику Србије, 1966. Општине у Републици Србији, Београд.
- 48) Републички завод за статистику, извештаји о попису становништва 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 и 1991, одељење у Нишу.
- 49) Родић Д., 1987, "Географија Југославије I" - Београд
- 50) Рудић В. 1978. "Становништво Топлице", - САНУ- Етнографски институт, посебна издања, књига 17. Београд
- 51) Рудић В. 1992. "Становништво Прокупља". - САНУ-Етнографски институт, посебна издања, књига 37. Београд.
- 52) Службени гласник Републике Србије, 1995, бр. 9, Београд.
- 53) Смиљанић Д. 1958. "Лековите планине", Београд.
- 54) Спужић В. 1961. "Висинска клима и алергијске појаве" - САНУ, књига 16, Београд.
- 55) Станковић М. С. 1994. "Туристичка географија", - Универзитет у Београду.
- 56) Станковић М. С. 1990. "Туризам у Југославији", - Туристичка штампа, Београд.

- 57) Станојевић Р. М. 1996. "Топличка котлина и њен јужни обод" туристичко-географска проучавања, Економика, Ниш.
- 58) Стручне службе СО Прокупље, Куршумлија, Блаце и Житорађа, 1997.
- 59) Татић П. Митровић Р, 1966. "Све о Куршумлији", - Графика,Прокупље.
- 60) Унковић С. 1955. "Економика туризма". - Савремена администрација, Београд.
- 61) Физичка карта СРЈ 1:1 100 000, и топографске карте 1:50 000, 1:100 000 и 1:200 000.
- 62) Хидрометеоролошка служба СФРЈ, 1961-1990. Атлас климе, Београд.
- 63) Хидрометеоролошки годишњак Републике Србије, 1961-1990, Београд.
- 64) Харало Ерл, 1986. "Рибе" - Илустрована енциклопедија животињског царства, Београд, Загреб, Љубљана.
- 65) Шаулић Н. 1936. "Лекар у служби народа", Београд.
- 66) Шћербаков А. и др, 1922. "Лековите воде и климатска места у краљевини СХС", Београд.
- 67) Цвијић Ј. 1926. "Геоморфологија II", - Државна штампарија, Београд.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
ОД АУТОРА	4
ГЛАВНИ НАУЧНО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ	5
НАЗИВ, ГРАНИЦЕ И ПОВРШИНА ТОПЛИЧКОГ КРАЈА	7
ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	9
ПРОСТОРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ПОЛОЖАЈА	9
ФУНКЦИОНАЛНА СВОЈСТВА ПОЛОЖАЈА	11
ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ	15
ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	15
Туристичке вредности планина, долина, и осталих природних карактеристика	17
Планине	17
Долина Топлице	25
Блаташница	27
Ђавоља варош, најатрактивнија - туристичко-геоморфолошка појава	27
КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	32
Температура ваздуха	33
Облачност и инсолација	36
Релативна влажност ваздуха	38
Ветрови	39
Падавине	40
Снежни покривач	43
Климатска рејонизација и утицај климатских елемената на туристичка кретања усмерена према Топличком крају	46
Умерено континентални - жупски рејон	47
Субпланински климатски рејон	47
Планински климатски рејон	48
ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	50
Значајнији извори	50
Минерална вода "Сува чесма" код Прокупља	50
Вички минерални извори	51
Минерална вода из Ђавоље вароши	51
Термоминерални извори	52
Пролом Бања	54
Луковска Бања	59
Куршумлијска Бања	61
Привредни и туристички значај топличких бања	64
Реке	65
Водостање и протицај Топлице	66
Погодност речне воде за поједине врсте туризма	68
Језера и остале акумулације	69
Туристичка валоризација хидрографских атрактивности	72
КАРАКТЕРИСТИКЕ БИЉНОГ И ЖИВОТИЊСКОГ СВЕТА	73
Биљне заједнице и њихова рекреативна естетско-декоративна и хигијенско здравствена функција	73
Вегетација у функцији одмора и рекреације	74
Куриозитетна својства биљног света	74
Лековито биље и пољско шумски плодови	75

Ловишта и могућност развоја ловног туризма	76
Риболов	80
Пејзажне туристичке вредности.....	81
Туристичка вредност биогеографских карактеристика.....	82
АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ	84
ПРАИСТОРИЈА.....	85
ИСТОРИЈСКО ДОБА.....	85
АМБИЈЕНТАЛНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ.....	107
РУРАЛНЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ВРЕДНОСТИ	116
МАНИФЕСТАЦИЈЕ (ПРИРЕДБЕ).....	117
ИЗВОРНИ ФОЛКЛОР И ЊЕГОВА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ.....	123
Сабори.....	124
Вашари.....	124
Народни обичаји.....	125
Свадба.....	125
Народна ношња.....	125
Туристичка валоризација антропогени(културних) вредности	128
СТАНОВНИШТВО КАО СУБЈЕКТИВНИ	
ФАКТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА	131
КВАНТИТАТИВНА И КВАЛИТАТИВНА СВОЈСТВА СТАНОВНИШТВА	131
Природно кретање становништва	133
МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА.....	134
Прокупље.....	134
Куршумлија.....	136
Блаце.....	138
Житорађа.....	138
СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА.....	139
ПОГОДНОСТ СТАНОВНИШТВА ЗА ОБАВЉАЊЕ	
ТУРИСТИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ.....	147
ПРИВРЕДНЕ АКТИВНОСТИ У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА.....	149
СНАБДЕВЕНОСТ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА ПОЉОПРИВРЕДНИМ	
ПРОИЗВОДИМА.....	149
ПРИКУПЉАЊЕ ЛЕКОВИТОГ БИЉА И ПОЉСКО - ШУМСКИХ	
ПЛОДОВА, ЊИХОВА ПРЕРАДА И ПРОДАЈА	152
ПЛАНИРАЊЕ И ДИНАМИКА РАЗВОЈА ПОПУЛАЦИЈЕ ДИВЉАЧИ	153
ИЗГРАДЊА И ОДРЖАВАЊЕ ЛОВНО - ТЕХНИЧКИХ ОБЈЕКТА	154
ПРОБЛЕМИ УГРОЖАВАЊА И ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	
И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ТУРИЗАМ.....	155
Облици и степен загађења животне средине.....	156
Услови заштите и унапређења животне средине.....	162
МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА.....	168
ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ УГОСТИТЕЉСТВА	168
УГОСТИТЕЉСКА МРЕЖА И ЊЕН КАПАЦИТЕТ	171
Угоститељски објекти за смештај.....	172
УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ ЗА ИСХРАНУ И ПИЋЕ	181
Туристичка опремљеност простора	182
ЗНАЧАЈ САОБРАЋАЈА У ТУРИЗМУ.....	183
ТРГОВИНСКА МРЕЖА И ЊЕНА УЛОГА У ТУРИЗМУ	186
УЛОГА ПРОИЗВОДНОГ И УСЛУЖНОГ ЗАНАТСТВА	187
ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА СТАНОВНИШТВА	
И ОРГАНИЗАЦИЈА БАЊСКОГ ЛЕЧЕЊА	188
ДОСТУПНОСТ НАФТИНИХ ДЕРИВАТА.....	191
СТАНБЕНО КОМУНАЛНА ИНФРА СТРУКТУРА	192

ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА	194
ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ	194
Историјат развоја туризма	194
Туристички промет данас	196
Дужина боравка туриста	199
Сезонска дистрибуција туристичког промета	200
ДОПРИНОС ТУРИЗМА У ПРИВРЕДИ ТОПЛИЧКОГ КРАЈА	203
ЗАСТУПЉЕНИ ОБЛИЦИ ТУРИЗМА	205
ПЛАНСКА ОСНОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА	210
ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ТОПЛИЧКОГ КРАЈА	211
КОНТРАКТИВНЕ ЗОНЕ ПЕРСПЕКТИВНИХ ОБЛИКА ТУРИЗМА.....	214
Бањски туризам	215
Транзитни туризам.....	219
Излетнички туризам	219
Остали видови туризма	221
ТУРИСТИЧКИ ЦЕНТРИ И ЛОКАЛИТЕТИ.....	222
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	226
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	232
Садржај	235
Белешка о писцу	238
Спонзори	239

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Др Младен Р. Станојевић рођен је 27.01.1945.године у селу Подини, општина Житорађа. Основну школу је завршио у родном месту, а гимназију у Прокупљу. Вишу педагошку школу је завршио у Нишу, а студије географије на Филозофском факултету у Приштини. Сада је професор географије у гимназији у Прокупљу.

Уз рад је завршио постдипломске студије на Природно-математичком факултету у Београду, на смеру "Географске основе туризма". Магистарски рад са темом "Топличка котлина и њен јужни обод, туристичко-географска проучања, одбранио је 1974. године на истом факултету и стекао научни степен магистра географских наука. Докторку дисертацију под називом "Туристичке вредности Топличког краја" одбранио је 4. марта 2000.године на Институту за географију у Новом Саду.

Уз наставно-педагошки рад, др Младен Р. Станојевић се бави и научним радом. До сада је објавио десетак радова, међу којима и научну монографију "Топличка котлина и њен јужни обод" која у ствари представља његову магистарску тезу.

Тематика његових радова односи се углавном на Топлички крај и његовим туристичким вредностима и потенцијалима. Четири рада је објавио у часопису за економску теорију и праксу "Економика", који излази у Нишу, један рад је објављен у популарном часопису "Земља и људи" у издању СГД у Београду, а остали радови у научно-стручном часопису "Туризам" у издању Института за географију ПМФ у Новом Саду. Његове радове су користили као изворе литературе познати научни ствараоци-географи, др Вујадин Рудић, др Миливоје Мађејка и др.

Са својим радовима др Младен Р. Станојевић је учествовао на четири научна скупа са међународним учешћем, које је организовао Институт за географију ПМФ у Новом Саду. Учествовао је и на бројним географским семинарима. Прати најновија достигнућа географске науке и наставне праксе и непрекидно ради на стручном и научном усавршавању.

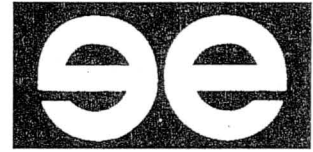
СПОНЗОРИ

1. Скупштина општине Прокупље, Таткова 2. тел. 027/324-009
2. Скупштина општине Житорађа, тел. 027/62-017
3. Гимназија Прокупље, Ратка Павловића 20, тел. 027/321-110.
4. Компанија "Хисар" Прокупље, Малопланска 24, тел. 027/324-799.
5. Здравствени центар "Топлица" Прокупље, Пасјачка 2. тел. 027/324-000.
6. ДП ИГМ "7.јули" Топличка Мала Плана, тел. 027/53-536.
7. ДОО "РИЧ" Нова Божурна бб. тел. 027/330-030.
8. Округно јавно тужилаштво Прокупље, 21. Српске дивизије 1. тел. 027/321-076.
9. Округни затвор Прокупље, Никодија Стојановића 6. тел. 027/ 321-926.
10. Народна библиотека "Раде Драинац" Прокупље, 21.Српске дивизије бб. тел. 027/321-671.
11. ББ Прокупачка банка АД Прокупље, 21. Српске дивизије 1. тел. 027/321-477.
12. Пољопривредна школа "Радош Јовановић Сеља" Прокупље, Авалска бб, тел. 027/331-213
13. Основна школа "Ратко Павловић Ђићко" Прокупље, Милоша Обилића 19, тел. 027/321-111
14. Основна школа "Никодије Стојановић Татко" Прокупље, Р. Павловића 43, тел 027/321-698
15. Виша пољопривредна прехранбена школа Прокупље Ђирила и Методија бб, 027/324-311
16. Предшколска установа "Невен" Прокупље, Немањина 7, тел. 027/321-201
17. "Ниш Експрес" Прокупље, Милана Ракића 2, тел. 027/321-428
18. СТР "Ђурђија" Прокупље, Југ Богданова 17, тел. 027/324-901
19. ДОО "Проспекта" Југ Богданова 119, тел. 027/322-499
20. Ауто делови "Дека" Прокупље, Југ Богданова 27, тел. 027/322-799
21. МП "Јабука" Прокупље, Партизанска 8, тел. 027/325-005
22. СТР "Ристић Надежда" Прокупље, Ратка Павловића бб, тел. 027/330-691
23. "БМД" Миленковић Мирољуб, Прокупље, Таткова 28, тел. 027/21-624.
24. "Пољоимпекс" Смиљковић Верица, Прокупље, Ратка Павловића 162. тел. 027/ 324-405.
25. ДОО "Бранекс" Прокупље, Солунска бб. тел. 027/323-744.
26. "Говеђар-Комец" Прокупље, Р. Павловића 105. тел.027/321-066.
27. Дом за смештај и негу старих лица, Прокупље, Ивана Словенског 51, тел. 027/321-344.
28. "Жубор" Куршумлијска бања, тел.027/88-111.
29. Очна кућа "Јевтић" Прокупље, Ратка Павловића 163. тел. 027/324-842.
30. АД За обраду стакла"Кристал" Прокупље, Василија Ђуровића 13. тел.027/324-800.
31. ДОО" Планинка" Куршумлија, тел.027/381-344.
32. ДОО ГТП "Стаменковић" Прокупље, Партизанска 2. тел. 027/321-563.
33. Го-Го "Чавче" Прокупље, Ратка Павловића 150, тел. 027/322-721

34. СТР "АНА" Прокупље, Ратка павловића 267. тел. 027/24-980.
35. СТР Дракстор "ММ" Хорватићева 9, тел. 027/331-314
36. ДОО "Витана" Куршумлија, Болничка 1, тел. 027/381-276
37. ПП "Рис" Прокупље, Василија Ђуровића 19, тел. 027/324-760
38. Фарма "Младеновић" Прокупље, Цара Лазара 41. тел.027/322-739.
39. Земљорадничка задруга "Будућност" Куршумлија.тел.027/81-744.
40. Медицинска школа "Др. Алекса Савић" Прокупље, Ратка Павловића 20. тел. 027/324-462.
41. Земљорадничка задруга "Ђуровац", Ђуревачки пут 3. тел. 027/331-660.

ЕКОНОМИКА

МАРКЕТИНГ

★ ЕКОНОМСКИ
ПРОЦЕС

★ ПОСЛОВНА
ФУНКЦИЈА

★ ПОСЛОВНА
КОНЦЕПЦИЈА

★ НАУЧНА
ОБЛАСТ

ЕКОСТИЛ

Жиро рачун: 64280-601-7064

Телефони:

Директор	018 830-646
Комерцијални сектор	830-664
Општи сектор	830-646
Економски финансијски сектор	830-433
Кооперација	830-720
Служба набавке и продаје трговинске робе	830-675
Служба за откуп и реализ. пољ. производа	830-678
Централни магацин пољопривредних приоз.	830-324
Телеграм: "Слемен" - Сскобања	

Предузеће у друштвеној својини "Слемен" Сокобања је носилац развоја пољопривредне производње, промета робе на мало и велико и угоститељске делатности на подручју општине Сокобања.

- Пољопривредна производња се организује на друштвеном сектору и у сарадњи са индивидуалним пољопривредним произвођачима и то у области ратарске и сточарске производње. У току године у сарадњи са око 2000 земљорадника се произведе и испоручи тржишту: 300 вагона пшенице, 2000 ком. јунади, 4000 ком телади, 5000 ком. јагњади, 4,5 милиона литара млека итд. Ту је и откуп шумских плодова и разноврсног лековитог биља које се дорађује у погонима "Слемен"-а и пласира на домаћем и иностраном тржишту.

Снабдевање потрошача пољопривредно-прехранбеном и осталом робом широке потрошње у преко 80 продавница, самоуслуга и других објеката на мало и велико на подручју општина Сокобања, Бољевац и Алексицац.

- Угоститељска делатност - ресторани: "Пећина", "Слемен", "Мали Јастребац", "Мали Париз".

ЈАВНО ПРЕДУЗЕЋЕ „ЕЛЕКТРОПРИВРЕДА“ СР ЈУГОСЛАВИЈЕ БЕОГРАД
РУДНИК МРКОГ УГЉА „СОКО“
СОКОБАЊА

18230 Сокобања, 27. марта бр. 25

Телекс: 16372, Телефакс: (018) 830-318;

Телефони централа: (018) 830-521, 830-601, 830-443;

директор 820-652

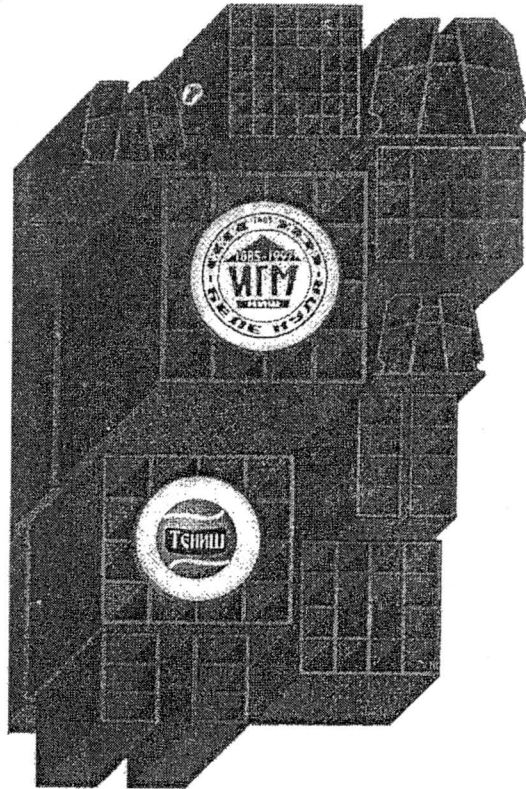
технички сектор 831-948; ком. сектор 832-948; 830-443;

фин. служба: 830-473; 830-573

жиро рачун СДК Београд 60801-601-78534

112 ГОДИНА ИСКУСТВА У ПРОИЗВОДЊИ ЦИГЛЕ И ЦРЕПА

Широк асортиман цигларских производа
БЛОКОВИ - МОНТЕ - ЦРЕП
ТЕНИШ - МАТЕРИЈАЛ ЗА ИЗРАДУ СПОРТСКИХ ТЕРЕНА

За ваш топан дом
производи ИГМ "Беле кула"
Телефон: 018 / 339-998

НАЈБОЉЕ ЈЕ ПРОВЕРЕНО . . . .

KING SIZE FILTER

Classic

THE GOLD OF NIŠ

ДИН Фабрика дувана Ниш

D.P.

INDUSTRIJA BOJA, LAKOVA I SMOLA – PIROT

Дп "Суко" Пирот

Индустрија боја, лакова и смола

18300 Пирот

Телефон:

010 / 76-466

22-238 ген. дир. Зоран Цветковић

Делатност:

- * Премазе за конзервну индустрију (Can Coating)
- * Премазе за индустријско бојење лима (Coil coating)
- * Боје за белу технику
- * Акрилне смоле и дисперзије и низ производа на акрилној основи
- * Фасадне боје у воденом раствору и дисперзионе боје
- * Програм широке потрошње (премази за метал, дрво и бетон), односно боје и лакови за молерско-фарбарске радове
- * Уметничке акрилне боје
- * Школске темпере

ATAZ

DRUŠTVENO PREDUZEĆE ZA PROIZVODNJU I PROMET
OBLOGA KOŠNICA, SPOJNICA, TEHNIČKOG TEKSTILA I ZAPTIVAČA
18400 PROKUPLJE YUGOSLAVIJA

Индустрија азбестних производа ФИАЗ из Прокупља основана је 1955. год. у саставу фабрике филца, а од 1961. год. послује као самостална радна организација.

ПРОИЗВОДНИ ПРОГРАМ ФИАЗА:

1. Азбестни и неазбестни текстилни производи:

- предиво,
- платно и траке
- плетенице,
- конфекција,
- заптивачи.

2. Азбестни и неазбестни фрикциони производи:

- облоге кочница,
- облоге спојница,
- даск кочнице.

3. Антифрикциони производи.

4. Пећарски кит и лепила.

5. Азбестна филтер маса.

Предузеће ФИАЗ својим производима снабдева: аутомобилску индустрију, индустрију пољопривредних, рударских и грађевинских машина, железницу, бродоградњу, хемијску индустрију, термоелектране, прехранбену индустрију итд.

ЗЕМЉЕ ИЗВОЗА:

Око 40% производње ФИАЗ извози у: Румунију, Чехословачку, Мађарску, Пољску, Бугарску, Албанију, Грчку, СР Немачку, Енглеску, Француску, Уједињене Арапске Емирате, Египат, Пакистан и Индију.

САРАДЊА СА ИНСТИТУТИМА:

У земљи и иностранству: Институт ЗАВОДА ЦРВЕНЕ ЗАСТАВЕ - Крагујевац, Институт МАШИНСКОГ ФАКУЛТЕТА - Београд, Институт БУРО БАКОВИЋ - Славонски Брод, Институт ГОША - Смедеревска Паланка, Институт ШКОДЕ - Праг, ЖЕЛЕЗНИЧКИ ИНСТИТУТ - Праг, Институт ЦИТРОЕНА - Париз итд.

АДРЕСА: ФИАЗ - Прокупље 18400, Југославија

Телефони: Централа (027) 21-800; Генерални директор 21-682; Комерцијални директор 24-179; Продајна служба 21-613; Набавна служба 24-039; Служба развоја 24-920; Погон текстила 24-109; Телекс 16-160; Телефакс 24-107.

“KOPAONIK”

18430 KURSUMLIJA, Kosovska 67, Telefoni: 81-175; 81-181; 81-096; 81-210; 81-317; 81-042; 81-122
Telegram: HOPAONIK KURSUMLIJA; Telex: 16 152 KOPKSJ JU; Telefax (027) 81-479

Proizvodni program:

- *Lesonit ploče*
- *Oplemenjeni i štampani lesonit*
- *Šper ploča*
- *Laminat (ultrapas)*
- *Parquet*
- *Kuhinjski nameštaj*
- *Građevinska stolarija*

Gid

ТЕЛЕФОНИ:

Централа	63-566	Тех. директор	62-226
Директор	62-236	Набавка	63-420
Продаја	62-166	Секретарица	62-284

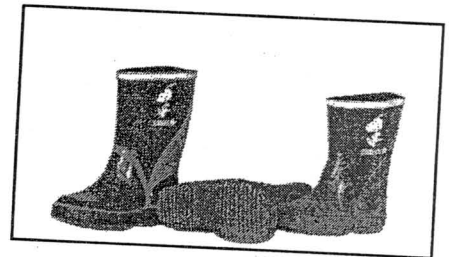
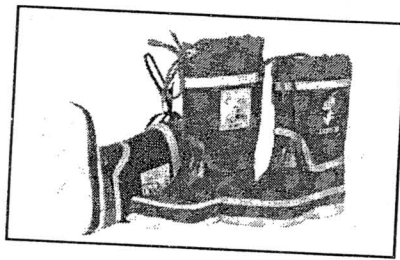
18320 Димитровград

Едварда Кардеља 1

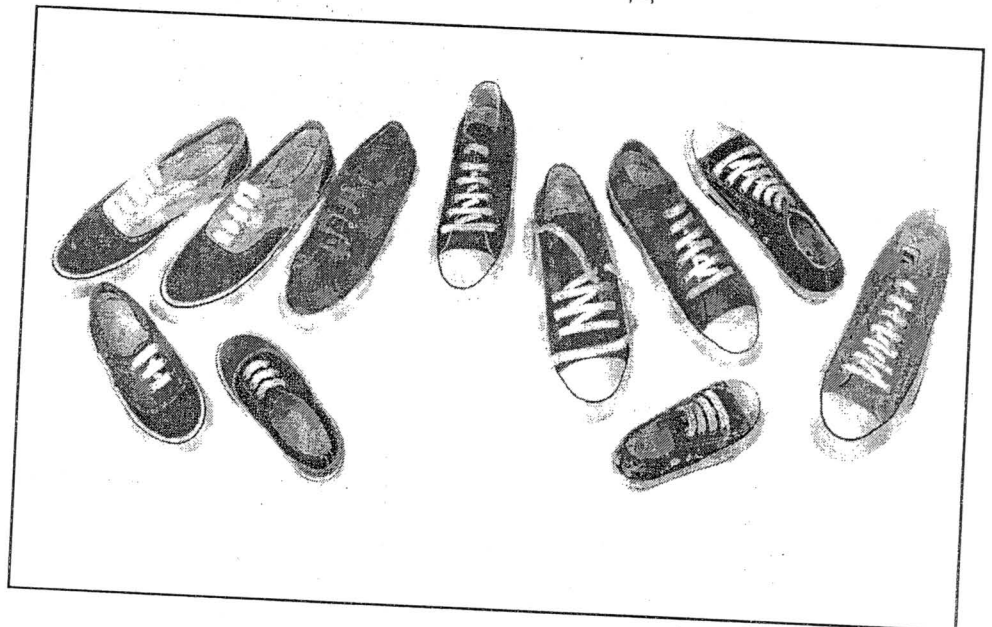
Југославија

Телекс: 16840

Телефакс: 010-63-112

ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА ИЗРАДУ ГУМАРСКИХ ПРОИЗВОДА
ДИМИТРОВГРАД

ИЗДАЛ А ЈЕ И ПУСТИЛА У ПРОМЕТ ПАПЕРЕ ОД ВРЕДНОСТИ -
КОМЕРЦИЈАЛНЕ ЗАПИСЕ У АПОЕНИМА ОД 500,00; 1.000,00 И 5.000,00
ДИНАРА НА ИМЕ ИЛИ НА ДОНОСИОЦА СА:

- непроменљивом годишњом каматном стопом од 40% годишње,
- роком доспећа за наплату од 90 дана.

КУПОВИНОМ КОМЕРЦИЈАЛНИХ ЗАПИСА "АИК БАНКЕ",
ПОРЕД ИЗУЗЕТНО ПОВОЉНЕ КАМАТЕ, ОСТВАРИЋЕТЕ И НИЗ
ДРУГИХ ПОГОДНОСТИ:

- кредите за текуће ликвидности по нижој каматној стопи,
- ефикаснији откуп и исплату пољопривредних производа,
- једноставну и лаку куповину и продају робе,
- повољне потрошачке кредите,
- гарантовање за уредно извршење ваших обавеза,
- измиривање обавеза записом и залагањем записа,
- промет записа,
- продајом записа сваког тренутка можете извршити повраћај новца уз добит.

ЈЕДНОСТАВНО, КОМЕРЦИЈАЛНЕ ЗАПИСЕ
КУПУЈТЕ КАД И КОЛИКО МОЖЕТЕ, А ПРОДАЈЕТЕ
КАД ЗАТРЕБА, УЗ МНОГО ВЕЋУ ДОБИТ ОД
ДОБИТИ ОСТВАРЕНЕ КЛАСИЧНОМ ШТЕДЊОМ.

Комерцијалне записе "АИК БАНКЕ" можете купити на нашем
шалтеру у Нишу, ул. V конгреса 42 и на благајнама предузећа
СП АИК "НИШ" НИШ у:

- Нишу,
- Алексићу,
- Прокупљу,
- Бабушници,
- Димитровграду и
- Сокобањи

ЗФО "АИК БАНКА" НИШ

PIROSSI
POKRET OPTIMIZMA

Miss Kolekcija

Industrija odeće

"Prvi maj"- Pirot

Ul. Nikole Pašića bb

18300 Pirot

Telefoni: 32-255, 31-266

fax: 35-116, 35-114, 31-264

Proizvodni program:

- konfekcija (odela, kaputi, kompleti, sakoi, haljine, suknje, pantalone, jakne, farmerke, ... - muški, ženski i dečiji program)

- trikotaža (piloveri, džemperi, kompleti, jakne, košulje, haljine, tunike, ... - muški, ženski i dečiji program)

VIDEO SERVIS

MASTER

tel. 018/321-286

NIŠ

SERVISIRANJE SVIH VRSTA:

- Video rikordera
- Plejera
- Kamkordera
- Video kamera

ВЕСА

18000 НИШ, Милентијева бр. 16

Тел. (018) 590-321; 592-221

ИЗРАЂУЈЕМ:

- НЕОН РЕКЛАМЕ
- ФИРМЕ НА ПЛАСТИЦИ И СТАКЛУ
- СВЕ ВРСТЕ ГУМЕНИХ ПЕЧАТА

NAVIP D.D.

Народно винарство и пољопривреда

Н. СЛ. О.

11080 Београд - Земун, Симе Шолаје бр. 7

Производни погон

Виновоће - Пирот

Предузеће "Навип" бави се производњом вина, ракија, сирупа, вињака, ликера, . . . и разних безалкохолних напитака, у својих осам погона лоцираних широм Србије. Вина, као што су *Пиноћ*, *Карловачки ризлинг*, *Неојланија*, *Црно Ројал*, *Бисерка*, *Сојка*, *Јагодинска ружица*, *Скадарлија*, *Смедеревка*, шампањци - *Милион* и *Фрушкогорски бисер* и многобројне врсте ракија, вињака, ликера и сокова (природних и газираних) производ су Навипових стручњака.

(У погону Пирот поред разних природних и газираних сокова производи се и квалитетно јабуково и винско сирће).

SUNCE

Denis za vas!

 NAVIP D.D. - POGON "VINOVOĆE" PIROT

Пр. погон Пирот

Директор
010 / 32-685

Централа
010 / 32-733

Факс
010 / 32-685

телекс YU"БЕМА"
16-739

телефакс 22-753
21-192 23-375

Холдинг компанија "БЕМА"
у свом саставу има:

4 предузећа за пољопривредну
производњу и промет, предузеће
за промет и услуге, предузеће за
технички преглед возила,
предузеће за производњу сокова,
више робних кућа, самоуслуга,
специјализованих продавница,
складишта, стоваришта и возни
парк.

Бави се прометом робе на
велико и мало,
спољном трговином,
складиштењем,
превозом робе у друмском
саобраћају,
пружањем угоститељских
услуга,
производњом и сл.

ТЕЛЕФОНИ:

директор компаније (017) 22-753	дир. профитног центра "Прехрана"	21-411
директор сектора правних, кадров. и општих послова 22-572	дир. профитног центра "Робне куће"	22-965
директор сектора рачуновод. и финансије 32-533	дир. профит. центра "Великопродаја"	21-707
дир. сектора маркетинг 21-385	дир. профитног центра "Секундарних сировина"	32-450
дир. сектора транспорт 21-769		

жиро рачун:
44100-601-6-3551

★ **vesna** ★

Preduzeće za izradu dečje obuće

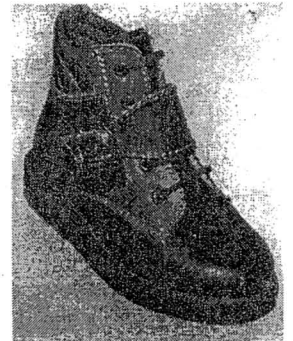
”ВЕСНА”

Производни програм обухвата израду дечије обуће од броја 19-40.

Фабрика ради од 1945. године.

Поред ципела бави се и производњом дечијих спортских патика и патосфни.

Раде се и ортопедски улошци.

Телеграм „Весна” Бела Паланка

Телефони: 855-200
855-035
855-465

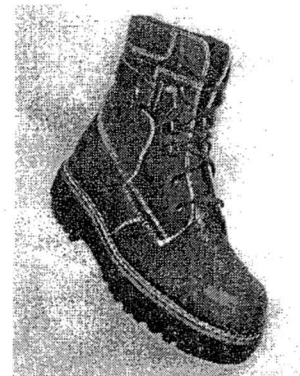
Факс 018 / 855-220

Поштански фрах 22

Телекс 16327

Жиро рачун 42501-601-6-4057

Ул. Обилићева 1

DRUŠTVENO PREDUZEĆE ZA PROIZVODNJU PREDIVA

PIROTEX - PIROT

TELEX: 16831 • TELEFAX: 010/ 33 198 • ŽIRO RAČUN: 42800-601-2-1328 ZOP PIROT
PREDSTAVNIŠTVO: KOSOVSKA 15 - BEOGRAD; TEL/ FAX: 011/ 322-4-416

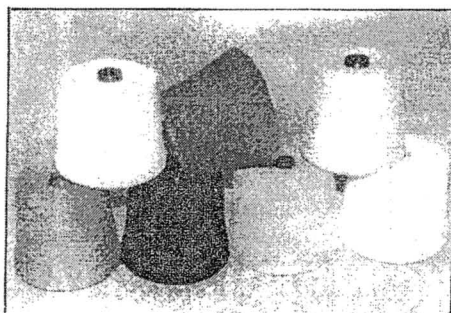
“PIROTEX” је данас највећа самостална предioniца у Југославији, са реалном могућношћу укључивања у међународну поделу рада.

Производни програм “PIROTEX”-а

- производња индустријског предива
- трикотажно предиво свих нумера у мешавинама вуна-синтетика, синтетика-памук
- тепихарска и ткачка предива
- предива влаченог, чешљаног и получешљаног типа
- услуге (прања, предења, чешљања, бојења и дораде)
- производња вунице за ручни рад
- ручно рађени уникатни модели џемпера.

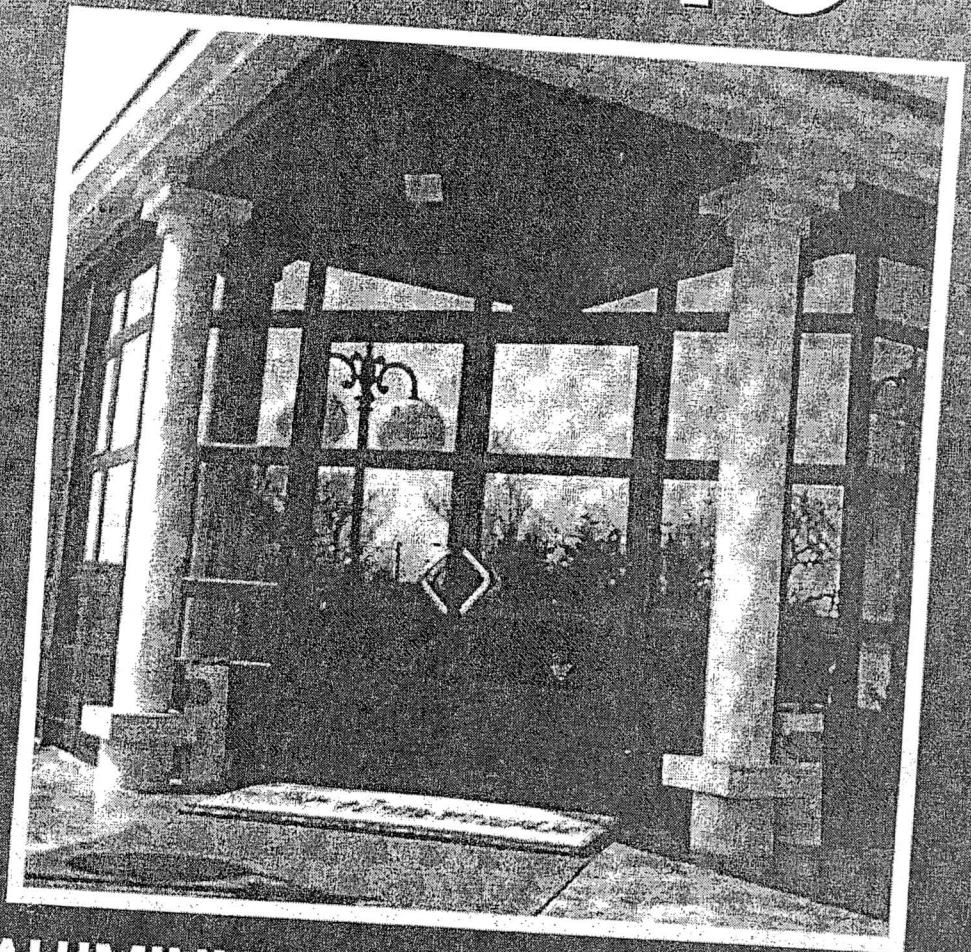

Широка лепеза производа омогућује и ставља у позицију “PIROTEX” - Пирот као најозбиљније и најјаче соло предioniце у Југославији са јасно дефинисаним перформансама наступа на светско тржиште.

ALS 45

**ALUMINIJUMSKA KONSTRUKCIJA
PROZORI, VRATA, PORTALI**